СРБИ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

СИМА ЋИРКОВИЋ

На омоту
Пећка патријаршија - комплекс цркава
Милешева, поткуполни простор, Анђео на
Христовом гробу, пре 1228.
Богородица Студеничка, 1208-1209,
лик Христа детета.

Сима Ћирковић

СРБИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Београд

Уредник целокупног издања
Александар В. Стефановић

Уредник и рецензент издања на српском језику
Јован Јанићијевић

Избор илустрација
Коста Ракић

Лектура и коректура
Душан Пападополос

ИЗДАВАЧИ

Издавачка задруга ИДЕА, Београд, Моше Пијаде 12/4
За издавача: Драгиша Бугарчић, директор, Јован Јанићијевић, главни уредник.

Војноиздавачки завод, Београд, Бирчанинова 5.
За издавача: пуковник Славко Брстина, директор, пуковник Мирко Бојанић, главни и одговорни уредник.

МАРКТ СИСТЕМ Д.О.О.
Предузеће за спољну и унутрашњу трговину и пословне услуге
Београд, Крунска 75.
За издавача: Горан Мишковић, директор, Зоран Мишковић уредник.

За штампарију: пуковник Милош Марковић, директор.

Слог: Златко Банашевић, Print company, Београд.

ШТАМПА
ВОЈНА ШТАМПАРИЈА, Београд, Генерала Жданова 40 б.

Друго издање

Садржај

СРБИ НА БАЛКАНУ
страна 9

ПРЕКРЕТНИЦА ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈЕ
страна 19

СУДАРИ И ПРИЛАГОЂАВАЊА
страна 27

САМОСТАЛНА ДРЖАВА И
АУТОКЕФАЛНА ЦРКВА
страна 53

БОГАЋЕЊЕ И ЈАЧАЊЕ
страна 65

ОСВАЈАЊА И ШИРЕЊА
страна 95

СТАРА СРПСКА БИБЛИОТЕКА
страна 113

БЛАГА ТРАЈНА И БЛАГА ПРОЛАЗНА
страна 129

ЦАРСТВОМ ПРОТИВ ЦАРСТВА
страна 135

ВРАЋАЊЕ КОРЕНИМА
страна 163

НЕДОВРШЕНО ДРУШТВО
страна 193

КУЛТУРА У ЗНАКУ КОНТИНУИТЕТА
страна 211

МАЈСТОРИ, ДЕЛА, СТИЛОВИ
страна 221

КРАЈ И ЕПИЛОГ
страна 245

БИБЛИОГРАФИЈА
страна 259

РЕГИСТАР
страна 265

Срби на Балкану

До краја V века Словени су се у своме ширењу и премештању примакли обали Дунава и ту су се задржали пред границом Источног Римског Царства. У погодним приликама су сами или у заједници са другим нападачима успевали да на појединим местима пробију линију одбране и продру дубоко у балканске провинције без освајачких намера, задовољавајући се пленом који би одвлачили собом. Напади и провале ушли су у видно поље учених људи и писаца које је Царство и у ово доба криза и опадања још увек имало, и захваљујући томе остали су забележени у савременим списима. Трагова је премало за оцртавање профила нападача, поготову за издвајање словенског удела, јер сведоци главну пажњу посвећују ономе што је њих највише потресло: страдању провинција, пустошењу и одвлачењу људи. Једино се може саставити непотпуна хроника тих упада - стручњаци су се око ње много трудили - и из једноличног низа издвојити оне који су се одликовали масовношћу, као упад 550. до ушћа Месте, или дубином продора, као онај 558. када су стигли до Термопила, или дужином боравка, као онај 550/551. кад су Словени први пут презимили на византијском тлу "као у својој земљи".

Удубљивање у тај монотони низ упада и провала открива да они временом расту и у снази и у учесталости, јер је притисак из позадине све већи - од 567. Авари су постали господари Панонске низије - док су, упоредо с тим, снаге Царства, заузетог на другим странама, све слабије. У последњој деценији VI века Царство је још једном, користећи привремени мир с Персијом, успело да наметне офанзиву, да поврати изгубљене градове на граници, Сирмијум и Сингидунум, да пребаци борбе у равнице на другој обали Дунава и ту умањи притисак разарајући најближи појас нападача.

Али, случај је хтео да баш у тој офанзиви потреба да војска презими у непријатељском и неудобном крају изазове инцидент са несагледивим последицама: побуну, убиство цара Маврикија (582-602) и одлазак граничних трупа са Дунава у престоницу, како би се осигурала власт овде извиканом цару Фоки (602-610), што је деловало као подизање граничне бране пред масама Словена и Авара.

За кратко време талас се разлио и, колико се из проређених сведочанстава још тежег и мрачнијег времена може видети, брзо дошао до рубова балканског копна: око 614. у околину Салоне (Солин код Сплита), којој је животарење тада пресечено, око 617. су наваљивали на

1. *Римске провинције у централном делу Балкана у доба позног царства*

Солун и били одбијени, 626. су угрозили Царство, јер су једновремено са Персијанцима, који су нападали из Мале Азије, опседали престоницу Цариград. Тих година су Словени доспели на Пелопонез, а још пре тога су се на лаким бродовима отискивали према острвима, стизали су чак на далеки Крит. При великим нападима, као што су били они на Солун и Цариград, масовност и снагу су давали Словени, способни да и са мора из чамаца нападају тврде зидине, док су ударну снагу и способност маневра обезбеђивали аварски коњаници. После заједничког ратовања Авари би се враћали у своја панонска станишта, док су Словени остајали започињући нови живот у пределима плоднијим и климатски погоднијим од оних које су памтили.

Словени нису могли прекрити у целини и равномерно велики разуђени простор Балканског полуострва. Њихово разливање су олакшавале и усмеравале римске комуникације, којима је Полуострво било премрежено; на њихов распоред утицала је природа тла, обрађеност и погодност земљишта за начин живота који су водили. За собом су остављали мање или више простране енклаве са градовима и развалинама градова, са разноврсним остацима римске цивилизације, али и са остацима старе балканске популације, смањене, проређене, запуштене, али способне да преживи, и с њима ће Словени имати прилике да се суоче, с некима раније, с некима касније. Староседеоци су се Словенима указивали у више видова: као Ромеји, грађани и ратници Римског Царства, које је већ више од три столећа било христијанизовано и у коме је баш у ово време стари хеленски елеменат преовладао не само у култури него и у администрацији и војсци; као Романи, становници градова и острва на Јадрану, који су и у Византији сачували свој латинитет; као Власи или Моровласи, очувани у већим или мањим компактним групама у унутрашњости Полуострва без редовних веза са градовима и државним центром, језички обележени столетном романизацијом, и, најзад, као Арбанаси (Албанци), очувани у планинском залеђу Драча, блиски Власима по начину живота и привређивања, а различити понајвише по томе што су задржали архаични језик, само делимично романизован. Са Ромејима, носиоцима политике Царства, имаће посла сви Словени у следећим столећима, са Романима само онај део који се населио у залеђе јадранске обале, са Власима и Арбанасима њихови суседи, али о томе се понешто сазнаје тек много касније. О додирима и сусретима у првом периоду сведоче језички утицаји и позајмице, романско посредовање у преношењу античких имена река, планина, градова. И име Хелена Словени су примили у латинском облику "Грк", од *Graecus*.

Словени сами нису на византијском тлу створили неку пространу политичку организацију, нису је имали у току сеоба, а ни на територијама са којих су полазили. О простору на другој страни Дунава се зна да је био прекривен појасима малих политичких организација, којима су на челу били локални кнежеви, чију наклоност Византинци настоје да купе поклонима, зазирући од стварања "монархије", снажне власти над великим простором. Таква се представа добија и на основу малобројних и фрагментарних података о првим столећима живота Словена на Балкану. Пред средину VI века учени Прокопије из Цезареје је разликовао Словене и Анте, али им је приписивао једнак начин живота и исте религиозне представе. У каснијим кретањима према југу потпуно је преовладало словенско име: "склавинијама" су називане словенске области на другој обали Дунава, али и касније словенске области у Тракији и Македонији; "Словене" (*Slavi, Sclavi*) упознали су становници градова на јадранској обали, дошљаке су под општим именом "Скје" упознали и преци Арбанаса.

Већ тада Словени су се и кретали и насељавали у мањим групама, насталим одвајањем од већих заједница из старе постојбине или образованим на новом тлу. О сличностима и разликама, о томе шта је чинило подлогу индивидуалности племенских група, нема података на које би се могли ослонити закључци. Једино се лингвистичким реконструкцијама, које полазе од каснијег стања, утврђују веома старе разлике и повлачи гранична линија: ушће Тимока -

Осоговске планине - Шар-планина, која раздваја западнојужнословенску и источнојужнословенску грану говора и дијалеката. У словенском археолошком материјалу, још увек недовољно истраженом и познатом, нису нађена стара обележја која би сведочила о разликама у материјалној култури појединих делова балканског словенског света.

У западнојужнословенском делу је полазна тачка развоја Срба и Хрвата, али и других племена и група, јер је у првим столећима живота на Балкану етничка карта била сложенија, различита од оне коју познајемо с краја средњег века. Из периода VII - XI века остало је сачувано више од 20 имена словенских скупина са великог простора од Корушке до Пелопонеза и Црног мора. Идући од запада ка истоку и југу, узимајући само неспорна имена, сусрећемо: Карантанце (Хорутане), Хрвате, Гудускане, Неретљане, Захумљане, Србе, Травуњане, Конављане, Дукљане, Морављане, Тимочане, Северце, Другувите, Велегезите, Верзите, Сагудате, Ринхине, Стримонце, Вајуните, и на Пелопонезу Језерите и Милинге. Један део је рано нестао укључен у суседне државе, какве су биле Византија или Бугарска, или упијен и растворен у пространијој словенској држави, што се десило суседима Хрвата и Срба. Могу се разликовати групе са именима донетим из старе постојбине, као што су Другувити, Северци, Срби и Хрвати, и групе са именима добијеним на новом земљишту, које могу репрезентовати Карантанци, по *civitas Carantana*, Стримонци, по античком имену Струме, Конављани, по римском акведукту (*canale*), Захумљани, по положају земље у коју су се населили.

Хрвати и Срби се међу другим племенским групама издвајају континуираним развојем и растом у следећим столећима, старим именима донетим из постојбина на северу, где су остала племена истих имена, затим нешто пространијом територијом, мада је ова у време насељавања знатно мања од површине касније српске односно хрватске државе. Те особености заједно са суседством и рано испољеном језичком блискошћу нагоне истраживаче да у реконструкцији њихове историје узму озбиљно у обзир традиције забележене средином X века у спису *О народима* византијског цара Константина VII Порфирогенита (913-959). По тим традицијама, Срби и Хрвати су се доселили касније, после Словена који су у заједници с Аварима опустошили провинције, за време владавине цара Ираклија (610-641), и то на његов позив као савезници и помагачи у одбрани Царства. Било је то, у време када је Византија заиста била угрожена на европској страни од Авара, а на малоазијској од Персијанаца, иначе традиционално средство римске политике, коришћење снаге једних варвара против других. У случају Хрвата се изричито говори о њиховом ратовању против Авара и протеривању Авара.

Успомене на области из којих су Срби и Хрвати дошли, "Белу Србију" и "Белу Хрватску", веома су уопштене и непрецизне ("у суседству Франачке", иза територије коју су касније настањивали Мађари) - од времена сеоба до времена када је настао споменути спис протекло је 300 година - па су отуда тешке за тумачење. Не подлеже никаквој сумњи чињеница да је на северу било територија са становништвом хрватског и српског имена. О њима говоре писани извори, затим топономастички подаци, а у српском случају и столећима очувани Лужички Срби. Срба је било међу Полабским Словенима, затим на територијама Чешке и Пољске. Проблематична је, међутим, веза између ових Белих Хрвата и Белих Срба због тога што се у историјским реконструкцијама словенских језика они не налазе у истим групама, неки су чак изразито удаљени, као језик Лужичких Срба са изразитим западнословенским обележјима, далек од српскохрватског. Како се не рачуна са могућношћу да су Хрвати и Срби на Балкану језички уобличени под утицајем словенског субстрата и словенског окружења, већина истраживача, нарочито историчара језика, одбацује причање Константина VII Порфирогенита као дедукцију којом се објашњава постојање једнаких имена код Словена на северу и на југу, па постојбину балканских Срба и Хрвата тражи изнад Дњепра.

Већ споменута традиција забележена у делу цара Константина VII Порфирогенита каже

да су се два сина, наследника владара Беле Србије, поделила и да је један од њих "преузевши половину народа" пребегао цару Ираклију. Цар га је примио и дозволио да се са својима насели у солунској теми (области), у крају који је прозван Србица (Сервија). Нису се ту дуго задржали. После неког времена зажелели су да се врате, и већ су у враћању прешли Дунав, кад су се још једном предомислили и поново затражили земље где би се населили. Цар Ираклије им је тада препустио територије између Саве и динарског масива, где су живели и средином X века, када је о њима писао учени цар Константин VII.

Ова једноставна прича о српској колебљивости повезује и објашњава постојање два српска језгра, једног малог на граници Тесалије и једног пространијег у западном делу Полуострва, али нисмо сигурни да верно преноси догађаје. Упадљива је несразмера између једне и друге територије, а треба се подсетити и на чињеницу да је српски боравак био довољно дуг да се уреже у топономастику и тако сачува столећима. Име епископије и града Сервије (Серфиџе у турско доба) сведочи о дугом, а не кратком боравку неког дела српског племана. У сваком случају, ови Срби из солунског краја нису учествовали у каснијем развитку српског народа.

О томе шта се дешавало са Србима насељеним јужно од Саве веома се мало може рећи. Кнез који их је довео остао је владар до краја живота, негде пре 680, пре но што су Протобугари прешли доњи Дунав и загосподарили тамо насељеним словенским племенима. Цар Ираклије се трудио око покрштавања својих савезника, па је и у случају Хрвата и у случају Срба дао довести свештенике из Рима, који би преобратили дошљаке. У оба случаја ова прва мисионарска делатност није имала трајније резултате, јер се види да је и код Хрвата и код Срба христијанизација остала актуелна и у каснијим генерацијама, да су били потребни нови напори да се ова племена стварно уведу у хришћанство.

Оскудност података спречава да се препозна шта је у овом раном периоду обезбеђивало индивидуалност Срба, чиме су се разликовали од других словенских група у суседству. Оправдано је претпоставити да је, као и код других племена из времена сеобе народа и најранијих "мрачних столећа" средњега века, стварну кохезиону снагу представљала власт кнеза, који је потицао из старе поштоване династије, а да је заједницу повезивала и од других одвајала вера у заједничко порекло, нека врста религијом прожетог племенског предања.

О паганству Јужних Словена има мало савремених вести, па и оне су уопштене, као Прокопијево тврђење да Словени верују "да је један од богова, творац муње, једини господар света" и да му жртвују "говеда и остале жртвене животиње", као и да "обожавају и реке и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве и по њима врачају". Покушавало се са реконструкцијом верских представа старих Срба на основу каснијих трагова у језику, обредима, обичајима и веровањима, а уз помоћ података о другим словенским земљама где је паганска религија мало боље позната. По тим реконструкцијама српски "врховни бог" и митски родоначелник био би Дабог, црно и хромо божанство доњег света, господар мртвих, заштитник ситне стоке, али и вукова. Али Дабог је познат и код других Словена, као што су, уосталом, и међу Србима познати Перун, Вид (Свантовид) и Велес, општесловенска божанства.

О првом столећу живота Срба на Балкану зна се само да су владали наследници онога владарског сина који их је довео на византијску територију - имена им нису забележена. О територији и суседима се могу доносити закључци на основу боље познатог стања у IX и X веку. Суседи на западу били су Хрвати, којима су најистуреније жупе на источној страни биле Плива, Ливно и Имота, познате у каснијим столећима. На јужној страни дуж планинског ланца Динарида српска кнежевина се граничила са кнежевинама Неретљана (од Цетине до Неретве), Захумљана (од Неретве до залеђа Дубровника), Травуњана (од залеђа Дубровника до Боке Которске) и Дукљана (у долинама Зете и Мораче и на потезу од Боке до Бојане). Језгро оних племенских територија чинила су крашка поља, једино погодна за земљорадњу, и оне су прве

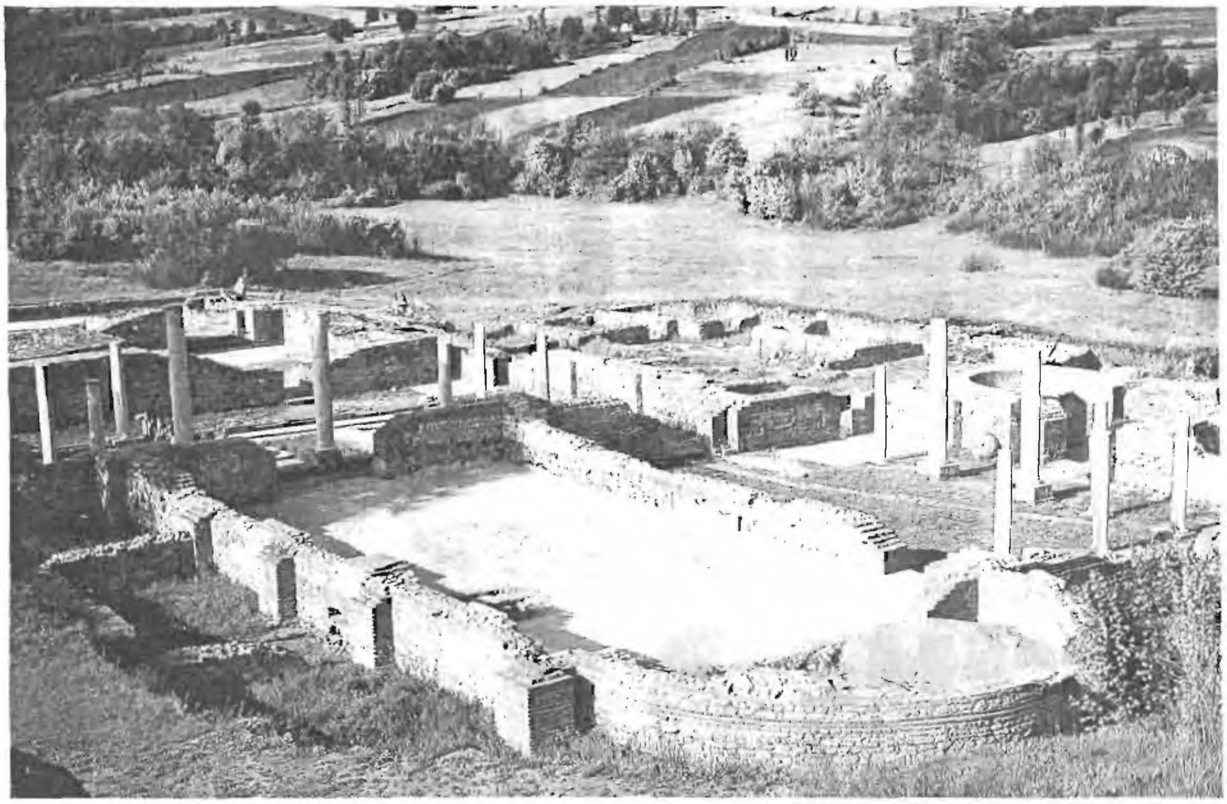

2. Felix Romuliana, *резиденција цара Галерија, савладара и наследника Диоклецијановог, почетак IV века, Гамзиград код Зајечара*

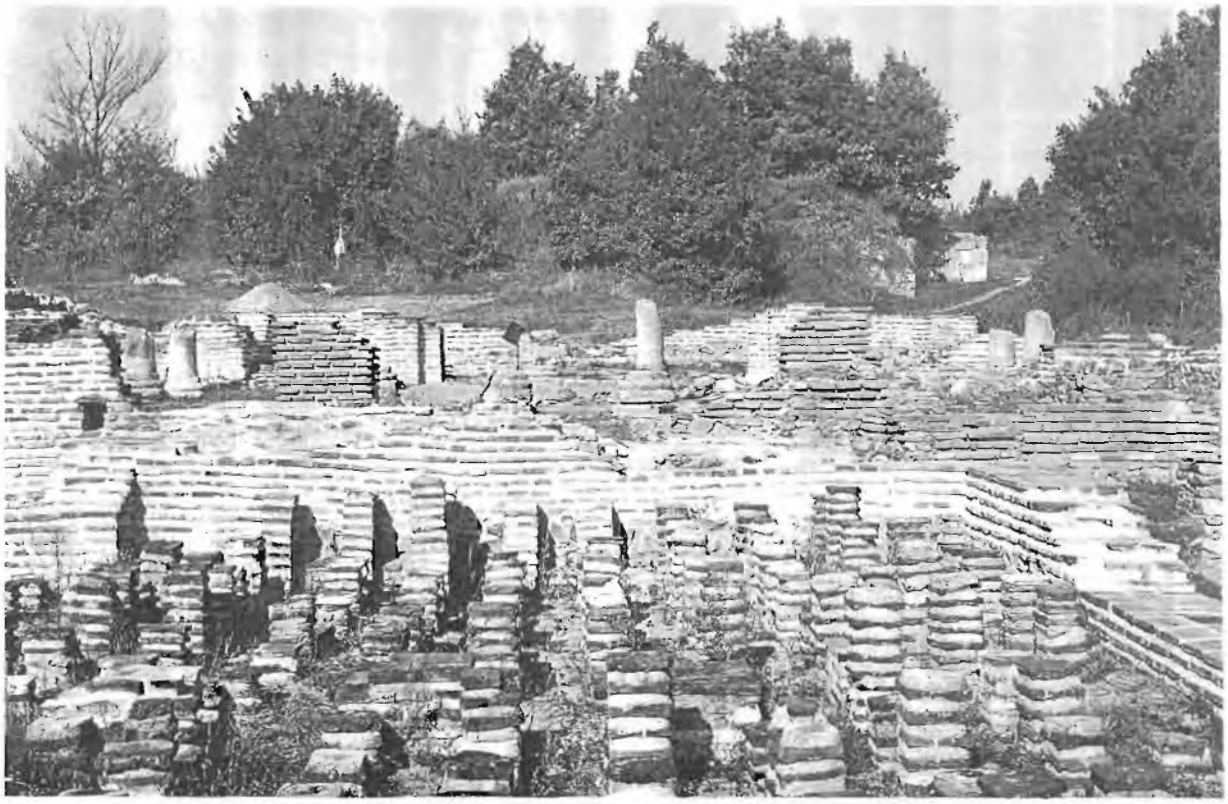

3. *Царичин град код Лесковца, остаци великог насеља које се идентификује са градом* Iustiniana Prima, *завичајем цара Јустинијана (527-565)*

биле захваћене византијским утицајем, који је полазио из градова на обали. У IX веку су владари ових малих територија водили самосталну политику и у односу на Византију и у односу на владаре Србије у залеђу, који су понекад кнежеве Травуније држали под својим окриљем. Кнез Захумља је, међутим, бивао у супарничким односима према кнезу Србије, поносио се старином свога рода из племена које је живело на Висли.

Иначе, цар Константин VII Порфирогенит у већ помињаном спису *О народима* становницима неретљанске области, Захумља, Травуније и Конавала приписује српско порекло. Говорећи о Травуњанима, изричито их повезује са онима који су дошли са сином владара "Беле Србије". Не може се, међутим, искључити постојање старијег општесловенског слоја из времена кад су Словени с Аварима нападали градове, ојачаног касније доласком Срба из залеђа. У сваком случају, становници приморских области имали су и у каснијим столећима српско име уз своју ужу племенску ознаку, која је ишчезла негде раније, негде касније.

Границе и суседи на северу и на истоку остају сасвим непознати. Ни у каснијим столећима српско племенско подручје није прелазило Саву, али је у XII веку прелазило Дрину. Са истока ће, уосталом, доћи прве озбиљне претње самосталности српске кнежевине. Словени насељени у источној половини Балканског полуострва постали су рано предмет око кога се отимају опорављено Византијско Царство и држава коју су после 680. основали Протобугари наметнувши се за господаре словенским племенима између Дунава и планине Балкан. Пребродивши најтежу кризу, спровевши унутрашњу реорганизацију, византијски цареви су почели, лагано али истрајно, да из својих упоришта у градовима и на острвима шире подручје своје непосредне власти и да на месту словенских кнежевина образују своје "теме", војно-административне јединице под управом "стратега", царевог намесника са војном и цивилном влашћу. Колико је споро и уз напоре и жртве текло ово поновно освајање некадашњих провинцијских територија може се видети из чињенице да је пролазак цара Јустинијана II 689. копненим путем од Цариграда до Солуна слављен као велика победа.

Наишавши на византијску препреку на југу, Бугари су се окренули према западу намећући своју власт све већем словенском простору. Понекад би изазивали велика померања словенског живља, као што је то било 762, када је више од 200.000 душа пребегло на византијску територију и било пресељено у Малу Азију; чешће су тихо наметали своју власт задовољавајући се малим променама и уступцима. Постављали су на власт своје штићенике а племенске кнежеве претварали прво у своје вазале, временом у своје локалне функционере. Уколико су се више ширили, Протобугари су се, мада различитог језика, вере и начина живота, све више растварали у словенској маси примајући њен језик, а остављајући јој своје име.

Продирање у Панонску низију олакшано је било чињеницом да је крајем VIII века под налетима Франака срушен Аварски Каганат. Широк и приступачан простор између Драве, Дунава и Тисе са остацима Авара и малим словенским кнежевинама постао је поприште сукоба Франака, који су доспели до Фрушке горе, и Бугара, који су стигли до Драве. Из периода 827-829. има података о сукобима, који су се сводили на смењивање локалних властодржаца које је поставила супарничка страна. У следећим деценијама власт Бугара се преко Македоније проширила до обала Јонског мора, где се средином IX века са Византинцима ратовало и преговарало о границама.

Најстарија територија Срба била је удаљена и од Цариграда и од језгра бугарске државе; одвојена је била од потенцијалних освајача и појасом других племенских кнежевина, од којих по имену препознајемо Морављане и Тимочане. Међутим, до почетка IX века попришта сукоба су јој се са више страна приближила. Отуда није необично што српски кнежеви почињу играти значајнију улогу и заокупљати пажњу савременика. О првим по имену познатим кнежевима, потомцима онога који је довео "половину народа" из Беле Србије, Вишеславу, Радославу и

Просигоју, нису познате појединости. Један од њих је морао бити на престолу 822, када је кнез Људевит Посавски, после трогодишњег отпора Францима, напустио Сисцију (Сисак) и потражио уточиште код Срба. Он је на превару убио локалног жупана (dux) чије је гостопримство уживао, и за кратко време загосподарио његовом облашћу, а онда прешао у Хрватску, где је и сам био мучки убијен. За време кнеза Властимира, који је владао средином IX века, Србија се нашла на путу бугарске експанзије и била је присиљена да се брани. Властимир се негде у периоду 836-852. три године успешно одупирао бугарским нападима.

Властимир је својој врховној власти потчинио жупана Травуније Крајину, оженио га својом кћерком и уздигао за кнеза оснивајући тако травунијску династију. После смрти Властимирове, његова три сина, Мутимир, Стројимир и Гојник, поделили су државну територију, што није ретка појава код династија раног средњег века. За време њихове заједничке владавине, свакако под старешинством Мутимира као најстаријег, српски кнежеви су имали прилику да одбију још један бугарски напад. Нови бугарски владар Борис-Михајло послао је против Србије велику војску, али је она претрпела пораз, тако да су канов син Владимир и дванаест великих бољара постали српски заробљеници. Када је склопљен мир, размењени су по обичају дарови, али су Бугари српске дарове (два роба, два сокола, два пса, 80 крзана) тумачили као данак, заробљеници су ослобођени и испраћени до границе, до Раса.

Напоредна владавина браће прекинута је унутрашњим сукобом, из кога је Мутимир изашао као победник. Заробио је браћу и предао их бугарском владару, задржавши само синовца Петра Гојниковића, који је убрзо побегао у Хрватску. Приликом овог сукоба испољено је страно уплитање, које ће се више пута поновити у следећим деценијама, тако да су Србија и њен владајући род постали поприште византијско-бугарског сукобљавања. Свака страна се трудила да наметне или ојача свој утицај преко људи које је помагала. То нарочито долази до израза после успостављања равнотеже, од како је бугарски притисак с копнене стране добио византијски одговор с морске стране.

Византијски цар Василије I (867-885) прегао је да консолидује византијску власт у Далмацији, преко које је имао непосреднији приступ словенским кнежевинама у западном делу Полуострва. Градове на Јадрану су од средине IX века почели угрожавати Арабљани, стекавши упориште у Јужној Италији. Кад су одбијени њихови напади, цар је византијска острва и градове, који нису били територијално повезани, ујединио у тему Далмацију под управом "стратега" са седиштем у Задру. За осигурање ових удаљених делова Царства, изложених нападима и са мора и са копна, било је потребно имати добре односе са словенским суседима у залеђу.

Један од начина којим их је цар придобијао било је уступање кнежевима оних дажбина које су градови раније плаћали царевом наместнику. Близу 10 литара (фунти) злата плаћали су северни градови владару Хрвата, који је био господар њиховог залеђа, док су становници Дубровника плаћали једну литру злата (72 златника) кнежевима Захумља и Травуније, чије су се територије додиривале у залеђу града. Резултати ове политике добрих односа показали су се нарочито око 870, када су бродовима далматинских градова Хрвати, Срби, Захумљани и Травуњани били пребачени у Италију, где су са византијском и франачком војском учествовали у борбама за ослобођење Барија (871) од Арабљана.

Још трајнији је био разултат који је византијска политика постигла новим таласом мисионарског деловања, којим су Словени из византијског суседства коначно приведени хришћанству - последњи су били Неретљани, који су због тога називани Пагани. У српском владарском роду се хришћанска светачка имена, што је сигуран знак покрштавања, јављају у генерацији Властимирових унука Стефана (Мутимировића) и Петра (Гојниковића), за које се с добрим разлозима претпоставља да су рођени негде између 870. и 874. Хришћанско Византијско

Царство је тиме у великој мери ојачало свој непосредни утицај на оне који су били сматрани паганским варварима и одметницима и, што је још важније, створило је изгледе да их као хришћане преобрати у послушне поданике и тиме обезбеди стварну власт царева над територијама које су некад припадале Римском Царству.

Далекосежније и трајније биле су последице по унутрашњи развој и културу оних који су прихватили нову веру.

Прекретница христијанизације

Византинци су покрштавање својих словенских суседа славили као тријумф вере, испуњење најважније мисије Царства да шири спасоносну реч јеванђеља. Нису, међутим, превидели ни политичке димензије тога догађаја. Хвалећи свога деда цара Василија I, већ спомињани учени Константин VII Порфирогенит повезује уједно покрштавање, успостављање византијске врховне власти и хришћанско легитимисање затечених владарских родова: "када су сви добили божанско крштење и опет дошли под ромејску власт", цар је наредио да "владају архонти из реда њихових саплеменика". Као израз царeве великодушности он приказује компромис по коме овај није хтео да поставља на власт оне који би њему више давали а поданике гулили, него је дао да владају они "које сами изаберу и на одговарајући начин устоличе". Преко домаћих кнезова цар је посредно владао словенским досељеницима и њиховим областима, а такав вид византијске власти није сметао ни словенским племенима, јер није у њихову средину доводио странце, нити је дирао у њихове обичаје и начин живота.

Прихватање хришћанства обавезивало је и на промену односа према сопственој традицији; сваки од преобраћених владара био је суочен са захтевом давно раније изреченим приликом крштења франачког краља: требало је поштовати оно што се дотле прогонило, а прогонити оно што се дотле поштовало. То се, наравно, није примењивало на славне претке, али се морало применити на њихова божанства.

Са хришћанством је прихваћен и поглед на свет по коме је цар Ромеја био Христов намесник на земљи, отац и старешина хришћанских владара, за њега се молило у црквама, он је спомињан у свакој литургији. Покрштени владари припадали су истој цркви као и цар, што је повлачило поштовање истих моралних начела и утицало на међусобне односе; тиме нису заувек искорењени сукоби и непријатељства, али су начини решавања спорова и целокупан дипломатски саобраћај уобличени по хришћанским обрасцима. Протекла су столећа док се мали словенски династи нису уздигли до равноправних преговарача, јер христијанизација је појачала ону позицију неравноправности коју је заступао византијски цар, сматрајући их за своје чиновнике, уврштујући их у хијерархију својих дворана, шаљући им симболе власти и дарове.

Политичка димензија христијанизације и очекиваних последица може се опазити и на понашању владара у време кад су били пред вратима спремни да ступе у хришћанство. Бугарски кан Борис је мисионаре затражио из далеке Франачке, али се, ипак, под јаким политичким притиском дао крстити од Византинаца (864); постао је том приликом Михајло.

Убрзо се поново обратио Риму незадовољан степеном самосталности црквене организације у својој држави, и тиме је изазвао велике заплете и прву од значајних размирица између Рима и Цариграда, јер су се са спором око јурисдикције повезали и неки други. Како је и папа заступао традиционалне облике црквеног организовања, Борис-Михајло се приклонио Цариграду, па су темељи црквене организације у бугарској држави положени из Цариградске патријаршије (870).

Некако у исто време кнез Велике Моравске Ростислав затражио је од византијског цара способне мисионаре који би радили на учвршћивању хришћанске цркве у његовој земљи. Он је, очигледно, био руковођен жељом да смањи утицај франачког латинског свештенства, које је одраније покрштавало његове области. Византија није хтела да пропусти прилику да прошири свој политички и културни утицај, па је мисија у Моравској поверена Методију и Константину, ученим синовима византијског високог чиновника Лава. Они су знали језик Словена и темељито су се припремили за мисионарски рад створивши посебно писмо, прилагођено особеностима словенског језика и приредивши преводе најважнијих богослужбених текстова. Успешан мисионарски рад у Моравској морао је бити прекинут због отпора оних који су имали јурисдикцију над Растислављевом земљом. На путу за Рим 869. Константин и Методије су посетили доњопанонског кнеза Коцеља, који је такође зажелео словенске мисионаре. Од папе су браћа добила одобрење за рад, али је у Риму умро Константин, који је при замонашењу добио име Ћирило, тако да је мисионарски рад наставио Методије са ученицима. Он је постао и архиепископ обновљене дијецезе у Сирмијуму, али је касније наилазио на противљење и ометање од стране салцбуршких прелата и свештенства, па је бивао и затваран.

Успостављање црквене организације и уобичајених хијерархијских односа имало је своју практичнополитичку и начелну страну. Управљање црквом из суседства, из центара стране државе, изазивало је подозрење, нарочито у време политичке затегнутости или непријатељства; отуда жеља владара да има црквеног старешину на својој територији и да тај буде што је могуће самосталнији. Начелна страна проблема се огледа у контрастирању некадашње црквене организације касноримског доба, прилагођене ондашњем административном систему, и нове мреже коју је требало стварати у складу са реалношћу, а поштујући традиције у које су била укључена права угледних старих градова. Како се на Балканском полуострву, темељно христијанизованом пре доласка Словена, радило на обнављању мреже црквених организација, решења су зависила од степена очуваности римских градова, од памћења некадашњих односа и од тренутног односа снага. Новим владарима одговарали су нови центри и нове границе, па су цареви, у складу са општом политиком, морали давати предност старим градовима и некадашњим провинцијама.

Посредством црквене организације, слабе и танушне у почетку, територије христијанизованих словенских кнежевина везиване су за градове, традиционалне митрополије, које су биле и упоришта византијске власти. Тамо су били посвећивани свештеници, тамо је налажено све оно што је било потребно прибавити младој хришћанској заједници. Колико се из досадашњих истраживања могло сазнати, простор на коме су били Срби у време покрштавања био је у сфери зрачења три важна црквена средишта: Сплита, наследника Салоне, под чијом јурисдикцијом је поред Хрватске била и кнежевина Неретљана и Захумљана, Драча, средишта истоимене "теме", којој је припадало и залеђе докле су византијска власт и црквена мисија допирале, и Сирмијума, где је обновљена митрополија славног града, једне од царских престоница. Временом ће политичке прилике изменити улогу тих центара, јер је панонско хришћанство привремено разорено доласком Мађара (896), а када је обновљено, уобличено је под утицајем Рима, док су далеки Драч заменили много ближи Дубровник и Бар, који су се привредно уздизали и успињали у византијском административном систему. Градови каснсредњовековне и модерне Србије, Београд и Браничево, били су већ тада епископска седишта, али у оквиру архиепископије Бугарске.

Последице покрштавања су се најјаче осетиле и најдуже су трајале у културној сфери.

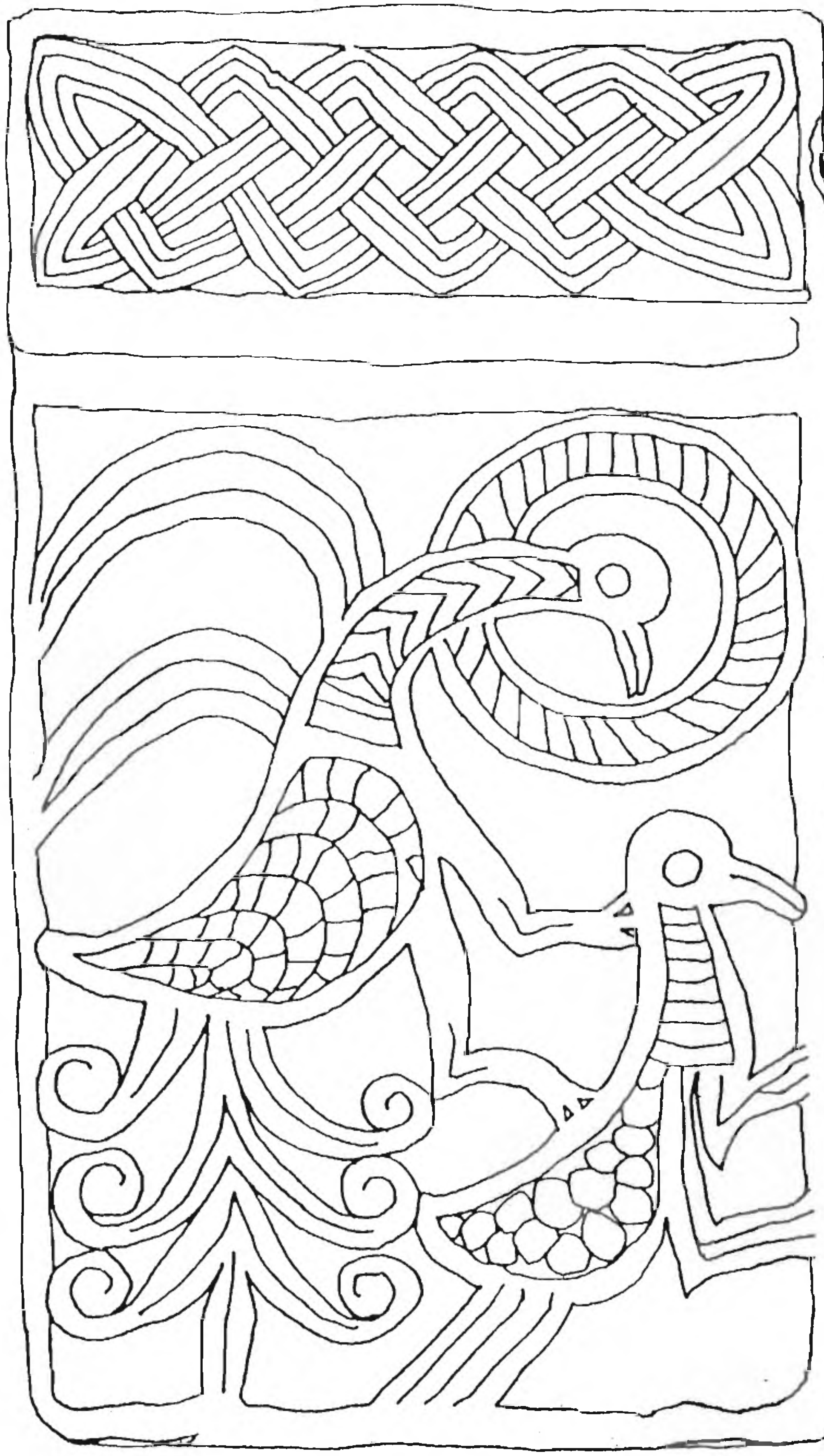

4. Мотив са камене преграде олтара цркве светог Петра у Завали, Попово поље, Херцеговина, IX-X век (инж. Н. Дудић)

Њихов пуни значај се може разумети тек кад се напусте романтичне представе о развоју средњовековне културе у слободном простору где народни геније и индивидуални ствараоци исказују своје креативне потенцијале, кад се заборави прећутне претпоставке о спонтаности и слободи избора. Паганске словенске кнежевине и византијско хришћанско царство нису били на равној нози да би размењивали културне тековине; христијанизацијом је успостављен однос у коме је стално примала сиромашнија и слабија страна. Оним што се стварало у покрштеним земљама богатила се општа ризница хришћанске културе, али се није мењала под утицајем преобраћеника. Када су Јужни Словени били на прагу хришћанства, оно је имало за собом осам столећа дугу историју, током које је његово учење било утврђено и заокружено како каноном светих списа, тако и богатом и утицајном литературом ствараном у генерацијама "црквених отаца" и допуњавано делима њихових следбеника. Током тих столећа усталио се сложени систем обичаја и ритуала уобличавајући животе верника, настао је ништа мање сложен систем норми и етичких принципа довољно снажних да утичу на понашање маса.

Није било услова за узајамни утицај и равноправну размену, већ само за једносмерну акултурацију. Новопокрштене средине су имале веома ограничене могућности избора, прилагођавања или прераде појединих елемената из огромне ризнице хришћанске цивилизације, јер су они били систематски уређени и повезани унутрашњом логиком. Као што семе садржи у себи цео план будуће биљке и снагу потребну за развој, тако и свака мала хришћанска заједница преобраћене земље, која се може састојати од шачице утицајних породица и групице мисионара, има у себи прећутан али утврђен програм даљег развоја и енергију потребну за испуњење тога програма, чији је циљ био преображај друштвеног живота у складу са хришћанским принципима и снабдевање заједнице свим оним што је за такав живот било потребно. Отуда историју средњовековне културе или њеног сунтинског дела треба посматрати као историју остваривања тога прећутног програма, које је зависило од низа трајних чинилаца који су се споро мењали, као што су сиромаштво или економски напредак, тип друштвене организације и раслојавања, менталитети маса, али и од конкретних околности и случајности, од личности и њихове креативности.

У доба покрштавања Срба хришћанство није било подељено "шизмом" (расколом), али су се под његовим начелним јединством одржавале и умножавале разлике наслеђене из претходних векова. Догматске разлике тада још нису заокупљале пажњу, спор око исхођења Светог Духа тек се наметао у ово време и око њега су се временом као у сноп повезивале друге

5. *"Темнићки натпис", камена плоча са именима десеторице од четрдесет севастијских мученика, нађен у селу Горњи Катун код Варварина, потиче са црквене грађевине X-XI века. Севастијски мученици су, по веровању, чували куполе и уопште црквене грађевине од рушења.*

разлике, којих су делови хришћанског света постајали свесни. Временом ће питања о језику богослужења, начину причешћивања, браку свештеника, бријању браде итд. узбуђивати духове и продубљивати поделе. Од скора крштене земље следиле су правила и обичаје оних црквених центара под чију су јурисдикцију спадале. Томе се могу приписати и неке веома старе разлике у културној ситуацији појединих балканских земаља.

За целокупан каснији културни развој и за појаву разлика међу народима и земљама показаће се да је битан био став према језику богослужења. У дугој историји хришћанства до времена којим се бавимо искристалисала су се и у теолошкој мисли и у пастирској пракси два различита приступа. Један, више начелни и теолошки, давао је предност арамејском (јеврејском), грчком и латинском као "светим језицима" због њихове улоге у Христовом животу и Откровењу; други, више практични, полазио је од духовског чуда, поруке да се проповеда на свим језицима, имао је у виду ефекте и трајност мисије. Колико је ово питање било актуелно у време кад су Срби и други Словени ступили у хришћанство види се из *Житија Константиновог*, у коме се латински франачки клерици жигошу као "тријезичници" с којима Константин полемише.

За Србе је ово питање имало посебан значај због тога што је простор њиховог тадањег и каснијег живота био пресечен једном веома старом језичком границом. Наиме, од Боке Которске па до Ниша, а затим гребеном Балкана до Црног мора, може се повући линија која је у римско доба одвајала зоне употребе латинског (западно и северно) и грчког језика (источно и јужно). Тамо где су се Словени населили и где је разорен државни апарат, та међа је избрисана, о њој сведоче само натписи на камену, али она је остала тамо где је било континуитета, па су средишта црквене јурисдикције зрачила грчким и латинским језичким утицајем.

О великој заокупљености језичким проблемима, о сукобима начела и интереса, о колебању савременика сведочи укупна судбина мисије солунске браће. Ширење словенских књига, које су пратиле словенско богослужење, наишло је на супротстављање латинског клера који је бранио своју јурисдикцију и становиште у језичком спору, али је добило подршку папе, па ипак, упркос томе и високом архиепископском достојанству, Методије је био у Доњој Панонији ометан, затваран и онемогућен. Прогоњени Методијеви ученици морали су после његове смрти (885) потражити уточиште у бугарској држави. Како су црквена средишта и латинске и грчке традиције била резервисана или отворено непријатељска према словенској служби и њеним заступницима, она је била озбиљно угрожена, тако да за трајност тековина мисије

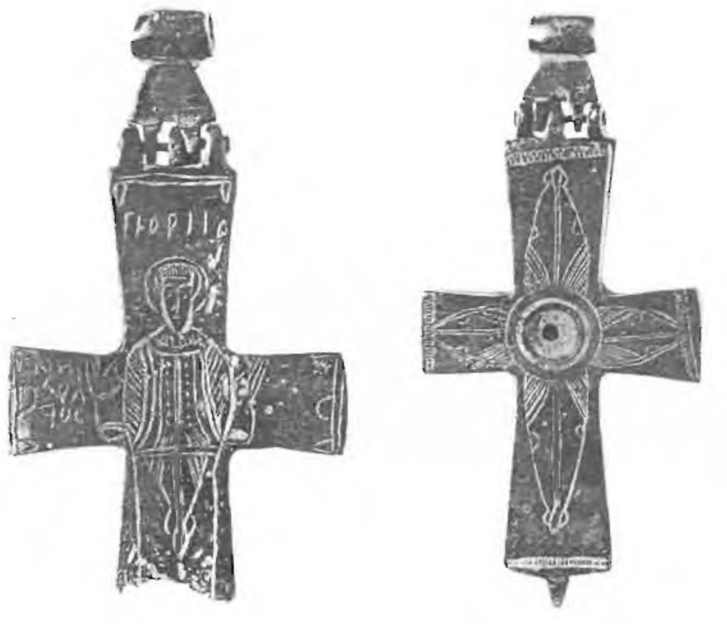

6. Крст-реликвијар, "корпус", нађен код Штрбаца (Књажевац), источна Србија, пореклом из околине Смирне, VI-VIII век (наличје преломљено на доњој страни)

7. Крст-реликвијар, лице са местом за камен

Константина и Методија, за њену огромну улогу у каснијој културној историји Југоисточне и Источне Европе, треба захвалити околностима да је прихваћена била у Бугарској, уочи њене велике супарничке борбе с Византијом за превласт над Балканским полуострвом. Словенско богослужење је оправдавало велико словенско царство које је за кратко време створио Симеон (893-927), "цар Бугара и Грка".

Бугарско-византијско супарништво утицало је и на прилике међу Србима крајем IX и почетком X века. После смрти Мутимирове (891. или 892), на престо је дошао његов син Прибислав, али је владао веома кратко време, јер га је збацио брат од стрица Петар Гојниковић (892/3 - 917). Ова смена као да је представљала изазов за друге претенденте, јер је на Петра устао Бран, син Мутимиров, али је био заробљен и ослепљен, затим је после две године уследио напад Клонимира, сина Стројимировог, који је живео у Бугарској и сигурно био помаган од Бугара. Он је створио упориште у једном од српских градова и покушавао одатле да завлада целом земљом док није погинуо. Од тада је Петар мирно владао две деценије захваљујући околности да је између Бугарске и Византије завладао дужи период мира.

У Бугарској је, наиме, за време Владимира наступила паганска реакција, па је Борис-Михајло био присиљен да привремено изађе из манастира и да се умеша у политику. Уклонио је 893. са престола свог старијег сина и поставио другог сина, Симеона, каснијег освајача и цара. Овај некадашњи цариградски васпитаник повео је од самог почетка ратоборну политику према Византији. Једна епизода из првог периода ратовања заслужује да буде споменута због далекосежних последица на историју не само Срба него и целе Југоисточне Европе. Византијски цар је на своје бугарске противнике навукао са севера мађарска племена, која су живела у појасу црноморске обале између Дњепра и Дона. Мађари су опустошили Бугарску, а Симеон је из освете на њих навукао њихове суседе Печенеге, од којих су Мађари тако пострадали да су напустили дотадашња станишта и преселили се у Панонску низију (896), где су створили државу наметнувши се за господаре затеченим Словенима.

Период мира између Византије и Бугарске до 913. омогућио је Петру Гојниковићу да дуго влада одржавајући добре односе и са једном и са другом страном. Успео је да прошири своју власт на Неретљанску Кнежевину, али се завадио са кнезом Захумља Михајлом Вишевићем. Овај је Симеону дојавио да се кнез Петар састао са византијским намесником Драча и да су ковали планове о савезу с Мађарима против Бугара. На то је Симеон послао против српског кнеза његовог рођака Павла Брановића (917-920) и њега поставио на власт пошто је Петар на превару ухваћен и одведен у Бугарску. Византија је одговорила тиме што је упутила другог члана српског владарског рода, Захарију Прибислављевића, кога је, међутим, Павле Брановић ухватио и предао Бугарима. Како је и сам Павле признао власт византијског цара, постао је непријатељ Бугарске, па је Симеон сада против њега послао оног истог Захарију који је био византијски штићеник. Бугарска подршка се показала делотворнија и Захарија је овога пута постао кнез (920-924). Учврстивши се на власти, и он је изневерио Симеона и потчинио се византијском цару. Монотона хроника српских унутрашњих сукоба, позната захваљујући томе што ју је забележио цар Константин VII, открива да је бугарска војна подршка била кориснија, али да је патронат византијских царева био пожељнији, па су бугарски штићеници редом прелазили на страну византијског цара.

Прву бугарску војску упућену против Србије кнез Захарија је потукао и главе бугарских заповедника послао као трофеје византијском цару. Другу бугарску војску Захарија више није сачекао, већ је побегао у Хрватску. Симеон се тада већ одлучио на радикалније мере у односу на Србију. Послао је 924. са војском једног члана српске владарске династије, Часлава, сина Клонимировог, који је био у Бугарској рођен и одгојен. Тога пута он није био вођен да би био постављен на престо, већ да би послужио као мамац да Бугари похватају све оне који су били од утицаја у Србији. Жупани су били сазвани да приме новог кнеза и том приликом заробљени и одведени у Бугарску. Насилне промене су изазвале масовно бежање становника у суседне земље, па су се проносили гласови да је земља остала готово пуста.

После неколико деценија отпора, тадашња Србија је подлегла бугарској експанзији. Није познато докле се све померала граница бугарске власти на западу, али је извесно да је Бугарска постала сусед Хрватској, на коју су, без резултата, упућиване експедиције. Приморске кнежевине су остале ван бугарског домашаја. О захумском кнезу Михајлу Вишевићу се зна да је слао одред који је 926. нападао византијски град Сипонт (данас Манфредонија). Напоредо са хрватским владарем Томиславом, Михајло је учествовао у позивању папских изасланика у Сплит, где је 925. одржан црквени сабор на коме су учествовали и представници Захумља. Тај сабор је потврдио границе епископија, али је осуђивао црквену службу на словенском језику и традиције засноване деловањем Константина и Методија.

Бугарска власт над Србијом није дуго трајала. Смрт Симеонова 927. изменила је нагло ситуацију на Балканском полуострву. Прилику је искористио дотадашњи бугарски штићеник Часлав Клонимировић, коме је већ једном била стављена у изглед власт над Србијом. Он је побегао из Бугарске и са присталицама освојио власт у Србији. Признао је врховну власт

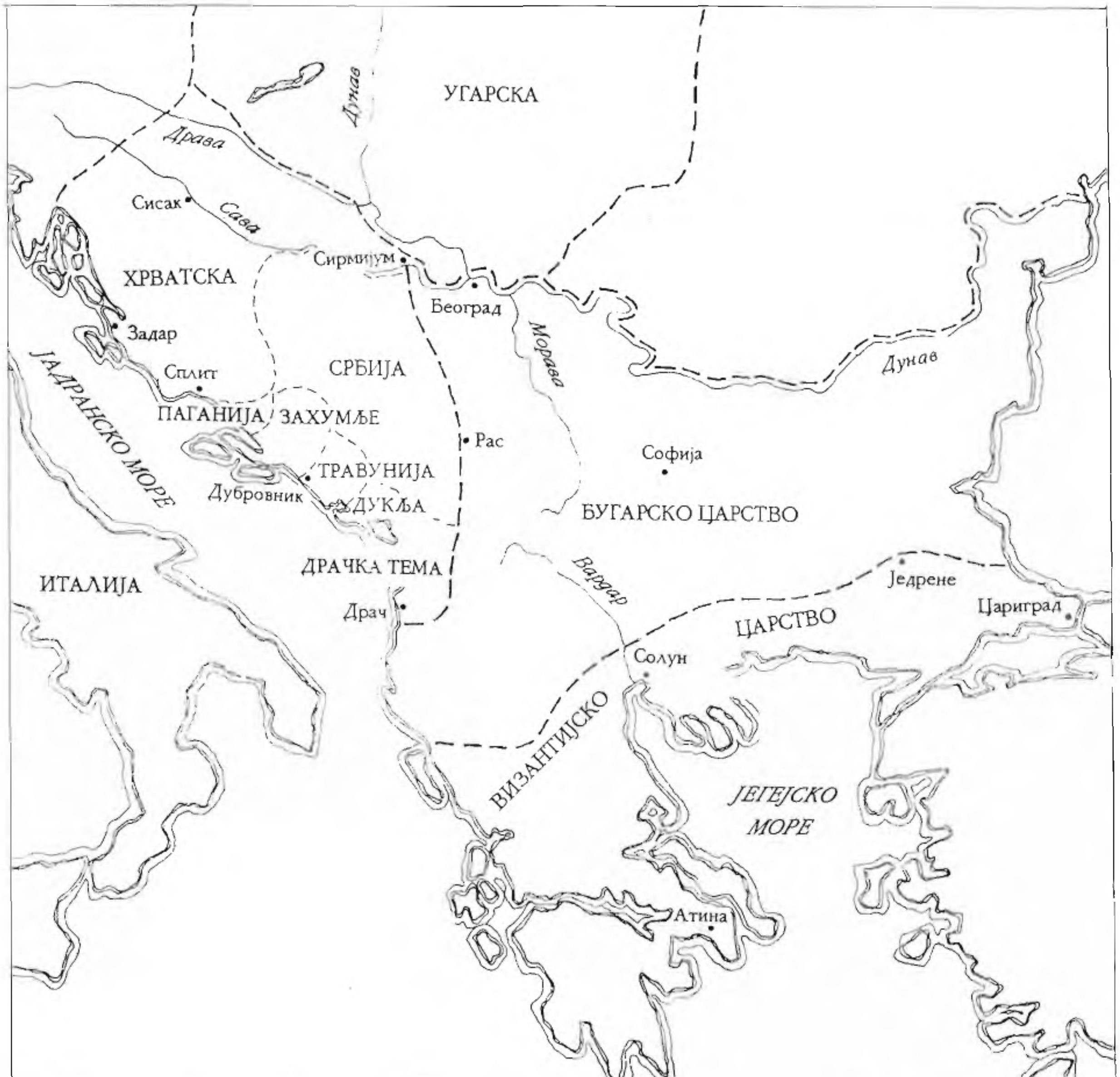

8. Балканско полуострво око средине X века

византијског цара и затражио од њега помоћ. Враћало се разбежано становништво из Хрватске, Бугарске и других суседних земаља. Часлављев савременик и заштитник био је цар Константин VII, који о обнови српске кнежевине уопштено обавештава наглашавајући, наравно, доброчинства и дарове добијене из Цариграда. До Часлављевог времена доспели су у суседство Србије Мађари, чије су границе средином X века на Сави и Дунаву. Они су се у то доба залетали и пустошили и ближе и удаљене области, све до Алпа, Атлантског океана, до централне Грчке. Нису могли остати поштеђени Хрвати и Срби у суседству. По једном легендарном извору из XII века, Часлав треба да је погинуо у борби са њима. Код Часлава се прекида танка нит информација, те се не зна да ли је са Чаславом изумрла и најстарија српска династија, али је извесно да је утонула у заборав.

Судари и прилагођавања

Временом се све јаче испољавају последице хришћанских начела на којима су уређени били односи Византије и њених суседа. Прихваћено је првенство ромејског цара у породици владара, од њега су примане милости и доброчинства, од њега су хришћански владари добијали дворске титуле, високе приближно као оне које су имали стратези "тема". Захумски кнез Михајло је у периоду после Симеонове смрти, кад је постао лојални поданик цара, добио титулу "антипата и патрикија". Сто година доцније, дукљански кнез истог имена био је одликован достојанством "протоспатара". Кнезови су на тај начин постајали цареви дворани, а њихове територије су биле укључене у византијски систем на исти начин као што су њихове епископије биле укључене у митрополије, архиепископије или у Цариградску патријаршију. Нестанак јаза између пагана и хришћана олакшао је саобраћање међу становништвом византијских тема и словенских кнежевина; хришћанска су била средства за решавање међусобних спорова, хришћанско милосрђе је утицало на ратно право, као једноверници Византинци и њихови суседи се нису узајамно заробљавали.

Био је то систем равнотеже који је свим главним учесницима задовољавао основне интересе и чувао образ: црква је имала услова да врши своју мисију, цар је могао да наступа као врховни владалац и наследник римских царева, кнежевима у њиховим земљама није смањена власт, већ појачан ауторитет у односу на племство и поданике, могли су одржавати династије и своја права. Али таква равнотежа била је веома осетљива, није било нимало лако одржати је дуже време. Довољно је било да се на неком малом делу нешто поремети, да дође до инцидента између кнеза и царевог намесника или да изостане уобичајена част, или какво друго трвење, па да се локални сукоб пренесе на укупне односе и изазове тешкоће у другим сферама. Равнотежу је било утолико теже одржавати што Византија и њени суседи нису били изоловани у свету, већ отворени утицајима и мешању трећих, од којих су потицали разноврсни поводи за мање или веће поремећаје.

Таква деликатна равнотежа се одржавала за време дуге владавине бугарског цара Петра (927-969). Симеонов син је остао на престолу са царском титулом ограниченом на Бугарску, чије границе није настојао да шири. Као царски зет био је уклопљен у византијски хијерархијски систем; лојалан и мирољубив, није га реметио ни у односима са суседним земљама. Црква је имала услова да се развија и јача. У време цара Петра основана је епископија у Расу, граду који ће касније бити средиште и стоно место српских владара. Било је прилике да се црква брани и одупире јереси богумила, која се тада нагло ширила и која ће и следећа два столећа

узнемиравати не само теологе и црквене старешине него и световне власти Византинаца и њихових бугарских и српских суседа.

Мир у балканским провинцијама и успеси на другим странама навели су ратоборне цареве овога доба да се не задовољавају више равнотежом, да смрт Петрову 969. покушају искористити за рушење Бугарске. Позван је кијевски кнез Свјатослав, који је потчинио Бугарску, али за свој рачун, тако да је уследио византијско-руски обрачун, завршен миром 971. и повлачењем Свјатослава преко Дунава. Византијско Царство се проширило до некадашњих римских граница, изгледало је да су последице аварских, словенских и бугарских најезда отклоњене, али то је трајало кратко. Чим је поводом смене на цариградском престолу 976. почео период нестабилности и унутрашњих борби, плануо је устанак против византијске власти с циљем да се обнови царство Симеона и Петра. На чело покрета је избио Самуило (976-1014), који се крунисао за цара и за кратко време завладао државом својих претходника. Није се вратио ранијим центрима у Великом Преславу и Плиски, упоришта су му остала у Македонији, око Охрида и Преспе; на западу и југу било је тежиште његове политике. У најбољим данима је чак имао више него Симеон, јер Самуило је загосподарио и вазантијским Драчем и његовом облашћу.

Срби су се, као и столеће раније, налазили на путу његове експанзије, само се сада о њима неупоредиво мање зна. Једно српско посланство долазило је 993. византијском цару Василију II, али је пало у ропство Арабљана и стигло на циљ тек после много невоља. Не зна се ни одакле је долазило, ни с каквим циљем, али се нагађа да је деловало против Самуила, јер су српске области биле угрожене. Кнез Јован Владимир, мирољубиви господар територија око Скадарског језера, пријатељ Византинаца, био је негде у следећим годинама нападнут и одведен у Преспу. Тамо се десило да се у њега заљубила Самуилова кћерка, тако да је постао царев зет и био враћен на власт. Романтична згода која се поновила код Самуила, а и на другим местима и у другим временима и била литерарно обрађивана, олакшала је младом кнезу прелазак из вазантијског система у Самуилов. Владимир свакако није владао земљама дубље у залеђу, па се намеће питање шта се с њима дешавало, поготову што о потомцима Часлављевим нема ни помена. Према једном извору из XII века пуном легендарних елемената, Самуило је продро и у Далмацију и нападао Задар и том приликом прошао кроз Рашку и Босну, што би значило да су му и те области биле потчињене.

Временом се и ратна срећа променила. Цар Василије II се ослободио супарника, прикупио је снаге и почев од 1000. године систематски наносио ударе Самуилу и сужавао подручје његове власти. Најтежи удар му је задао битком на Беласици 1014, чије последице Самуило није преживео. Уследиле су и унутрашње размирице у којима је Самуиловог сина убио синовац Јован Владислав (1015-1016), који је за кратко време доспео да убије свога рођака Јована Владимира, који је због претрпљеног мученишства и узорног живота добио светачки култ у својој земљи. За кратко време су се под ударцима цара Василија II потчинили сви делови

9. Натпис на камену откривен у Стону, фрагментаран и необјашњен, име Михајла (MIHAELVS) доводи се у везу са кнезом Захумља у првој половини X века или са краљем Дукље у другој половини XI века

некадашње простране Самуилове државе. Византијске границе су тада укључиле и Сирмијум, тако да су се у Срему и на Дунаву додиривале са државом христијанизованих Угара, чија је краљевина била на почетку лаганог али незадрживог успона. Овога пута је византијска власт потрајала више од 170 година. Тешка искуства из претходног пола столећа упозоравала су на то да цео огроман простор стечен у рату против Самуила и његових наследника Византија неће лако сачувати.

Цар Василије II је далековидо и са тактом уводио режим који неће изазивати покорено становништво. Увео је византијски управни систем, ослоњен на градове из којих се уз помоћ чиновника, локалних бољара, војника и цркве владало околином. Разореним и увелико запустелим римским градовима у овом периоду византијске власти удахнут је нови живот и многи су остали за каснија столећа ослонци урбаног развитка. У систему дажбина цар није увео у Византији уобичајене новчане порезе, већ је оставио да се обавезе плаћају житом, просом и вином. Највише пажње цар је показао уређујући црквене односе. На потчињеној територији поставио је архиепископа, који је био аутокефалан, управљао је напоредо са цариградским патријархом, мада нижи у рангу. Сачуване су три цареве повеље за архиепископију чије је средиште било у Охриду (1018, 1020), и из њих се виде седишта епископија и поседи додељени за њихово издржавање.

Најистуренија епископска седишта према западу била су у Сирмијуму (Сремска Митровица), Расу (код Новог Пазара) и Призрену, а западне границе тих епископија, уједно и западне границе подручја под византијском непосредном влашћу, биле су на Дрини и Лиму или у близини тих река. На другој страни те границе почињале су територије кнежева такође потчињених цару, али на традиционални начин. Чак и владари далеке Хрватске су у ово доба краљеви, али и "епархи или патрикији", који симболе власти примају од византијског цара.

Византијски тријумф 1018. пресудно је утицао на даљи развој Срба. Простор на коме су били настањени и на који су се ширили подељен је на зону византијске непосредне власти и зону домаћих кнежева са различитим условима; прва, изложена византијском праву, уређењу и цивилизацији, друга, са неометаним развојем на традиционалним културним темељима. Видљиви израз те разлике је у степену урбанизованости с којим ове две зоне улазе у касни средњи век. Источно од Дрине и Лима очувао се читав низ старих градова, какви су били Сирмијум, Београд, који је заменио Сингидунум, Браничево, које је заменило Виминацијум, Ниш, на месту Наисуса, Велбужд, на темељима Пауталије, Липљан, као наследник Улпијане, Рас, наставак Арсе, Призрен, као изданак Теранде или Термидаве, затим градови у данашњој Македонији и Бугарској, које би било сувишно појединачно набрајати. Западно од споменуте линије Сирмијум-Рас-Призрен нема ниједног градског епископског седишта, ниједног града израслог из римских корена све до јадранске обале и Сиска у унутрашњости.

Исто је тако по далекосежним последицама значајна била граница између црквене јурисдикције Охрида, у традицијама византијског црквеног развоја, и јурисдикције католичких

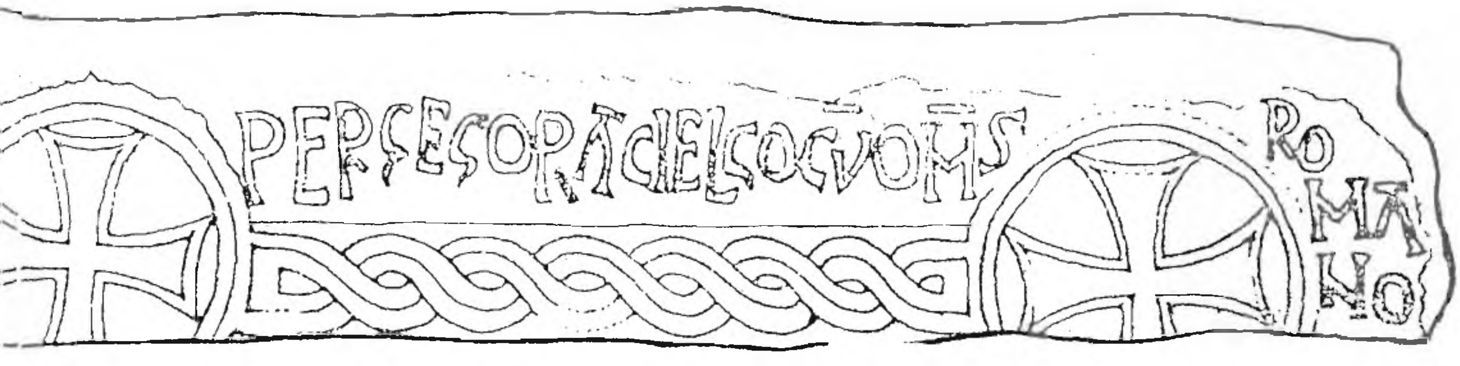

приморских црквених центара Сплита, Дубровника и Бара. У прво време је континуитет словенске службе давао обележје верском животу у областима у унутрашњости Полуострва од Хрватске до Бугарске, касније се, међутим, тај простор културно диференцирао под утицајем неједнаке црквене политике, што постаје видљиво после озваничења раскола 1054. и, нарочито, у вези са црквеним реформама почетком XIII века, кад се ту додирују католичанство, православље и босанска хетеродоксија. Унутар сваког од ових црквених подручја повезаће се у сноп нека битна културна обележја.

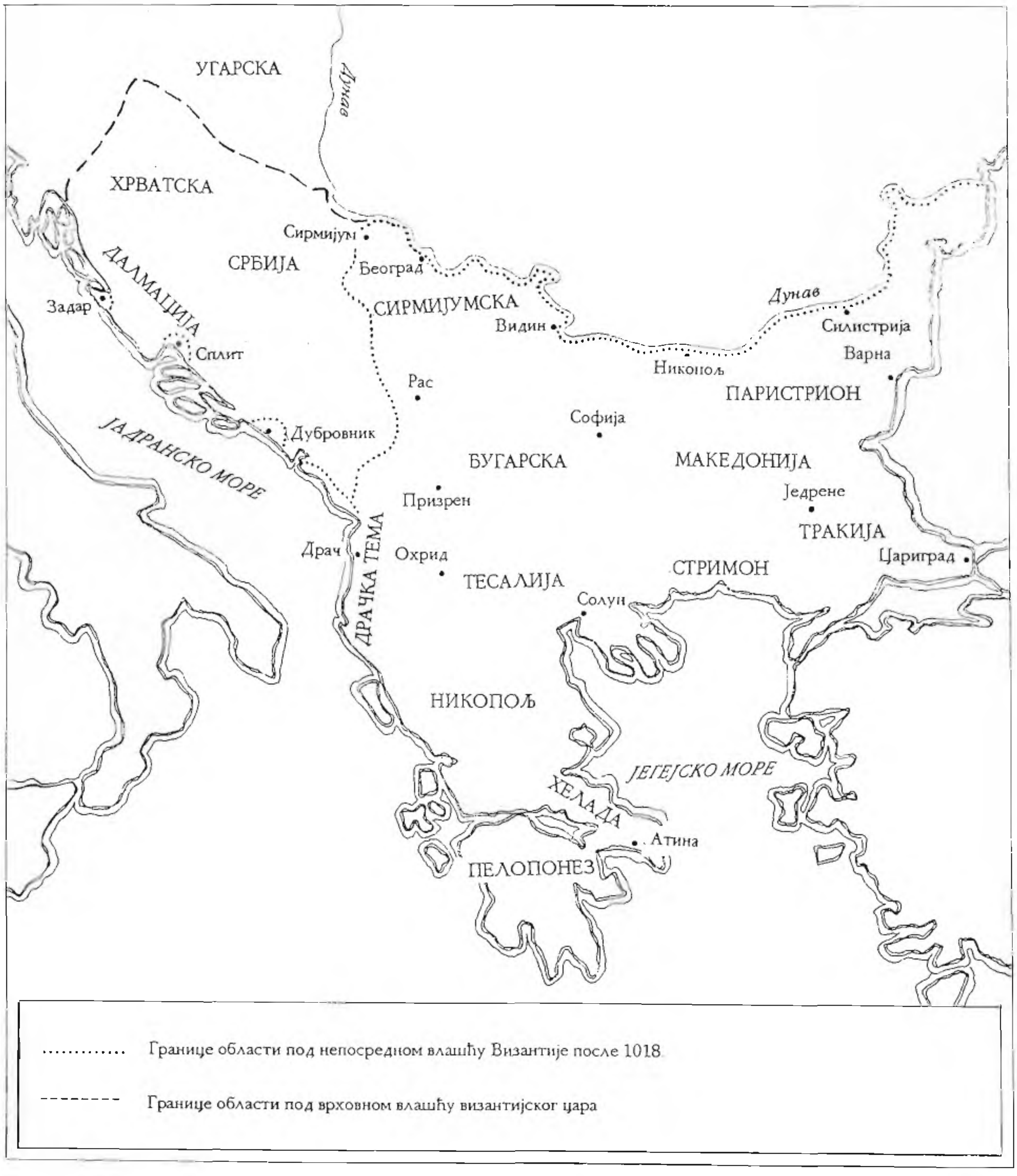

10. Обнављање византијске власти на Балкану почетком XI века

Пошто је бар део накадашње "крштене Србије", о којој је сведочио Константин VII Порфирогенит, непосредно потчињен Византији и укључен у "тему Србију", чији је центар био у Сирмијуму, само су приморске кнежевине сачувале известан степен самосталности. О њима се, међутим, веома мало зна. Неретљани, окренути мору, сукобљени с Венецијом, доспели су под власт хрватских краљева. Оне јужније кнежевине су се, колико се може назрети, спајале и раздвајале, смењивале у водећој улози. У првој половини XI века тежиште је било на северу, у Захумљу, у другој половини је вођство преузела Дукља, мада је на власти била иста династија.

О збивањима у византијском суседству сазнаје се понешто тек кад се поремети равнотежа на којој је почивао мир, а то се дешавало неколико пута после смрти цара Василија II, нарочито када би се разбуктали устанци којима је циљ био да се обнови Самуилово царство. После великог освајача, политику Византијског Царства су све више одређивали интереси цивилног племства, војна снага је слабила, на престолу су се смењивали слаби цареви, баш кад су се умножавали спољашњи и унутрашњи изазови.

Први познати одметник од византијске власти био је Стефан Војислав, кога извори називају Србином, Травуњанином и Дукљанином. У првом покушају (1034-1036) био је поражен и заробљен, нашао се као заточеник у Цариграду. Ослободио се и поново побунио већ крајем 1037. или почетком следеће године. Заузео је "земљу Срба" или, како се на другом месту каже, "илирске планине", протерао царевог намесника и нападао оне Србе и друга племена, каже се, која су се покоравала царској власти. Узео је царски новац с брода који се разбио код његових обала и одбио да га врати. Одолео је свим покушајима да га потчине и казне, водећи успешно војне операције и користећи се византијским невољама за време великог устанка Петра Одељана, који је захватио и Драч и словенске области Јужне Албаније. Ипак, када су ратне буре прохујале, византијска власт се морала мирити с Војиславом, а он се показивао "поданички одан" цару, и размењивао поклоне са византијским намесницима у Дубровнику. Наследника је крстио именом једног од два Михајла (Михајло IV, 1034-1041, или Михајло V, 1041-1042), који су у то време били на цариградском престолу. Није познато да ли је добио какву византијску титулу, али о његовом сину Михајлу (око 1055 - око 1082) се зна да је био "уписан међу савезнике и пријатеље Ромеја" и одликован достојанством "протоспатара".

Добри односи су се покварили 1072, када је после пораза у Малој Азији, због незадовољства фискалном политиком, избио устанак који је, као и онај претходни, имао за циљ обнављање Самуилове државе. Завереници из Скопља затражили су помоћ од Михајла и он им је послао сина Константина Бодина, војсковођу Петрила и 300 ратника. У Призрену је српски престолонаследник проглашен за бугарског цара под именом Петар. Бодин и устаници су у почетку успешно ратовали у области Ниша и у Македонији, али су на крају поражени и Бодин је био заробљен и одведен у Антиохију. Отац је успео да га ослободи уз помоћ Венецијанаца и врати у земљу.

Ситуација се битно изменила од како је Византија истиснута из Јужне Италије и од како су се тамо учврстили Нормани. Као вешти поморци они су се залетали на другу страну Јадрана, нападали Хрватску, притискивали далматинске градове и почели угрожавати Царство. Први циљ им је био Драч, као капија и почетак славног пута који је водио у Солун и Цариград (*via Egnatia*). У борбама око Драча у јесен 1081. неки од далматинских градова били су уз Нормане, док су Михајло, Бодин и главари Албанаца из суседства били у табору византијског цара Алексија I Комнина (1081-1118). У време главне битке Бодин се није упустио у борбу, већ се повукао, што је утицало и на византијског цара да се повуче. Борбе су се пренеле у Македонију, Тесалију и Епир, па је могуће да је тада Бодин збацио цареву врховну власт и потчинио себи области у унутрашњости: Рашку и Босну. Један легендарни извор из следећег столећа прича да је Бодин у Рашкој поставио за жупане своје дворане Вукана и Марка, а у Босни кнеза Стефана. Бодиновом времену се, дакле, приписује већ довршена подела некадашње "крштене Србије" на Рашку и Босну, коју потврђују извори XII века. У сваком случају, власт Бодина над територијама дубоко у унутрашњости није могла дуго трајати.

Нормани су до 1085. истиснути са копна Балканског полуострва, цар Алексије I је консолидовао византијску војску, обновљена је пољуљана власт на периферији. У Драчку тему је послат царски рођак Јован Дука са довољно војске да поврати изгубљене земље и градове. У једном сукобу, негде између 1085. и 1090, Бодин је био поражен и заробљен, али ипак враћен на власт. Имао је прилике у зиму 1096/7. да у Скадру дочека грофа Рајмонда Тулуског, једног од вођа првог крсташког рата, и да с њиме склопи побратимство.

Обнова војне снаге и царског угледа није ојачала позиције Византије у далматинским градовима. Иако је за време административних реформи почетком XI века јужни део теме Далмације издвојен у посебну тему с центром у Дубровнику, градови и острва су се развијали сваки за себе и одвојено решавали проблеме у односима са Норманима и владарима земаља у залеђу. Поједини градови су за дуже или краће време испадали из византијског система и долазили под власт Нормана или суседа. Михајло треба да је имао двор у Котору и у Прапратни, жупи између Бара и Улциња, Бодин треба да је у Дубровнику подигао кулу, а подржавао је енергично Бар у настојању да постане седиште архиепископа. Све чешће мешање владара у односе унутар градова и међу градовима створило је на југу ситуацију аналогну оној између Далмације и Хрватске: повезаност и испреплетеност интереса, због чега ће у каснијим великим променама делити судбину. У изворима из XII века држава Бодинових потомака називала се "краљевство Далмације и Диоклитије".

дуж Јужне Мораве, што је све било под непосредном царском влашћу, баш као и градови и комуникације према граници (Сирмијуму, Београду, Браничеву). По епископији Раса, којој су споменуте области биле потчињене, по граду Расу, који је у XII веку у српским рукама, ове земље се почињу називати "рашке земље" и у каснијој српској краљевској титули заступају све оно што не спада у "поморске земље" или "Поморје". По имену града Раса и његове епископије и у латинским изворима се српска држава од овог времена назива *Rassia*, а становници *Rassiani* или *Rasciani*.

11. Свети Петар у Расу, код Новог Пазара, IX-X век, седиште епископа Раса

12. Свети Петар у Расу, препознатљива основа са ротондом и осмостраном куполом

14. "Градина", покушај реконструкције утврђења (Марко Поповић)

15. Маглич, утврђени град над реком Ибар, XIII–XIV век, припадао српским архиепископима, штитио пут између Жиче и метоха у Хвосну

13. "Градина", истражени локалитет код Новог Пазара, XII–XIII век, остаци утврђења се од XIX века идентификују са Расом

16. Свети Георгије у Расу, код Новог Пазара, 1171/1172. године

17. Свети Георгије у Расу, назван "Ђурђеви Ступови" по четвороугаоним звоницима. Подигнути као заветна црква Стефана Немање, "Ђурђеви Ступови" су имали статус ставропигије, били су непосредно потчињени Архиепископији односно Патријаршији

18. Свети Никола код Куршумлије (у средњем веку Бела Црква), око 1166.

19. Свети Никола код Куршумлије, поглед са источне стране. Манастир је био седиште епископа,касније митрополита топличких

20. Свети Петар у Бијелом Пољу, 1195-1199, задужбина Немањиног брата, хумског кнеза Мирослава, средином XIII века седиште хумских епископа, пресељених из Стона

21. Вуканово јеванђеље, пре 1202, Санкт-Петербург, Публична библиотека, лик Христа Емануила

22. Студеница, манастирски комплекс, XII–XIV век

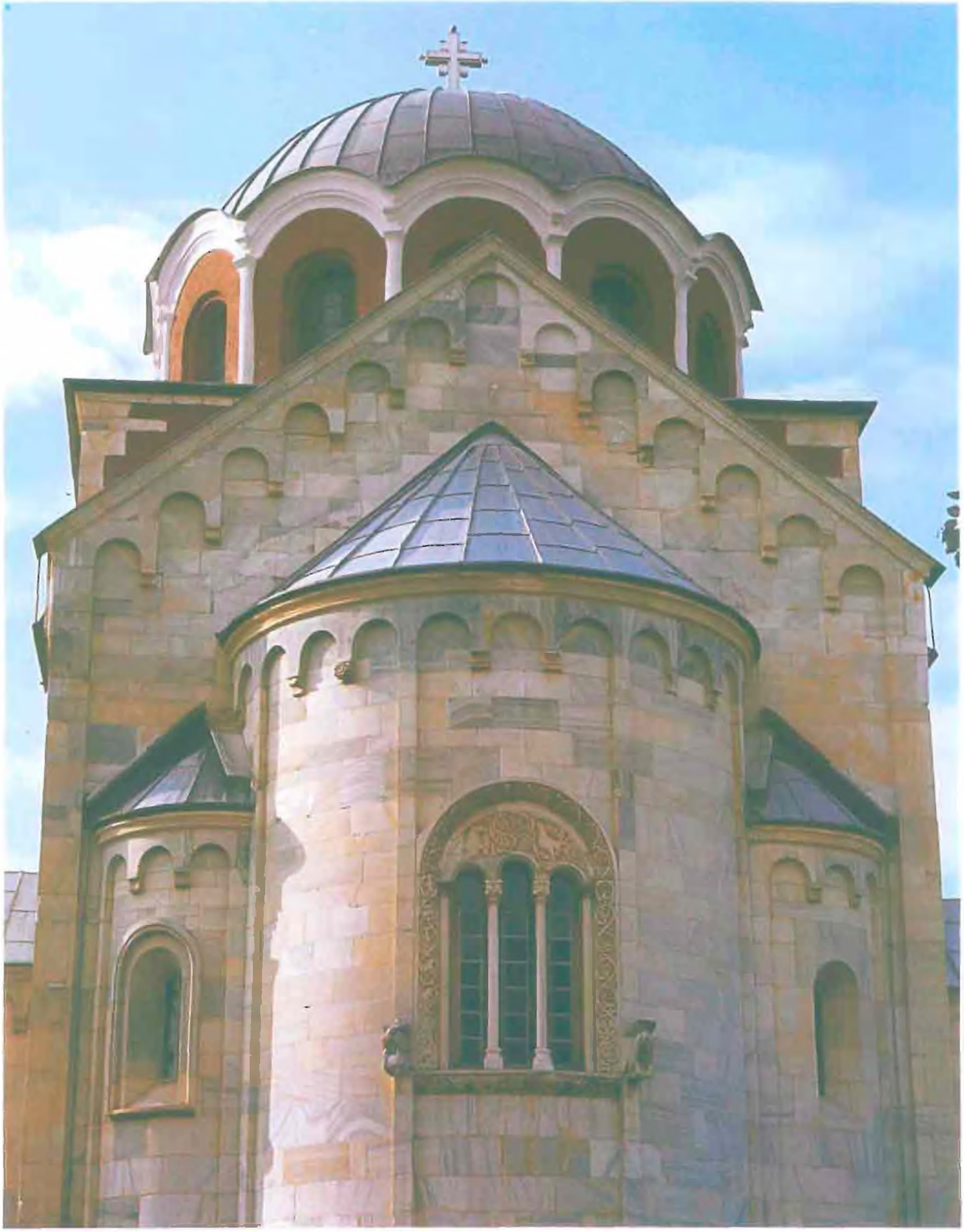

23. Студеница, апсида Богородичине цркве, око 1196. године

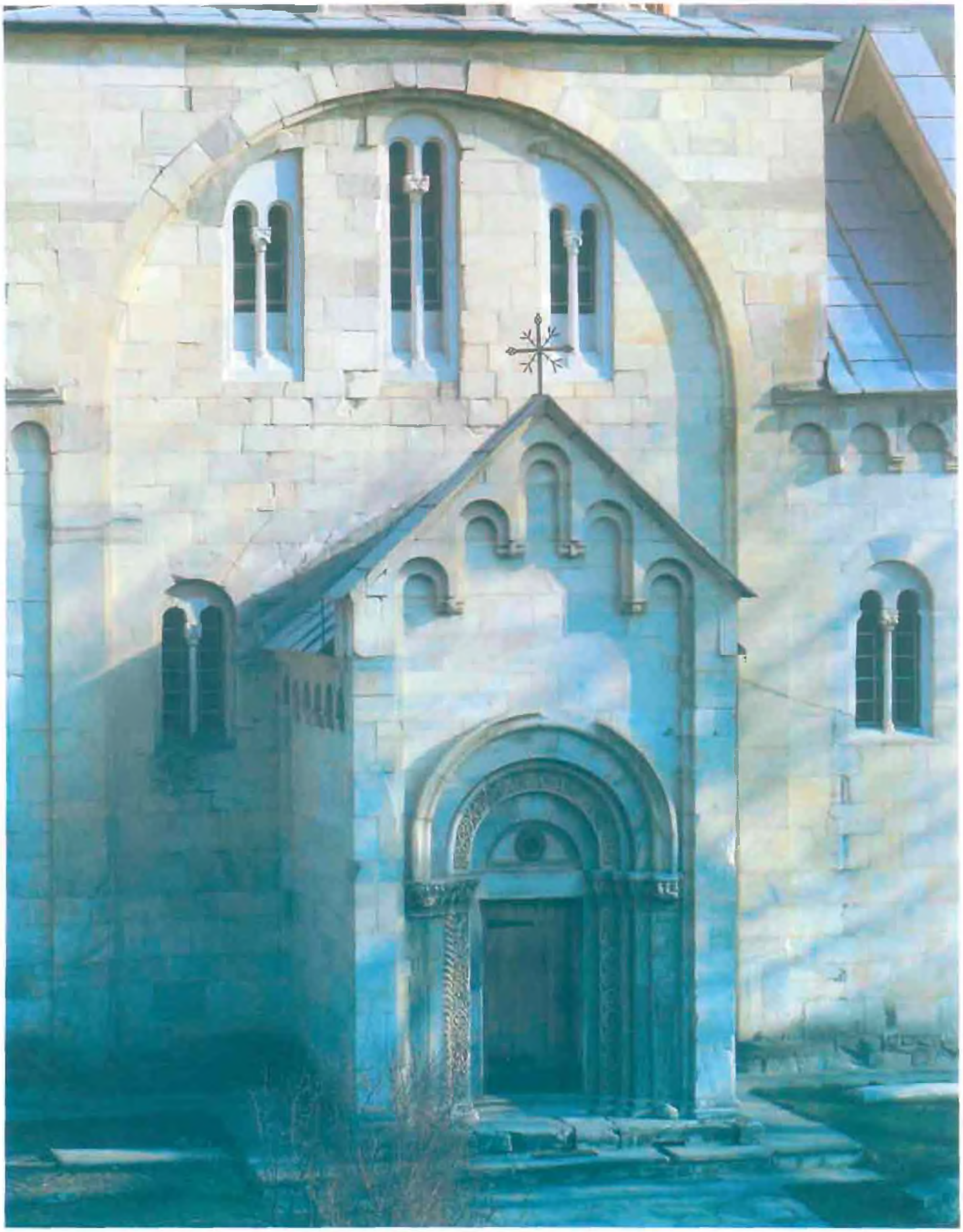

24. Студеница, Богородичина црква, улаз с јужне стране

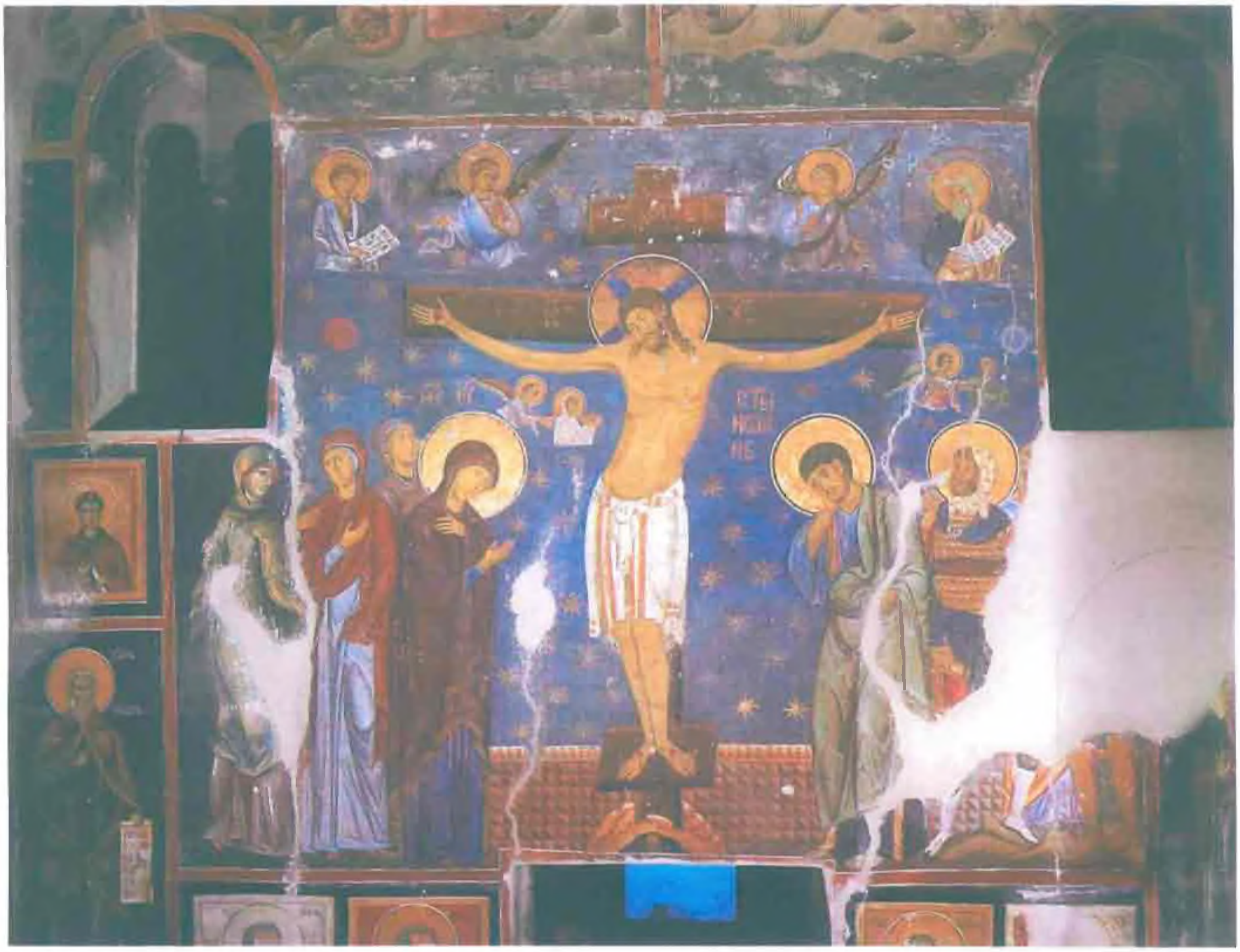

25. Студеница, Богородичина црква, западни зид наоса, Распеће, 1208/1209.
26. Студеница, Богородичина црква, апсида, Служба архијереја, свети Јован Златоуст, 1208/1209.
27. Студеница, Богородичина црква, апсида, Служба архијереја, свети Василије Велики, 1208/1209.

28. Студеница, Богородичина црква, јужни пиластар наоса, „Св. Богородица Студеничка“, 1208/1209.

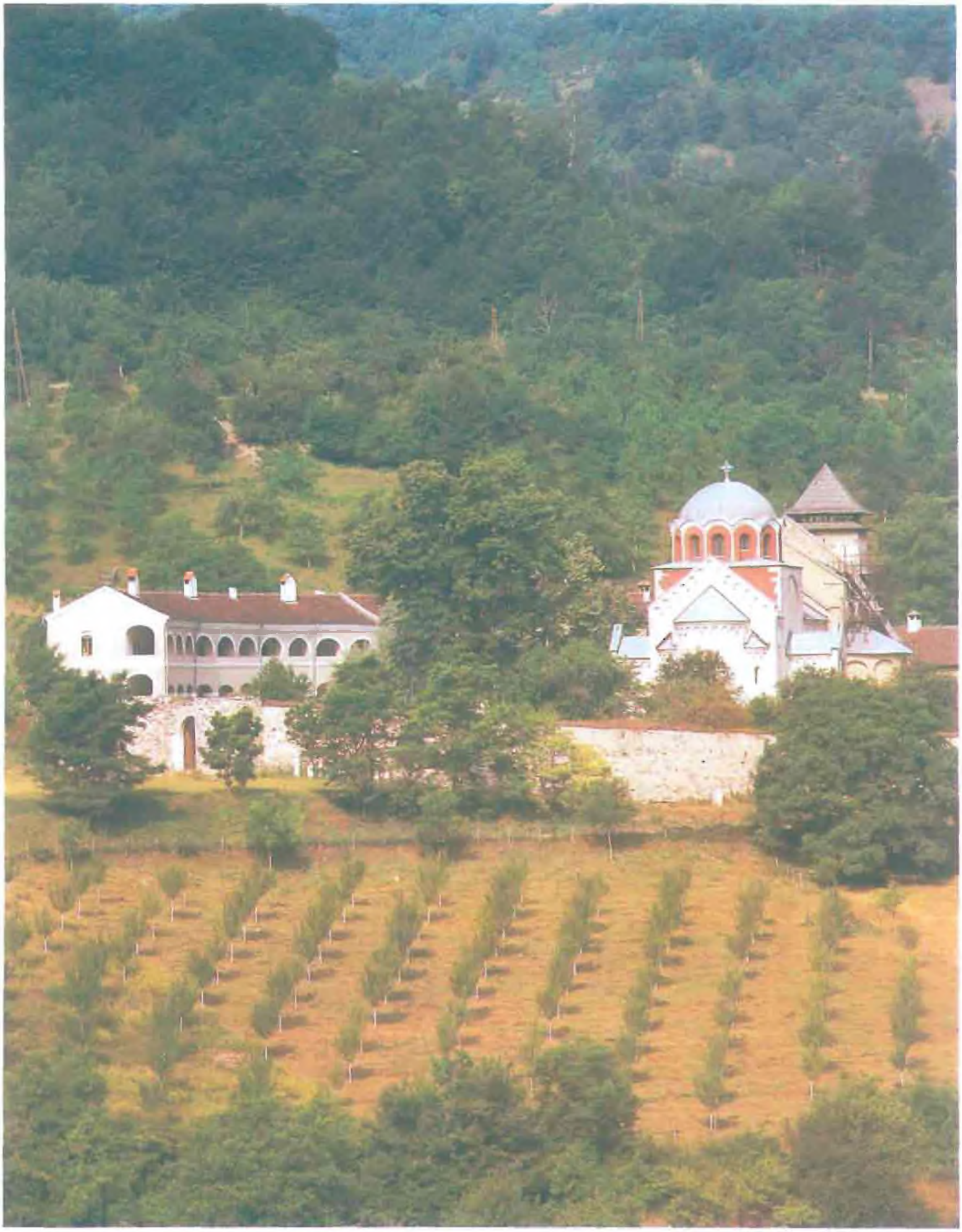

29. Студеница, поглед на манастирски комплекс и Богородичину цркву са источне стране

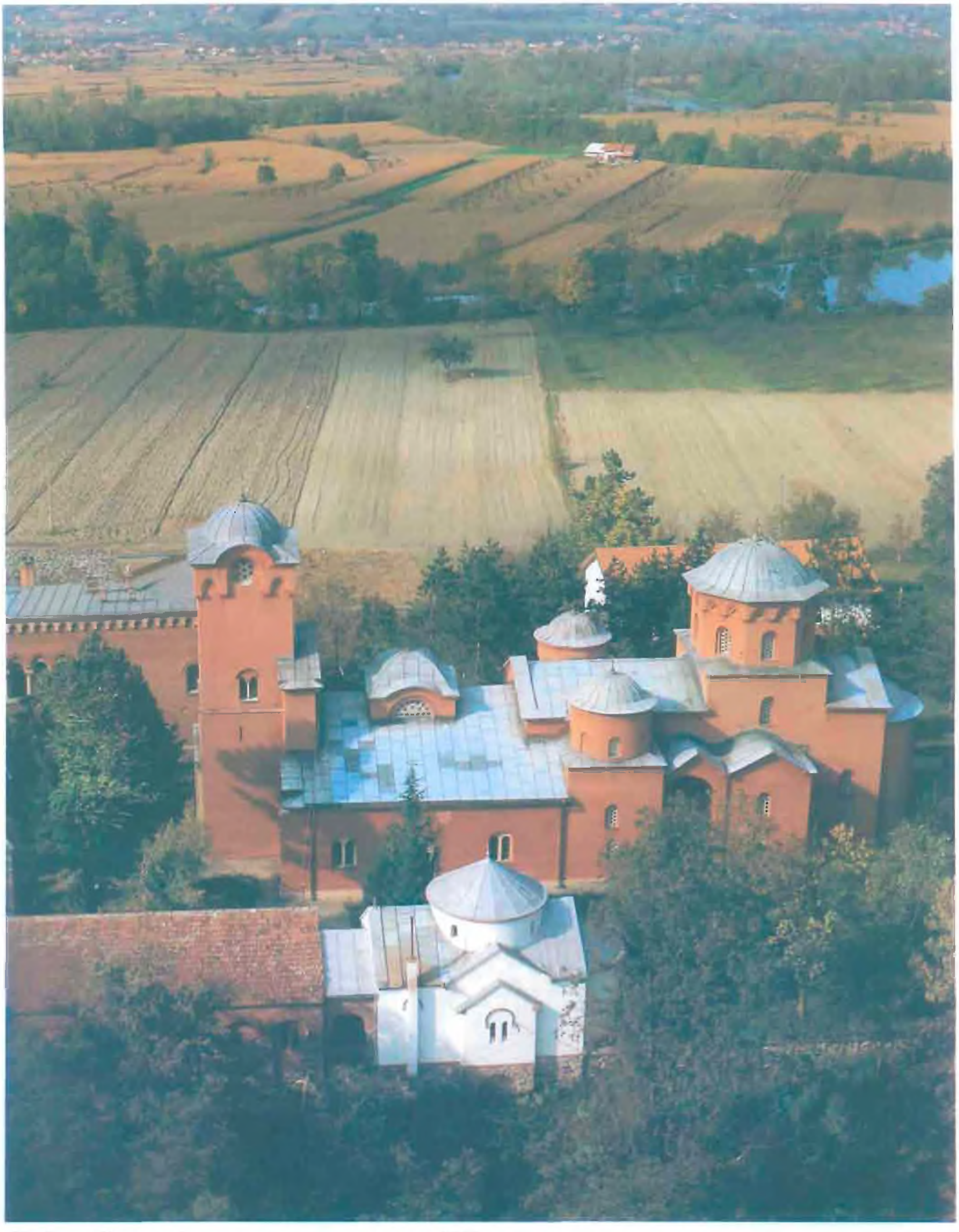

30. Жича, Спасова црква, седиште архиепископа, око 1220.

31. Жича, Спасова црква, Успење Богородице, 1309-1316.

32. Жича, Спасова црква, св. Димитрије

Први по имену познати владар Срба из "рашке земље" Вукан с краја XI века није никад споменут с титулом, али је вероватно био "велики жупан", као његови потомци. Користећи се невољама Царства у време великог пустошења Печенега (1091), Вукан је провалио на византијску територију, заузео и спалио град Липљан, залетао се и пустошио према Врању, према Пологу (данас област Тетова) и према Скопљу. Тек кад је цар Алексије с војском стигао на Косово, Вукан се у Липљану предао цару (1093/94), обавезао на покорност и дао за таоце своје синовце Уроша и Стефана Вукана. Ова епизода и неки каснији догађаји показују да су традиционални оквири односа обогаћени јемством помоћу талаца и обавезом да се царској војсци придружи одред војника, нешто већи за европска а нешто мањи за азијска ратишта. С друге стране, из правдања Вукановнх се види да су границе Србије биле познате, да су морале бити поштоване, да се царски намесници нису смели уплитати преко те границе, да су њихова уплитања била повод за ремећење нормалних односа.

Улога Срба у унутрашњости Балкана порасла је не само због њихове снаге и предузимљивости већ и због тога што се у њихово суседство преместило поприште великих борби између Угарске Краљевине и Византијског Царства. После потчињавања Славоније у XI веку, угарски краљеви су дошли у ближи додир с Хрватском, где им се по изумирању домаће династије (1091) указала прилика да истакну право наслеђа. Пошто су 1102. постали хрватски владари, Арпадовци су наставили са потчињавањем градова византијске Далмације (1105), што је представљало велики изазов за Византијско Царство, које је у међувремену обновило снаге и под династијом Комнина повело активнију политику.

Две супарничке државе имале су дугу граничну линију дуж Саве и Дунава, а области насељене Србима нашле су се између чекића и наковња. Западним делом су до 1138. загосподарили Арпадовци, који су Босну додељивали члановима династије, а касније поверавали бановима. Како је источни део у нормалним условима био потчињен византијским царевима, међународни односи су продубљивали јаз међу државама наследницама "крштене Србије". Хроничар византијско-угарских ратова средином XII века Јован Кинам каже да Дрина "одваја Босну од остале Србије", али и да "Босна није потчињена архижупану Срба, него народ у њој има посебан начин живота и управљања". Босна је већ тада била на путу одвојеног и самосталног развоја, на коме ће остати до краја средњег века.

У време ратова између Византије и Угарске, вођених у неколико таласа (1127-29, 1150-51, 1161-1164, 1166-67), Срби су се одметали и прелазили на угарску страну, ратовали и освајали ризикујући да при склапању мира остану сами, суочени са надмоћним противником. Тако се управо десило у рату 1127-29, када су Срби освојили и спалили Рас, али и претрпели пустошења и пресељавања у Малу Азију, кад је цар добио слободне руке обновивши мир с Угарском. У тим немирним деценијама српски владари су све више увлачени у "велику политику", дипломатске преговоре и савезе, али су и све више бивали изложени византијском притиску, царевом мешању у унутрашње сукобе, интервенцијама и арбитрирању. То је доба интензивних веза између угарске и српске династије, од којих су трагови остали у успоменама на краљицу Јелену, кћерку српског великог жупана, и њеног брата Белоша, бана и палатина, и у популарности имена Урош, створеног мађарским језичким средствима.

Уроша I наследио је Урош II, за кога на првом месту важи оно за шта савремени Византинац осуђује Србе, наиме да су "догод самодржац беше спокојан на власти, правили добронамерно лице и били врло слаткоречиви поред сасвим супротних осећања у дубини душе", а у тренуцима невоље "дигоше оружје на Ромеје и рђаво поступише са њима суседним земљама које су биле под Ромејима". Казна их је стигла после пораза на реци Тари (негде у северној Србији) 1150, када је "јарам покорности" удвостручен. Тада је, наиме, великом жупану наметнута обавеза да даје 500 војника када цар ратује у Азији, а 2.000 када ратује у Европи. Како је у време цара Манојла I Комнина (1143-1180) све успешније било царево оружје, и рашки велики жупани су постајали све зависнији од њега. Када су Уроша II 1155. збацили противници и довели његовог брата Десу, ствар је изашла пред цара као судију и он је поверење поклонио

Урошу II. Деса је, ипак, дошао на престо великог жупана и 1163. је опет био пред судом цара и тада је збачен и затворен.

Том приликом, или нешто касније, на власт у Србији доведена је бочна грана династије, одгурнута у страну у претходној генерацији. Заступали су је Тихомир, који је постао велики жупан, и браћа Страцимир, Мирослав и Стефан Немања, родоначелник лозе која ће владати Србијом до 1371. Ништа тада није наговештавало значајну промену, јер су сви били покорни цару, имали су посебне области и били склони међусобној борби. Најмлађи међу браћом, Немања, био је у један мах свргнут и затворен, али је успео да се ослободи и збаци настаријег брата, заузме његово место, и одбрани се од браће, којој је помагао цар (1168).

Стефан Немања је, упркос великим царевим успесима у Срему и Далмацији, утицају који је наметнуо Угарској, наставио са политиком својих претходника, само је савезнике потражио у Венецији и Римско-немачком Царству Фридриха I Барбаросе. Несрећним стицајем околности остао је 1172. усамљен и био присиљен да се покори цару, који га је одвео у Цариград, али и вратио на српски престо. До краја царевог живота Немања је остао лојалан.

Убрзо после цареве смрти (1180) показало се да су византијски успеси били пролазни, а цена њихова сувише висока. Обезглављено Царство се за кратко време нашло суочено са спољашњим нападима и унутрашњим кризама, тако да је било у горем положају него пре једног столећа, кад га је први међу Комнинима почео спасавати. Први је заратио угарски краљ Бела III (1172-1196) и његовом походу се прикључио Немања пустошећи и освајајући у правцу Ниша и Софије (1183). Друго ратно поприште било је у приморју, где је византијска власт потиснута из "Далмације и Диоклитије" на исти начин као што је заувек истиснута из Далмације и Хрватске. Територије Травуније и Зете Немања је узео од свога рођака Михајла, који се титулисао као "кнез вели", и предао их свом најстаријем сину Вукану, који следећих година наступа са краљевском титулом. После тога је Немања са браћом 1185. притискао и опседао Дубровник, који се ставио под заштиту Нормана и постигао мир уз гарантовање слободе

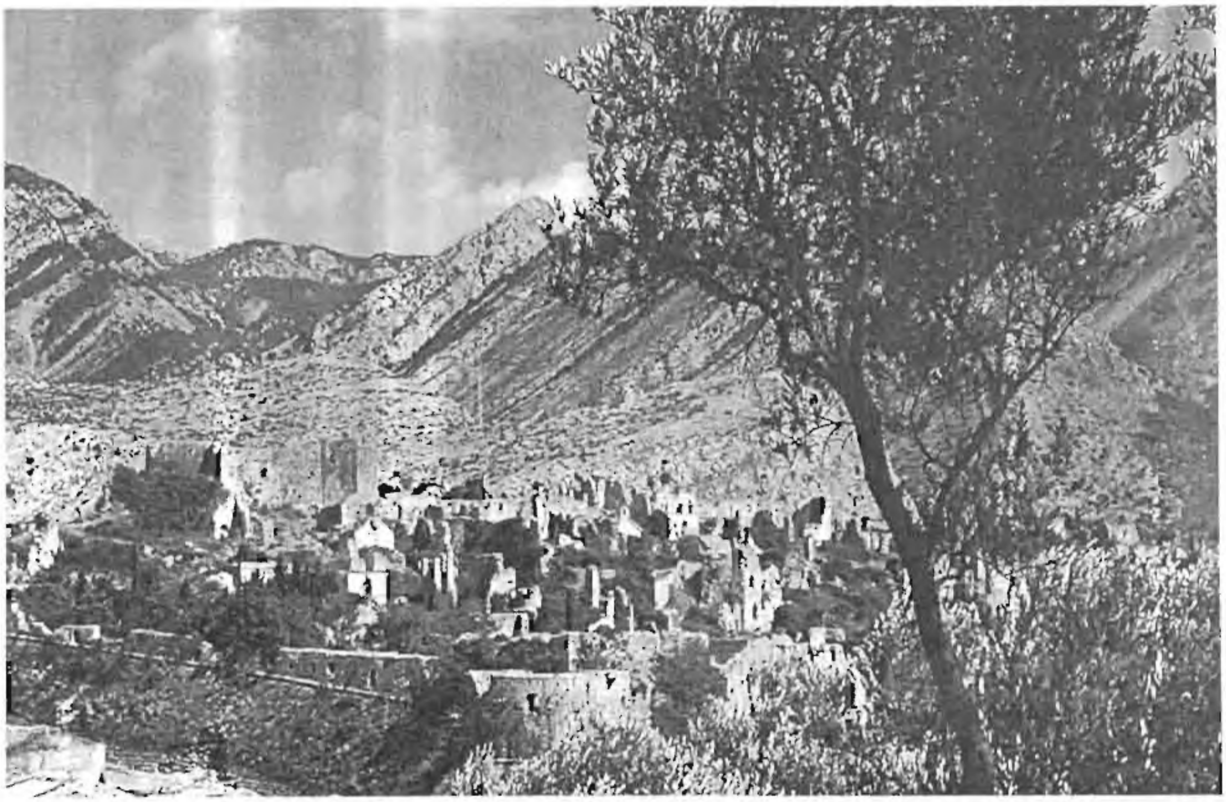

33. Стари град Бар, поглед на рушевине

трговања и затечених граница. Како је у међувремену Захумље дошло под власт кнеза Мирослава, брата Немањиног, већина некадашњих кнежевина нашла се у рукама једне породице. Неретљанска Кнежевина је у међувремену ишчезла и добила карактеристично име Крајина, док је Босна остала самостална под својим баном Кулином, који је био у родбинским везама са Немањом и његовом браћом.

Било је дотле већ много постигнуто, али је још више било у изгледу, јер су се византијске тешкоће умножиле од како су Нормани продрли до Солуна (1185) и од како су Бугари између Дунава и планине Балкан те исте године дигли устанак и збацили византијску власт. Последњи омрзнути Комнин био је тада збачен и на престо је дошао Исак II Анђео (1185-1195). Немања је рачунао са даљим пропадањем Византије, па се у следећим годинама повезао са Петром и Асеном, обновитељима бугарске државе, а у очекивању крсташког рата упутио је 1188. посланство Фридриху I Барбароси. Следеће године је сачекао овог западног цара у Нишу, понудио му војну помоћ и признање врховне власти. Уздајући се у добре односе са Византијом, римско-немачки цар није прихватио понуде, али су измењани поклони и уговорен брак између Немањиног синовца и кћери једног од царевих великаша. Немања је пролаз крсташа користио да ратује за свој рачун и пустоши пределе Бугарске и Македоније. Византијски цар је, међутим, у 1190. добио слободне руке и преостале снаге Царства усмерио ка балканском ратишту. Сукобио се с Немањом негде на реци Морави и успео је да му нанесе пораз.

Немања је морао да врати део онога што је освојио, морао је да призна цареву врховну власт и преузме већ уобичајене обавезе. Немањин средњи син Стефан ожењен је царевом синовицом и добио је високу титулу севастократора. Ако се суди по каснијим догађајима, вероватно је тада стављено у изглед да ће он бити очев наследник. Споља гледано, обновљени су односи карактеристични за претходна столећа, успостављена је равнотежа захваљујући томе што су обе стране чувале и свој образ и своје интересе. Иза тога стајао је, међутим, сасвим измењен однос снага: према ослабљеном Царству стајала је вишеструко увећана држава, чије су границе биле на Дрини, Морави, Шар-планини, на Бојани и Неретви. Промењене пропорције и преломни карактер последњих деценија постаће још видљивији у светлости коју бацају каснији догађаји.

Самостална држава и аутокефална црква

Иако је Византија западала у све веће тешкоће, делом и због унутрашњих сукоба, односи са Србијом остали су у традиционалним оквирима. Два владарска дома постала су још ближа од како је 1195. Исака II збацио брат Алексије (1195-1203), а тиме је Стефан Немањић постао царски зет. Високо достојанство "севастократора", треће по рангу у византијском хијерархијском систему, било је у складу са припадношћу кругу царевих блиских рођака. Присна веза са царском породицом Анђела утицала је на Стефанов положај приликом очевог повлачења 1196. године.

Српски велики жупан је после дуге владавине, у побожном духу следећи пример византијских угледника и свога сина који је отишао на Свету Гору, одлучио да се замонаши, да би га у "анђеоском образу" затекао блажени крај. Већ је раније подигао задужбину, манастир Студеницу, као место где треба да буде сахрањен и где ће се одржавати помени и молити за његову душу. Повлачење и одлазак у манастир нису били необични за тадањи свет, нико није покушао да одврати Немању од онога што је наумио, али је необична била смена на престолу, јер је одударала од природног реда по народном схватању. Немања је, наиме, за свога наследника на престолу великих жупана у Расу поставио свога средњег сина Стефана. Старијег сина Вукана је том приликом благословио и затражио од њега, као и од свих великаша и поданика, да се покорава новоме владару. Вукан је остао у оним деловима државне територије, пре свега у краљевству "Далмације и Диоклитије", у које га је отац раније поставио.

Византијске позиције су се тих година нагло рушиле, територије на периферији биле су заувек изгубљене. До 1198. Сирмијум и Београд дошли су у угарске руке, а са њима и равнице јужно од Саве. Око тих градова и Браничева сукобљавале су се Угарска и Бугарска, које ће и у следећим деценијама бити супарнице у борби око византијског наслеђа у Подунављу. Немањини наследници нису учествовали у глођењу око тих територија, које ће у XV веку бити језгро Србије, док се угарско-бугарско супарништво рефлектовало у српској држави у време унутрашњих подела и сукоба. Стефан и Вукан, сваки у своме делу државе наслеђене од оца, владали су напоредо и самостално, сваки је за себе тражио краљевску круну од папе из Рима, прво Стефан а затим Вукан. Из тога би се могло закључити да односи међу њима нису били идеални, али ауторитет још увек живог оца предупређивао је отворени расцеп.

Немања је као монах добио име Симеон и поживео је неко време у Студеници, својој задужбини. Његова супруга Ана постала је монахиња Анастасија и нашла је уточиште у једном женском манастиру. Из Студенице је бивши српски владар отишао у Свету Гору да упозна живот монашке земље и да се сретне са сином Савом, који је већ неколико година био подвижник у манастиру Ватопеду. Током боравка на Атосу Немања је заједно са Савом настојао да оснује манастир за примање "монаха од српског народа" имајући пред очима светогорске монашке заједнице Ивира (Грузијаца), Руса, Бугара, Амалфитанаца (монаха из Јужне Италије). С материјалном подршком тадашњег владара Србије, уз благонаклоност рођачких власти у Цариграду и сагласност светогорског монаштва, обновљен је, оживљен и снабдевен свим што је потребно запустели манастир Хиландар, близу граница Свете Горе. Живећи са братством српског манастира, Симеон Немања се разболео и умро 13. фебруара 1199. године.

Убрзо затим планула је отворена борба међу његовим синовима. Свима је постала видљива 1201, када је Стефан отерао своју жену, византијску принцезу, а Вукан је са почастима примио и омогућио јој одлазак оцу у Цариград. Већ следеће године Вукан је устао с војском на брата, протерао га и загосподарио Србијом. Како је Византија у тим годинама веома мало значила, Вукан се везао за Угарску и уживао је њену подршку, па је збачени Стефан морао потражити помоћ код оних који су се угарским краљевима супротстављали, било тренутно, као босански бан Кулин (1180-1204), било трајно, као бугарски цар Калојан (1197-1207). Он је већ 1203. стекао упориште у Србији и наставио да се бори против брата. Земља је због унутрашњег рата тешко пострадала. Мислећи на ове догађаје, сам Стефан је касније писао да се земља оскврнила "од безакоња наших", да су пали "у плен иноплеменика", да је глад косила "род наш".

Веома важне су, међутим, биле промене у општој позадини тадашњих збивања. Десило се да су крсташи четвртог похода, које је предводио венецијански дужд Енрико Дандоло, скренули са пута и умешали се у византијске унутрашње обрачуне. Супарници у борби за царску власт постали су играчке у рукама странаца, који су склопили и формални уговор о подели Византијског Царства. У априлу 1204. Цариград је освојен и срушено је царство које је столећима посредно или непосредно господарило Балканским полуострвом.

У византијској престоници крсташки витезови су основали Цариградско Царство, у Солуну и околини Солунску Краљевину, а на тлу Грчке мање крсташке државице. Велики добитник је постала Венеција, господар три осмине некадашње Византије са упориштима у Задру, Дубровнику, Драчу, и низу градова и острва дуж пловног пута за Цариград. Посредни добитник је била и Бугарска, која је уместо јединствене Византије добила као супарнике подвојене крсташе, сукобљене са домаћим светом коме су се наметнули за господаре. У неким деловима срушеног Византијског Царства, као што су Никеја у Малој Азији, а Епир у европској половини, локални великаши и градови окупили су се око рођака царске династије да се бране од потчињавања странцима и да покушају обновити срушено Царство.

Освајање Цариграда 1204. отворило је период нестабилности, превирања, унутрашњих сукоба на Балканском полуострву, па су уз дотадашња страдања и штете и бојазни од будућности нагониле Немањине синове на помирење. Ратовање је престало крајем 1204. или у 1205, а споразум постигнут обнављањем стања које је успоставио Немања: Стефан је опет постао велики жупан и владар целе српске државе, а Вукан "вели кнез" са негдашњом удеоном облашћу. Немања је и овога пута обезбеђивао братске односе међу синовима, сада као светац и патрон земље и династије. Стефан и Вукан су замолили брата Саву да донесе у Србију очеве мошти, из којих је у међувремену почело да тече мирисно уље (миро), што је сматрано за знак божје милости. Браћа су дочекала очево тело и у свечаној поворци га допратили и сахранили у Студеници. Како су се и код овог гроба јавили знаци светости, постало је видљиво да је

Србија добила небеског заштитника, посредника код Христа и Богородице. Текстове потребне за његов култ приредили су синови Сава и Стефан. Поштовање светог Симеона Мироточивог дигло је ауторитет његовим потомцима, који су с поносом истицали да су "светородни" или "светог корена". Култу Немањином придружио се ускоро и култ Саве, а касније и других владара - Милутина "Светога краља", светог Стефана Дечанског. Нису сви ови култови стекли широку популарност, само су они најстарији били прихваћени у другим православним црквама, али су сви допринели томе да се у продужетку опште хришћанске изгради особена српска традиција, коју ће као део "свете историје" преносити црква у следећим столећима.

Помирење међу синовима и учвршћивање династије обезбедило је трајност Немањиним тековинама, али их није и потпуно осигурало. Отклоњена је опасност од распадања државе на делове, утолико реалнија што су регионалне традиције Дукље или Хума још биле живе и што су остале удеоне области појединих грана династије (Вукан у Дукљи, синови Мирослава, брата Немањиног, у Хуму). Сваки унутрашњи сукоб могао се повезати са спољашњим мешањем, као што показује случај завађених синова кнеза Мирослава, од којих је један, са територијама западно од Неретве, доспео под власт угарског краља.

У општим балканским превирањима, кроз хаотичне локалне сукобе назире се смењивање у покушају да се наметне хегемонија: латинске крсташе потискује бугарски цар Калојан, али после његове погибије пред Солуном (1207) и Бугарска запада у тешкоће, што отвара пут епирским Анђелима да се прошире далеко према северу и истоку и покушају да рестаурирају

34. Држава Стефана Немање и првих наследника

Царство. Колико се из оскудних извора види, Стефан Немањић се тих година држао оних који су после четвртог крсташког рата били на врхунцу. Пошто је раскинуо брак са Јевдокијом, оженио се Аном Дандоло, унуком дужда освајача Цариграда. Био је у добрим односима са приморским градовима под венецијанском влашћу. Осетио је значај осамостаљених великаша, којима је рушење Византије ослободило простор за јачање и ширење. Са господарем Арбана (Албанон) Димитријем, сином Прогоновим, повезао се удавши за њега своју кћерку; одметнутог бугарског великаша Стреза, који је у Македонији обнављао племенске традиције Другувита, помагао је све док овај није постао агресиван и почео да угрожава суседне српске територије. Није, ипак, успевао да са свима буде у миру. Ширећи се са југа, Михајло I Анђео, господар Епира, освојио је од Срба Скадар и спремао се за даље нападе, одбијајући Стефанове мировне понуде, док није пао као жртва атентата (1214).

Учврстивши се на власти, осигуравши се изнутра и споља, Стефан Немањић се вратио своме давнашњем плану о краљевском крунисању. Код Иноћентијевог наследника Хонорија III наишао је на пуно разумевање, тако да је 1217. папски легат донео у Србију краљевску круну *(corona regni)* и њоме дотадашњег великог жупана крунисао за првог краља своје земље. Остаје непознато где је и како церемонија обављена, а неизвесност појачава чињеница да биографи краљевог брата крунисање у манастиру Жичи приписују Сави као архиепископу, што је могло бити само 1220. или 1221. и што је, вероватно, у вези са постављањем сина Радослава за намесника или заступника првовенчаног краља, који је, по тим истим писцима, последње године провео као тежак болесник.

У српској држави краљевска титула није била непозната. Употребљавали су је владари XI и XII века, употребљавао је Вукан и они који су с њим комуницирали, укључујући и папу Иноћентија III. На чињеницу да се Диоклитија "зове велико краљевство од почетка" треба да се позивао и сам Стефан тражећи круну од папе. Па ипак, ако се суди по начину како су савременици у Србији титулисали Вукана и по томе што је Стефан Немањић слављен као "првовенчани краљ", изгледа да локална дукљанска краљевска традиција није била поштована у целој држави великих жупана.

Крунисање је свакако увећало углед српског владара, а посредно је утицало и на његов положај у свету тадашњих држава. У то време круна није била, као што се погрешно веровало, знак и израз независности; она је била знак потчињености ономе ко ју је даривао. Како је то био папа, чија је власт универзална, крунисање од њега добијеном круном изједначавало је српског владара са свима онима који су изнад себе имали једино папу. До тога времена се усталила хијерархијска лествица међу европским владарима и господарима територија, више или мање самосталним у практичној политици. После кипарског и српског краљевства, све до почетка XVIII века у свету европских држава нису уведена нова краљевства.

Стефановим крунисањем био је погођен угарски краљ Андрија II, који је могао да реагује тек пошто се вратио из крсташког похода (1217-1218). Претензије на власт над Србијом, наслеђене из претходног столећа, ојачала је помоћ Вукану 1202, када је Србија унета у угарску краљевску титулу. Протести из Угарске задржали су Иноћентија III да изађе у сусрет молбама Немањиних синова као што је услишио молбу бугарског владара Калојана и послао му круну и легата. Али Хонорије III био је предусретљивији и крунисање се више није могло опозвати. Српски владари су задуго остали краљеви, мада су и угарски владари све до 1918. остали по титули "краљеви Србије". Прва реакција је дипломатским средствима стишана, а касније су однос равноправности или однос потчињености зависили од снаге једне и друге стране. Стефан је почео да се назива "венчани краљ и самодржац све српске земље и поморске", преузевши из византијске титулатуре термин "автократор". У првом периоду, у српској средини, назив "самодржац" је наглашавао да владар није под руком другога, да није потчињен

другом владару; тек у каснијим столећима порука ће се окренути простору унутар граница и постаће израз апсолутистичких претензија.

Крунисање је имало велики значај и на унутрашњем плану, што долази до израза и у слави *Првовенчаног*, надимку који ће Стефану Немањићу много пута заменити име у свим каснијим столећима. Круна је јачала ауторитет краља и његових потомака, уздизала их је над бочне огранке династије, ближе и даље рођаке и потенцијалне конкуренте. Део сјаја је прелазио и на великаше и властелу који су служили крунисаног краља. На двору су уведене промене, које остају у тами јер се достојанственици јављају тек у исправама од средине XIII века. Препознају се, међутим, промене у симболици услед напуштања онога што је некад наметао положај сличан положају византијских царских намесника, што се препознаје у врстама аката које су издавали, начину потписивања, печаћења итд. Важнија од свега тога је околност да је са "круном краљевства" или "светим венцем" долазило и другојачије схватање државе, које је наглашавало њен општи и јавни карактер и подвлачило разлику према "владанију" и наслеђеној имовини, укорењеним у традиционалним правним схватањима. Најважнија у томе погледу била је недељивост државе, а следило је њено симболичко заступање у круни, што је пружало могућност да се запази разлика између вечног и непролазног достојанства и трошне и пролазне личности владареве. Иако је "круна" у српским текстовима ретко спомињана, по правилу је превођена са "венац" или "венац краљевства", ретко грчким термином "дијадима", идеја преузета са Запада била је очувана и развијана све до времена кад је "византинизација" достигла до те тачке да се сматрало да и Србија може бити царство.

Територија Стефанове краљевине имала је прилично необичан црквени положај. Била је делом под јурисдикцијом архиепископа у Охриду, делом под јурисдикцијом архиепископа у Дубровнику, Бару и италијанском Барију. Некад оспоравани архиепископски ранг прелата у Бару био је признат, нарочито после црквеног сабора одржаног 1199. уз учешће папског легата, али му је јурисдикционо подручје било ограничено на Зету и ширу околину Скадарског језера. Дубровник је имао као подручне епископије Требиње, Стон (за Захумље) и Босну.

35. Повеља краља Радослава издата Дубровчанима 4. фебруара 1234, српски текст са грчким потписом (Хисторијски архив, Дубровник)

36. Отисак Савиног прстена у печату на Карејском типику, почетак XIII века (Хиландар, ризница)

Котор се још и XI веку, због сукоба између Дубровника и Бара, сам потчиннио архиепископу у Барију, на другој обали Јадрана. Под Сплитом су биле територије западно од Неретве које су повремено биле у оквиру српске државе.

Ситуација је била утолико компликованија што је аутокефалност Охрида изгубила ослонац ишчезавањем царске власти и што су у Никеји, у Малој Азији, боравили наследници цариградских патријараха, који нису прихватали власт папе ни његовог латинског патријарха у Цариграду. У Епиру је обласни сабор с архиепископом настављао црквени живот на традицијама из византијског доба у пуној самосталности. Државу српског краља пресецала је граница која је раздвајала подручја источног и западног хришћанства, у то време увелико подвојених. Словенско богослужење и ослањање на исту ћирилометодијанску културну баштину ублажавали су у унутрашњости разлике настале под утицајем центара који су имали јурисдикцију, али су баш због тога биле велике разлике између латинских метропола са обале и њихове словенске пастве у унутрашњости. Територије у унутрашњости, без обзира на јурисдикцију, нису биле ни додирнуте утицајем реформног покрета који је умногоме променио католичку Европу. Не само удаљена Босна већ и мале епископије у близини Бара имале су проблеме дисциплине, целибата, слободе цркве од мешања световњака, као што се јасно види из аката већ споменутог сабора у Бару 1199. године.

Земље у залеђу и кад су биле под јурисдикцијом католичких метропола нису са њима прошле пут чистунског раздвајања и повременог супротстављања црквених и световних власти, што је било карактеристично за католичку Европу и на плану судара највиших власти у тзв. борби око инвеституре, и на локалном плану у сударима епископа и комуна под њиховом влашћу. У унутрашњости Балкана преовлађивао је византијски идеал пуног склада (симфоније) духовне и световне власти, од којих свака решава задатке у својој сфери, прилично далек од реалности, у којој је цар имао превласт на највишем, а епископ на локалном нивоу.

Представе популарне на Истоку о држави као хришћанској заједници са једнаком и нераздељивом црквеном и световном мисијом утицале су на тражење решења за српску краљевину. Подељеност међу црквама нису тада Срби драматично доживљавали, што се види из поступака и понеког текста. Излажући живот Немањин, његов син Стефан бележи да му је отац рођен у изгнанству, у Рибници, и да је крштен од стране латинских јереја, а онда, кад му се отац вратио у столно место, примио је у Расу "друго крштење из руку светитеља и архијереја усред српске земље". Стефан у томе види знак божје милости и Немањино двоструко крштење (не питајући се о оправданости и потреби) упоређује са Христовим двоструким извршењем Старог и Новог завета.

Као што је сматрао природним поновно крштење, краљ Стефан Првовенчани је сматрао природним да његова држава настави традиције цркве у Расу и онога монаштва коме су припадали отац и брат. Сматрало се да краљевина треба да има архиепископију, а установљење архиепископије затражено је код цариградских наследника у Никеји, цара Теодора Ласкариса (1204-1222) и патријарха Манојла Сарантена. Црквено-дипломатску мисију је обавио краљев брат Сава, који је од цара и патријарха издејствовао оснивање архиепископије, али није био прихваћен ниједан његов предлог кандидата за архиепископа, јер су цар и патријарх желели да виде Саву у тој улози. Према казивању његових животописаца, Сава је тек после дугог убеђивања пристао да буде посвећен за архиепископа "српских и поморских земаља". Измолио је затим да његови наследници не морају долазити у патријархово седиште на посвећење, да сабор бира и посвећује архиепископа, а патријархово име да се прво спомиње у литургијама.

Из Никеје се Сава архиепископ вратио преко Свете Горе и Солуна. Сакупљао је књиге, обезбедио превод веома особене верзије Номоканона ("Светосавска крмчија"), неопходне за црквену администрацију и јурисдикцију, повео из Свете Горе ученике, којима ће поверити

дужност у својој цркви. Када је у пролеће 1220. стигао у Србију, сместио је архиепископско седиште у манастир Жичу, који је подигао краљ Стефан. Уз три старе епископије у Расу, Призрену и Липљану, потчињене дотле архиепископији у Охриду, основао је осам нових епископија које су добиле седишта у манастирима, јер се главни део архиепископије простирао у зони у којој се антички градови нису одржали. Изузетак је била епископија у Стону, градићу на морској обали, у коме је дотле био суфраган дубровачког архиепископа. Епископија хвостанска добила је седиште у манастиру Студеница Хвостанска (недалеко од Пећи, која се тек касније развила), топличка у манастиру светог Николе (данас Куршумлија, у средњем веку Беле Цркве), моравичка у манастиру светог Ахилија (Ариље), будимљанска у манастиру светог Ђорђа ("Ђурђеви Ступови" код Берана), дабарска у манастиру светог Николе код Бање (данас Прибој) и зетска у манастиру светог Михајла на Превлаци (у близини Котора). Архиепископском седишту Жичи било је потчињено 10 жупа између Западне и Велике Мораве. Први суседи на северу и истоку биле су епископије у Сирмијуму, Београду, Браничеву и Велбужду, а на западу у Босни, која је имала словенску службу, али је била потчињена Дубровнику и у ово доба инфицирана учењем дуалистичких јеретика.

Поглед не карту открива хетерогеност аутокефалне српске архиепископије, јер је један део епископија основан у дотле занемареним пределима, па су оне добит за хришћанство, али су неке дотле биле у саставу архиепископија Охрида и Дубровника, па су ове метрополе биле оштећене. Латински епископ се из Стона преместио на острво Корчулу, док се требињски повукао у Дубровник, где је добио острвце Мркан. Нису сачувани протести дубровачког надбискупа, али из каснијег времена има жалби због одузетих цркава у требињском крају и залеђу Боке Которске. Граница између зоне православља и католичанства померила се оснивањем аутокефалне српске архиепископије према западу, све до прага католичких епископских седишта у градовима, али то није побуђивало велику пажњу око 1220. јер су папски утицај и јурисдикција били проширени далеко на исток, све до Цариграда.

Жестока је, међутим, била реакција охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, који се осетио вишеструко погођен. Одузете су му епископије и територије, епископ у Призрену присиљен на оставку, мимоиђен је као црквени старешина, о деловима његове цркве одлучивао је патријарх у Никеји, који није имао над њим црквену власт. Спор се преплитао са политичким супарништвом између епирских Анђела, којима је Хоматијан био највиши црквени старешина, и никејских Ласкарида, који су уза се имали наследнике цариградских патријараха. Хоматијан је Савино посвећење за архиепископа осудио на синоду Охридске архиепископије као неканонски чин и захтевао од њега да поштује права охридске цркве или му следи одлучење из заједнице верних. Хоматијан у синодској одлуци доводи у питање и исправност Савиног живота супротстављајући аскетску младост, када је "оставио своју земљу и родбину и цело очинско наслеђе", отишао у Свету Гору и када се "прочуо као славан међу монасима", каснијем добу, када га је "љубав према отаџбини заробила иуграбила из тврђаве Свете Горе, те се опет настанио у Србији". То родољубље је, према Хоматијану, претворило "испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвело га за посланика околним владарима" и одвело у светске бриге и светско славољубље, у чему је последњи корак одлазак "не знамо куда" по достојанство архијереја Србије. Није познато какав је учинак имао овај акт. Архиепископ Сава није одустао од рада на организацији српске цркве, архиепископ Димитрије је остао на челу Охридске архиепископије, крунисао је чак Теодора Анђела када је овај по освајању Солуна покушао обновити Византију; Хоматијан је у каснијим годинама био у преписци са српским краљем Радославом, синовцем Савиним.

Из житија Савиних се може видети шта је било најважније у раду на преображају српских црквених прилика. После посвећивања нових епископа из редова ученика, од којих је неке

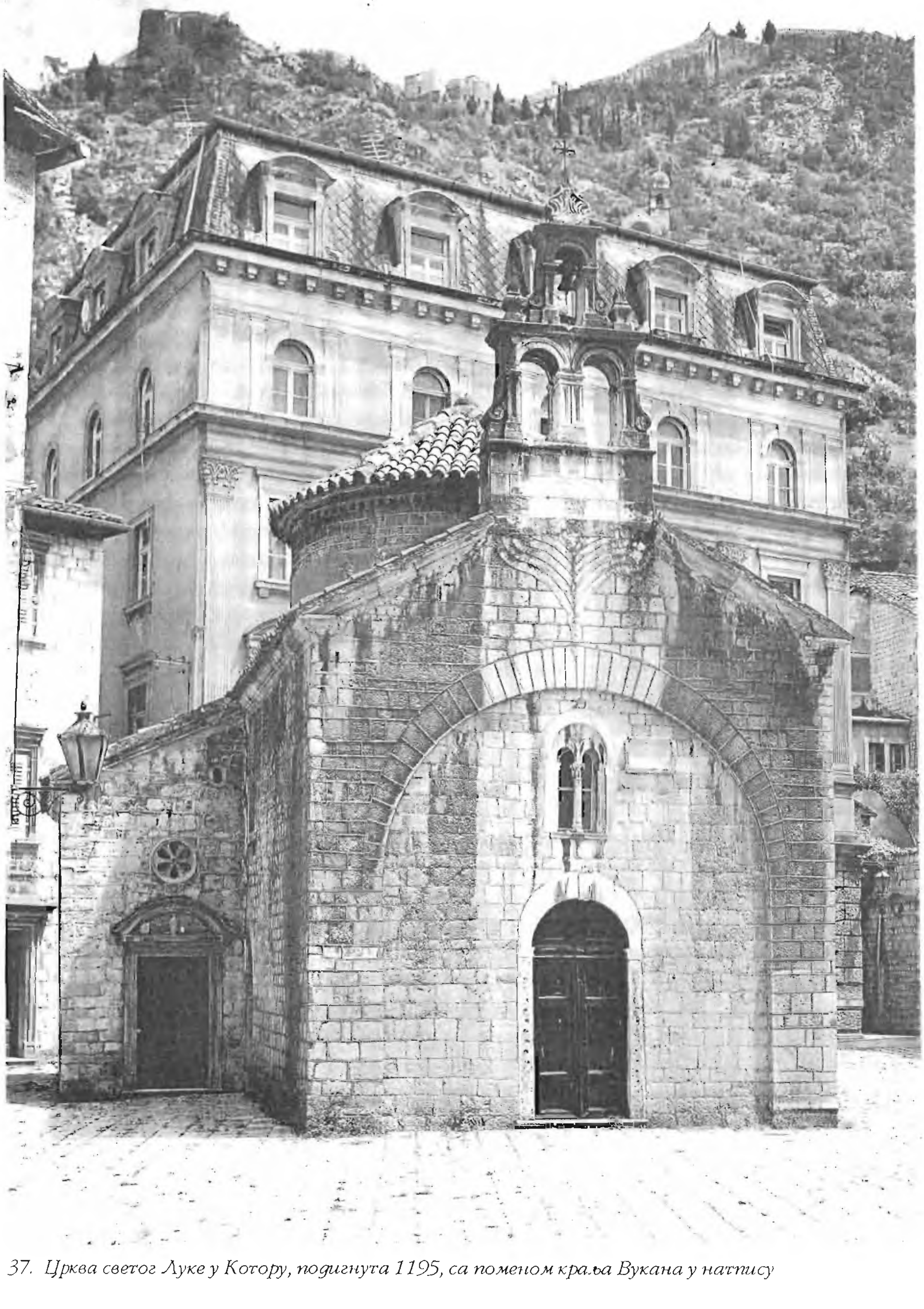

37. Црква светог Луке у Котору, подигнута 1195, са поменом краља Вукана у натпису

довео из Свете Горе, Сава је у Жичи окупљеном свету говорио о чистоти вере а против јереси, које су у то време биле актуелне не само у далекој Француској и Италији него и у суседној Босни. Уосталом, Немања се у своје време у Србији одлучно и сурово обрачунавао са богумилима. Следећи велики задатак нових црквених власти односио се на уређивање брачних односа, прожимање породичног живота хришћанским нормама и схватањима. У све области државе послате су "протопопе" које је Сава поставио и они су са локалним свештенством сакупљали у цркве "све, старце и средовечне и младе мужеве и жене, и сву децу која је рођена од њих без законског благослова". Сви су они појединачно венчавани и тиме су њихови бракови, склопљени по обичајном праву, накнадно озакоњени, а уједно је дат пример за поступање у будућности. О актуелности брачних проблема сведоче и одредбе жичке повеље из тога доба, али и одредбе Душановог законика, који и после 130 година прописује: "ниједна свадба да се не учини без венчања". Циљ није био само у наметању церемонијала и благослова цркве, већ и у постизању трајности и нерешивости, уважавања канонских ограничења због сродства итд. Суседна Босна, у којој се због става дуалиста није наметнула црквена регулатива, важила је све до краја средњег века као земља неуредних и лабавих односа међу супружницима.

Од оснивања архиепископије пала је на српску хијерархију одговорност за попуњавање све гушће и збијеније мреже црквених институција, за припремање људи који ће их водити. Ако се суди по личностима најранијих епископа, први расадник је био у хиландарском братству, које је и касније давало епископе и архиепископе. Од 1219. су сличну улогу морали имати и манастири у Србији, којима се посвећује све већа пажња. С друге стране, црквена организација је помагала одржавање државног јединства превазилазећи наслеђене регионалне традиције и уједначавајући не само облике испољавања побожности већ и начин живота. Успостављањем култа светог Симеона, коме ће се убрзо придружити и Савин, па и других Немањића, аутокефална архиепископија је добила сопствену традицију и обезбедила индивидуалност у кругу цркава са словенском службом.

Окупљајући вернике око себе, усађујући им осећање заједништва, преносећи историјску традицију, аутокефална архиепископија је вршила важну интегративну функцију и тако утицала на развој српског народа. То, међутим, није могло проћи без разграничавања и подвајања у односу на оне који су остали ван цркве, као што је био случај са бановима Босне и њиховим поданицима. Без обзира на заједничку полазну тачку у "крштеној Србији", на запамћено српско име - босански банови су у XIII и XIV веку свој језик звали српским - на суседство и саобраћај међу становницима, Босна и Србија нису сједињавале, већ подвајале живаљ унутар својих граница. Политички сукоби, неизбежни али повремени, нису имали ни приближно онакву улогу какву су имале конфесионалне разлике, због којих су становници Босне припадницима српске цркве били "проклети бабуни" и "триклети јеретици". Тек је ширење Босне у другој половини XIV века с укључивањем пространих православних територија омогућило да се у атмосфери турског угрожавања прелази преко разлика и негује хришћанска солидарност. Изразитија је била подвојеност између становника приморских градова и света у њиховом залеђу. После 250 година живота у српској држави, становници Котора, Бара или Будве остали су "Латини" без обзира на то што су се непрекидно попуњавали придошлицама из залеђа. Подвојеност старог романског језгра појачавала се верском разликом, док је романске културне традиције неговао и наглашавао владајући слој, градски патрицијат, бранећи своју супериорност.

Последње године Стефана Немањића су веома слабо познате. Држава није била изложена ударима споља, али је он патио од слабог здравља. Заступао га је син Стефан Радослав, кога су оженили кћерком Теодора I Анђела, па је и због свога византијског порекла и због угледног

брака преузео византијско царско презиме Дука. Његово управљање, а и самостално владање после очеве смрти падају у период превласти Епираца. Није отуда чудо што се краљ Радослав Дука потписивао грчки, што је имитирао византијски новац, што се у црквеним питањима обраћао Димитрију Хоматијану. Сава је тих година предузео још једно путовање на Исток, где је посетио света места и са источним патријарсима, пре свега са јерусалимским, осигуравао аутокефални положај своје цркве.

Преокрет је настао 1230, када се Теодор I Анђео сукобио са бугарским царем Иваном II Асеном, био поражен и ослепљен. Пут ка обнови Византијског Царства био је пресечен, а епирску превласт заменила је бугарска превласт. То је имало утицаја и на Србију, где је непопуларни Радослав, изгубивши спољну подршку, био збачен (1233). На српски престо је дошао његов млађи брат Владислав, који је био зет бугарског цара. Његова кратка владавина није богата догађајима. Сава је крунисао и овог свог синовца, а онда се повукао с архиепископског престола поставивши за архиепископа свог ученика Арсенија (1233-1263). Пошао је још једном на путовање у света места, стигао до Синаја, али је на повратку у Трнову умро (1236). Користећи се добрим односима са својим тастом, краљ Владислав је следеће године измолио дозволу да тело свога стрица врати у земљу. Био је то повод за транслацију, друго сахрањивање и све радње потребне за установљавање светачког култа. Сава је сахрањен у манастиру Милешеви, који је Владислав подигао још у младим данима, када није могао очекивати да ће бити наследник очевог престола. У Милешеви су Савине мошти биле предмет великог поштовања све до пред крај XVI века, када су биле однете и спаљене. Савино тело је Милешеви обезбедило друго место у хијерархији српских манастира, одмах иза Студенице, задужбине Немањине.

Висока заштита Ивана II Асена чувала је Владислава од спољашњих опасности и остављала му слободне руке за локалне сукобе са Угарском и Босном и за активну политику према приморским градовима. Тек је велика најезда Татара (1241-1242), после пустошења Угарске и гоњења угарског краља до јадранске обале, једним својим делом захватила и Србију. Одред Татара се спуштао дуж обале, пустошио околину Котора, разорио неке мање градове у Зети и преко Србије се вратио у области северно од Црног мора, где ће у следећим деценијама бити језгро једне од татарских држава.

У Србији се и против Владислава јавила опозиција, чије побуде остају потпуно непознате.

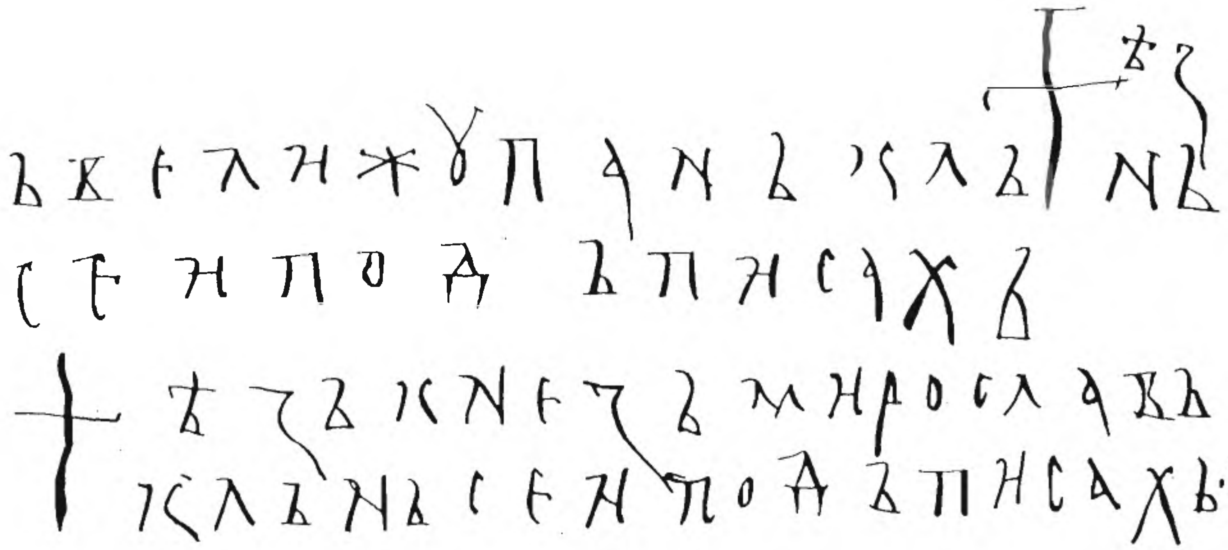

38. Потписи великог жупана Стефана Немање и његовог брата кнеза Мирослава на заклетви којом је 26. септембра 1186. склопљен мир с Дубровником (Хисторијски архив, Дубровник)

У сваком случају, и он је био збачен (1243) и на престо је дошао трећи син Стефана Првовенчаног, Урош I (1243-1276). Како је четврти син, Предислав, био монах, он је касније постао епископ па архиепископ, тако да су се на челу Србије, за неко време, опет нашла два брата, један као краљ, а други као архиепископ Сава II (1263-1271); обновљен је идеал оживотворен у претходној генерацији.

Око средине XIII века политичке прилике на Балканском полуострву су се опет измениле. Нашавши се у зони татарског притиска, Бугарска није имала довољно снаге да намеће своју хегемонију, али је била довољно јака да оспорава Угарској власт над територијама јужно од Дунава у данашњој североисточној Србији. С друге стране, Угарска, опорављена од татарског пустошења, организовала је у пограничним областима две бановине: Мачванску, између Дрине и Београда приближно, и Кучевско-браничевску, између Београда и Ђердапа. Циљ им је био двојак: да заштите територију краљевине од упада споља и послуже као ослонац за ширење утицаја и контролисање суседних земаља. Али, најважнија промена је била у преузимању хегемоније над Балканом од стране Никејаца, који су најпре освојили значајне територије у европском делу некадашњег Царства, а затим сломили моћ супарничких Епираца, и, најзад, освајањем Цариграда (1261) обновили Византију. После рестаурације Византијског Царства, ситуација је личила на ону из претходног столећа, кад се Србија повијала под притиском једне или друге велике силе. У доба краља Уроша I оне јесу најважнији суседи српске краљевине, али нису ни онако моћне као у XII веку, као што ни Србија није била немоћна онако као у доба Немањиних претходника.

Богаћење и јачање

Материјална подлога опстанка и раста досељених Срба и њихових суседа веома се споро мењала. Унутрашњи подстицаји за напуштање традиционалног начина живота и привређивања јављали су се ретко, а спољашњи утицаји су тешко продирали и показивали ефекте тек после дугог времена. За период дуг пола миленијума о основним животним чињеницама имамо тек мало оскудних обавештења, а то је период и сиромашнији и конзервативнији од оног каснијег, унеколико боље познатог. Прва столећа средњег века су на овом тлу "мрачни век" у дословном смислу, и то треба приписати удвојеном дејству одсуства информација и одсуства динамике.

Словени су на Балканско полуострво долазили као земљорадници опремљени једноставним оруђима, скромном техником и ограниченим репертоаром култура. Уз своје куће и насеља гајили су стоку, али у мањој мери и на друкчији начин од балканских староседелаца, који су се још од античког доба кретали са стадима смењујући планинске пашњаке и зимовишта у питомијим и заклоњеним крајевима. По начину живота и привређивања Словени су се јако разликовали од староседелаца, и та околност је више ишла наруку успостављању размене међу њима него што би наводила на приближавање и стапање, које је постало могуће тек после дугог прилагођавања и уједначавања. О њиховим најранијим додирима се, наравно, ништа не зна, али су се у језику и једних и других наталожили трагови које данас стручњаци препознају у албанским елементима у српској сточарској терминологији и јаким словенским слојевима у аграрној терминологији Арбанаса и Влаха.

Елементи аграрне технике и аграрних односа римског доба одржавали су се тамо где је било континуираног живота, где су се очували и други елементи античке цивилизације. Одржала се не само пракса него и литература о успешном вођењу газдинства, које је почивало на робовском раду. У остацима античке аграрне технике, знатно развијеније од оне којом су располагали учесници "сеобе народа", крили су се највећи потенцијали утицаја на досељене Словене и у односу на умножавање култура и у односу на повећање приноса. Ефекти таквих утицаја могу се препознати и обележити само грубим цртама; није могуће запазити регионалне или хронолошке особености у њиховом деловању.

Гајења винове лозе није никако могло бити у словенском агротехничком наслеђу донетом из прадомовине. Са овом културом и вештинама које она захтева, Словени су се морали упознати у додиру са староседеоцима, морали су од њих учити. Па ипак, до почетка XI века виноградарство се раширило међу словенским становништвом Балкана до те мере да је цар Василије II могао узимање мерице жита, мерице проса и врча вина од парцеле коју обрађује пар волова ставити у основу фискалног система у освојеним земљама. Винова лоза се морала јако раширити током претходна три столећа. Споменути пропис цара Василија II (1018) подразумева равнотежу између гајења жита и проса, што је, такође, сведочанство о значајној еволуцији. Подаци из времена сеоба стављају просо и хељду на прво место међу словенским усевима, док је у другој половини XV века, у најранијим турским катастарским пописима, који дају прецизне податке о заступљености култура и дозвољавају да се посредством дажбина закључи о њиховим пропорцијама, просо у свим областима има маргиналну улогу.

Крајем средњег века гајиле су се у тадашњој српској држави највише житарице: пшеница, овас, јечам, раж, понеке на истој парцели у исто време (жито и раж, жито и јечам), затим просо и сродни сирак. Врло су биле раширене и махунасте биљке: боб, сланутак, сочиво, пасуљ или фасуљ (није идентичан са данашњим, већ близак бобу). Међу биљкама које би се данас уврстиле међу индустријске налазимо у документима хмељ, лан и конопљу. У последњем, сразмерно боље познатом раздобљу средњег века (XIV-XV ст.), када нема директног византијског утицаја, опажа се ширење винове лозе према крајевима у којима се није гајила и према рубним пределима, где климатски услови нису били повољни. У приморским областима се у то време ограничавају површине под виновом лозом да би се сузбила конкуренција и притисак у правцу снижавања цена.

Веома је старог постања подела обрадивог земљишта на њиве и на мање парцеле око кућа, ограђене и заштићене од домаћих животиња, намењене повртарским усевима. Као и вино*град*, тако и врт*оград*, *градина*, у имену имају ограду. Касније су преовладали називи *врт* и *башта*. Повртарске културе су се разликовале једним делом зависно од земљишта и од климатских услова, неке су, међутим, као зеље и купус, црни и бели лук, репа, ротква и тиква, биле свуда раширене. Неке биљке обележаване именом "папреш" и "пипер" тешко је идентификовати, друге, као "праз", празилук, обухваћене су често општим називима зеља или лука, треће, као хрен, не знамо да ли су гајене или сакупљане и коришћене за исхрану.

На простору насељеном Србима, као уосталом и у суседним областима, до краја средњег века рашириле су се две значајне техничке новине. Традиционалну једноставну дрвену орaћу справу потиснула је сложенија и ефикаснија, с асиметричним металним раоником и црталом, често и са точковима. Како се за обе употребљавају називи *рало* или *ралица* и *плуг*, не може се само на основу назива судити о примени или раширености једне или друге. Столећима су напоредо коришћене, а терминолошка диференцијација, по којој је примитивнија рало, а савршенија плуг, усталила се тек касније. Од средине XIV века метални плуг је употребљаван у областима са развијеном земљорадњом. Од XIII века сигурно је примењиван вишегодишњи плодоред, ротација гајених култура, при којој су се смењивали озими усеви, јари усеви (термини су средњовековни) и угар, стање незасејаности да би се земљиште "одморило" (тропољни систем). Ова агротехничка тактика је наводила на тројаку поделу земљишног фонда, која је најречитије изражена у пропису Душановог законика по коме се за издржавање свештеника додељују "три њиве законите".

О приносима у земљорадњи се мало шта може рећи. Из првог периода турске власти, друге

39. Орање из композиције Авељ и Каин приносе жртву Богу, детаљ фреске из Дечана, средина XIV века

40. Представа грешника који је "украо туђу њиву" из композиције Страшни суд из Дечана, средина XIV века

половине XV века, располаже се пописима домаћинстава по селима и укупних износа давања житарица, вина и других гајених култура. Захваљујући познавању општих прописа о дажбинама (узимало се 12,5% код житарица, 10% код винограда) и познавању физичке величине коришћених мера, могу се створити представе о укупној производњи села и она се може довести у однос са бројем домаћинстава, али се не може ставити у однос са обрађеним површинама, јер оне остају непознате. У погледу производности домаћинства запажају се велике разлике, чак у истим пределима, међу суседним насељима. По правилу, у бројнијим насељима је већа производња по домаћинству, што открива нека преимућства њиховог положаја и узроке њиховог раста.

У приморским областима, у пределима који су дошли под власт градова, па су захваљујући градским архивима боље познати, рачунало се код пшенице на стандардни принос од 4 зрна на једно засејано зрно. У тим крајевима се и много касније, чак и у XIX веку, узимало да у вишегодишњем просеку принос представља четвороструку количину засејаног семена. Отуда не изненађује што из XIV века имамо прописе који по четвртину приноса додељују сваком од фактора производње: земљишту, семену, запрези и раду земљорадника. Отуда је типична накнада за коришћење земљишта "четвртина", а уступање земљишта и семена даје основу да се захтева половина приноса ("половица"). При овако малим приносима живи се у великој несигурности јер непогода или неповољни временски услови непосредно изазивају глад и угрожавају сетву за следећу годину. С друге стране, тако мали приноси допуштају веома мали вишак, који одлази путем дажбина или тржишта за издржавање оног дела становништва који се не бави производњом намирница. Другим речима, могућности урбанизације, развоја неаграрних привредних грана, издржавања цркве, бројчаног увећавања привилегисаних слојева, зависе од приноса житарица, а посредно од техничких иновација које те приносе повећавају.

О свести савременика да се продуктивни и непродуктивни део друштва морају довести у склад, о томе да треба тражити некакав оптималан однос између броја оних који производе намирнице и оних који живе од производње других, сведочи једна одредба познатог Законика цара Душана (1349). У члану 16. се захтева: "И на тисућу кућа да се храни у манастиру 50 калуђера". Законодавац је, дакле, рачунао са тим да је за издржавање једног монаха у манастиру потребно 20 домаћинстава работника, што подразумева и земљиште потребно за њихово издржавање и за вишак који ће ићи манастиру. Треба имати у виду да је монах самац, али да на њега падају део трошкова одржавања манастирског братства, каритативне обавезе, трошкови репрезентације итд. У сваком случају, ова пропорција Душановог законика није могла важити и за племство, где је због породице и послуге, по свој прилици, било потребно више работничких кућа. Оправдано је питање колико се одредба Законика поштовала и спроводила у пракси. Њен велики значај је у томе што нам преноси средњовековни "модул", што предочава ред величина и упозорава да је негде око 5% становништа могло бити слободно од бриге за производњу "хлеба свакидашњег".

Мали приноси су непосредно ограничавали пораст становништва условљавајући га повећањем обрадивих површина или унапређивањем производне технике. Кад би се повећао број уста која је требало хранити, морало се оспособити ново земљиште, а то се могло само уз велике напоре и упошљавање већег броја радних руку. Демографска кретања се једва могу назрети, и то у најопштијим цртама. Током столећа је, упркос сиромаштву и несигурности, повременим и местимичним губицима, ипак постепено растао број људи, насеља, а расла је пропорционално и укупна обрадива површина земљишта. Све до неродних година и великих

епидемија у XIV веку (нарочито 1347/48. и 1363/64) има знакова експанзије, крчења и заузимања земље. Од тада се становништво за дуже време смањује и повлачи, напуштајући маргиналне пределе обрађиване под тежим условима, па се појављују у већем броју "селишта", бивша насеља. Према крају средњег века губици становништва бивају надокнађени, испражњени делови се попуњавају, тако да је становништво Србије могло издржати велика и масовна премештања уочи и после турског освајања.

Описи међа поседа у плодним равницама као што су Косово, Метохија и Поморавље откривају да су пространи комплекси обрађени и насељени, тако да се сеоски атари додирују и настављају један на други. У долини Велике Мораве могу се поредити сведочанства о два потпуно различита пејзажа у размаку од два и по столећа. Пролазећи путем од Браничева ка Нишу, крсташи су средином XII века два дана јахали кроз велику и мрачну "бугарску шуму", док је француски витез Бертрандон де ла Брокијер путујући 1433. тим истим путем кроз Деспотовину Ђурђа Бранковића запазио "многе велике шуме, брегове и долине. А по тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброг вина".

Из дугог периода средњега века донекле су позната два типа организације пољопривредне производње, један на великим поседима манастира у плодним и земљом богатим областима у унутрашњости, а други на малим поседима градских дистриката у кршевитом приморју, где се оскудевало у обрадивој земљи. По тим умногоме различитим видовима привређивања морамо судити и о осталим крајевима и периодима из којих нису сачувани подаци. На њих се, из невоље, морамо ослањати у настојању да разумемо економију племића земљопоседника или слободних баштиника.

Велики дародавци, оснивачи манастирских газдинстава, настојали су да монашка братства снабдевају свим што је потребно, па су додељивали њиве, испаше, шуме, воде. Како све то није могло бити на једном месту, пазило се да бар један пространи комплекс буде у непосредној близини како би зависни људи могли служити у манастиру и радити на одржавању, као што се пазило и на то да буде сточара који ће чувати манастирска стада, рибара, улијара, који одржавају манастирске пчелињаке (ули). Као пример може се узети властелинство (посед) манастира Дечана, које се при оснивању 1330. састојало од 2.166 кућа земљорадника и 266 кућа сточара.

Са земљиштем су даровани и људи у насељима са заокруженим атарима, снабдевени такође свим што је природа давала (њиве, пасишта, шуме, воде). Ти људи су за оно што су користили узвраћали обављајући послове ("работе") за господара земље и плаћајући "поданке", дажбине разних врста. У томе и у потчињености господаревој јурисдикцији испољава се њихова зависност. Терети су се распоређивали по породицама и свако ново домаћинство је преузимало работе и поданке на име куће и земље на коју је посађено; разгранате и бројне породице нису толерисане међу зависним људима. Из једне породице морао је остати работник, остали су могли отићи или своју радну снагу употребити за друге послове.

Временом се све јаче наметала непосредна веза између користи и терета, озакоњена у начелу "како плату плаћају и работу работају, тако и земљу да држе" (1349). Из ранијег доба, у коме је пресуднији био лични статус, изражен у степену неслободе, потицала је терминологија и подела зависних људи на категорије са разноврсним и неједнако одмереним обавезама, приметна у великим манастирским властелинствима XIII и XIV века. На раније односе припадања и служења у кући подсећају *сокалници* - од "сокал", кухиња - којима су на рачун личних служби смањене обавезе у обради земље. На некадашње придворно газдовање са неслободним

укућанима подсећа и категорија *мајстора*, сеоских занатлија са работама стручне природе и смањеним дужностима орања до мере која је важила за сокалнике. Иначе, на великим властелинствима је маргинална улога *отрока*, робова који су били власништво господара и могли су се поклањати, продавати или ослобађати. Одржавали су се знатно више у улози кућне послуге господе и грађана. Када би били насељени на земљу и окућени, отроци су добијали терете других зависних људи.

Најбројнија је била категорија *меропаха* (етимологија нејасна: удеони орачи?), којима су основне обавезе орање и обрада господареве земље на површини од 9 мати (око пола хектара, мат = византијска мера за површину 939 $м^2$), код неких манастира 7,5 мати. Споменути сокалници и мајстори имали су површину за 3 мата мању, али исте послове и код озимих и код јарих усева: орање, сетву, жетву, вршидбу све до испоруке чисте летине господару. Поред тога су све категорије зависних људи имале и друге, мање-више редовне, радне обавезе, као жетва (на другим парцелама), требљење жита, косидба сена, копање винограда, неке одмерене у данима (обично један дан), неке зависно од сезоне и удаљености насеља. Исцрпни списак свих радних обавеза споменутих у манастирским повељама - међу њима је и колективно ловљење зечева - не би дао реалну слику о оптерећености земљорадника, јер нису све обавезе једнаке на свим властелинствима, нису све важиле ни за сва насеља истог властелинства, много штошта је зависило од локалних услова.

Важно је, међутим, оно што су зависни људи били дужни давати од производа свога дела земље, онога на који су били насељени и који је служио за издржавање работника и породице. Давали су десетину од лана, од пчела, јагње или два на име стоке коју су гајили уз кућу и учествовали су у разним "оброцима" убираним за исхрану гостију манастира или насеља.

Сложени систем диференцираних и специјализованих работа није био применљив у малим оквирима племићког имања или неке мале цркве. Ту је била изразита потреба за радном снагом која се може употребити за оно што захтевају конкретне околности господаревог имања и домаћинства. Има обавештења једино о обради имања ратника, уживалаца "проније", условног добра додељеног за вршење војне службе. Душанов законик је прописивао за читаву земљу да меропси работају два дана у недељи пронијарима и поред тога још дан на косидби сена и дан у винограду. То је трећина расположивог радног времена, која се користила у складу са потребама, зависно од сезоне и конкретних услова. Овде примењена пропорција између рада за

41. Чанкасти бакарни новац краља Радослава (1228-1233)
42. Сребрни новац краља Милутина (1282-1321)
43. Сребрни новац краља Уроша I (1243-1276) са представом краља и светог Стефана

44. Пастири, детаљ композиције Рођење Христово, око 1345. године, Пећка патријаршија, црква светог Димитрија

господара и рада на своме уделу сугерише да је и на великим властелинствима у обавезама исказаним површином коју треба обрадити упошљавана приближно трећина производних капацитета меропаха.

У приморским крајевима није било услова за настанак великих властелинстава. Рано је престало економисање на подлози робовског рада. Успомена је остала у називу *влаштак*, распрострањеном на простору од Дубровника до Бара. Његовог понижавајућег значења били су свесни средњовековни људи, па је избегаван, потискиван и временом заборављен. Стварним односима касног средњег века одговорао је више термин *посадник* (*villanus, villicus, rusticus*), популаран нарочито у Котору и околини. Власник земљишта је уступао земљораднику кућу или место за кућу, врт и њиве под погодбом или формалним уговором који би се склапао пред нотаром. Сељак је био обавезан да земљу савесно обделава, да даје део летине, по правилу четвртину или половину житарица ако би власник дао и семе, код винограда половину рода, да даје два или три пута у години "поклоне" (погача, кокошка, јагње, сир или слично). Радне обавезе су споредне, подразумевају превоз и испоруку летине и понекад одређене специфично наведене услуге. Лична зависност је утолико мање долазила до израза уколико је градска општина више успевала да наметне своју јурисдикцију. У судском поступку посадници су неравноправно третирани, нарочито у споровима око земље, али нису били потчињени власти господара земљишта.

У положај посадника се није увек доспевало "предајом" и преузимањем куће и земљишта. Почетком XIV века српски краљ Милутин је поклонио граду Котору плодну жупу Грбаљ. У њој су становали људи различитог статуса, обрађивали су земљу под разним условима, знатан део чак своје наслеђене оранице и винограде. Дошавши под власт града, они су сви раздељени заједно са земљом међу припаднике которског патрицијата и третирани су као посадници. Услед тога је дошло до великих социјалних напетости и крвавих побуна у XV веку. Овај случај упозорава и на социјалну динамику у оквирима великих властелинстава о којима је било речи. Једном делу становника поклоњених земаља, онима са најнижим статусом, укључивање у властелинство доносило је побољшање положаја, изједначавање са онима који су били више слободни или потпуно слободни. Они, међутим, који су пре доласка под властелинство били слободни или чак привилегисани губили су своја преимућства и бивали, ако не у првој генерацији, онда касније, изједначени са основном работничком масом. И велика властелинства и градски дистрикти у приморју деловали су као талионице у којима се из различитих делова изливао јединствен подложнички сталеж. Социјалном деградирању су се могли одупрети само они слободни баштиници који су били у бројним скупинама или великим разгранатим породицама и родовима. У *племену* у старом значењу те речи (братство, род, разграната заједница крвног сродства) било је упориште слободних и повлашћених, у солидарности и заштити сродничких колектива било је јемство њихове појединачне економске самосталности и друштвеног угледа. Отуда су међу Јужним Словенима *nobiles* исто што и *племство*, а *племенитост* - скуп врлина које красе господу.

У планинским областима Хума и Зете, затим по брдовитим рубовима котлина у Македонији, Косову и Метохији, у суседству земљорадничких насеља, понегде чак и измешано, у истом пределу, становали су *катуни* сточара, најчешће Влаха, а у областима суседним средњовековном Арбанону и катуни Арбанаса (Албанаца). И једни и други имали су своје устаљене планинске пашњаке на које су у пролеће изгонили стоку, а исто тако и устаљена станишта где би презимљавали. Бавили су се узгојем оваца и коња, а као власници коња лако су се придру-

45. Милешева, источни зид припрате, св. Сава и св. Симеон, пре 1228. године
46. Милешева, поткуполни простор, Анђео на Христовом гробу, пре 1228. године
47. Милешева, наос, Благовести, глава Богородице, пре 1228. године

48. Милешева, поглед на манастирски комплекс са црквом Вазнесења, задужбина Владислава, пре 1228. године

49. Милешева, поглед на цркву Вазнесења са источне стране, пре 1228. године

50. Пећка патријаршија, комплекс цркава састављен од цркве светих Апостола (средина), цркве светог Димитрија (предњи план), Богородичине цркве (задњи план)

51. Основа комплекса цркава Пећке патријаршије

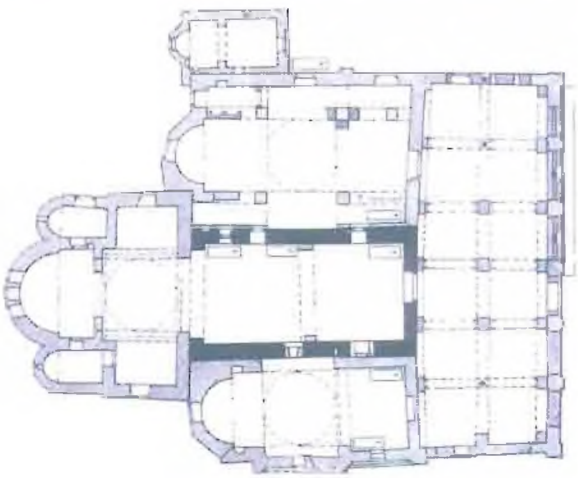

52. Пећка патријаршија, Богородичина црква и црква светих Апостола, поглед са источне стране

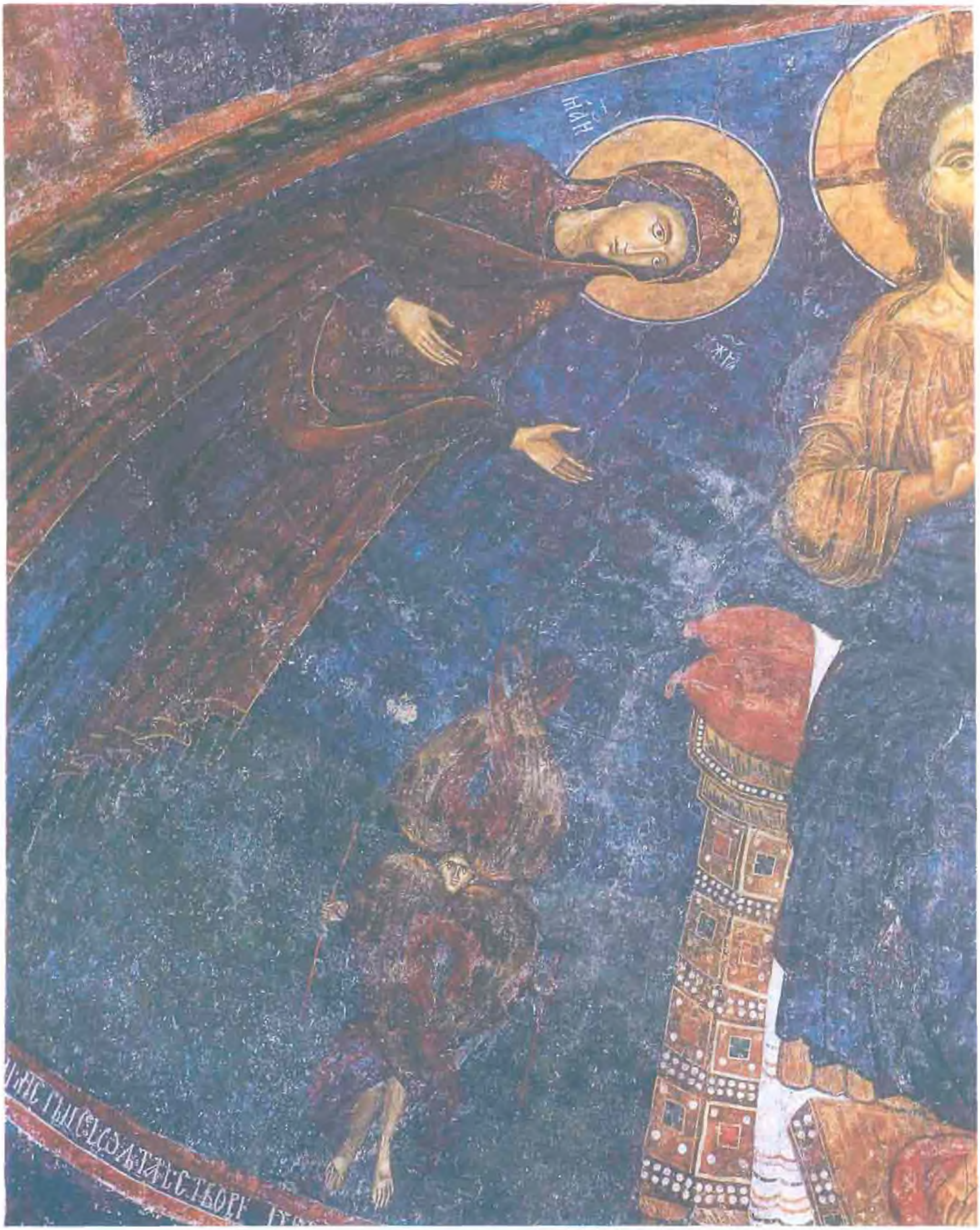

53. Пећка патријаршија, црква светих Апостола, апсида, Деисис, натпис са поменом архиепископа Арсенија, око 1250.

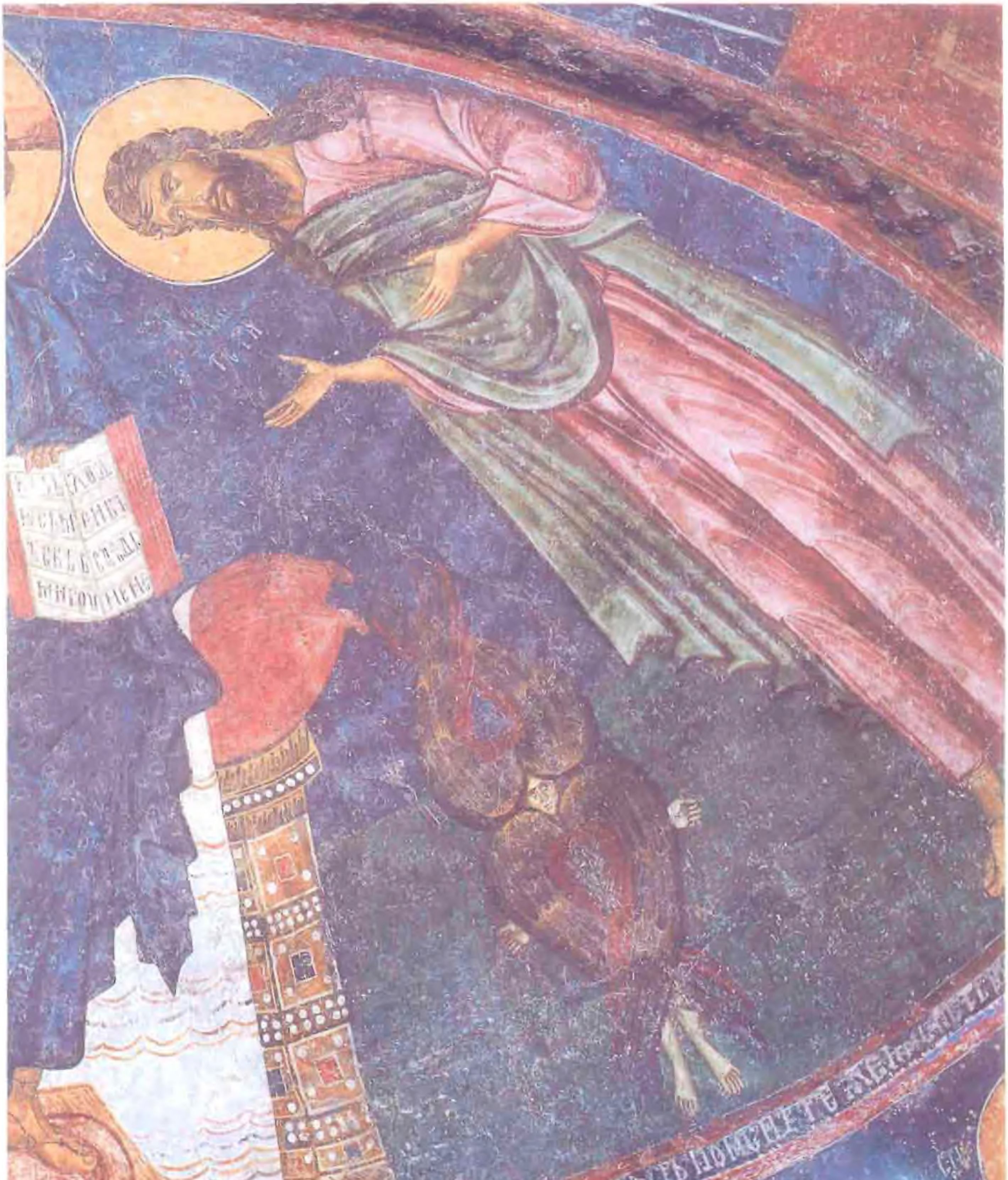

54. *Пећка патријаршија, црква светих Апостола, свод јужне певнице, Рођење Христово, средина XIII века*

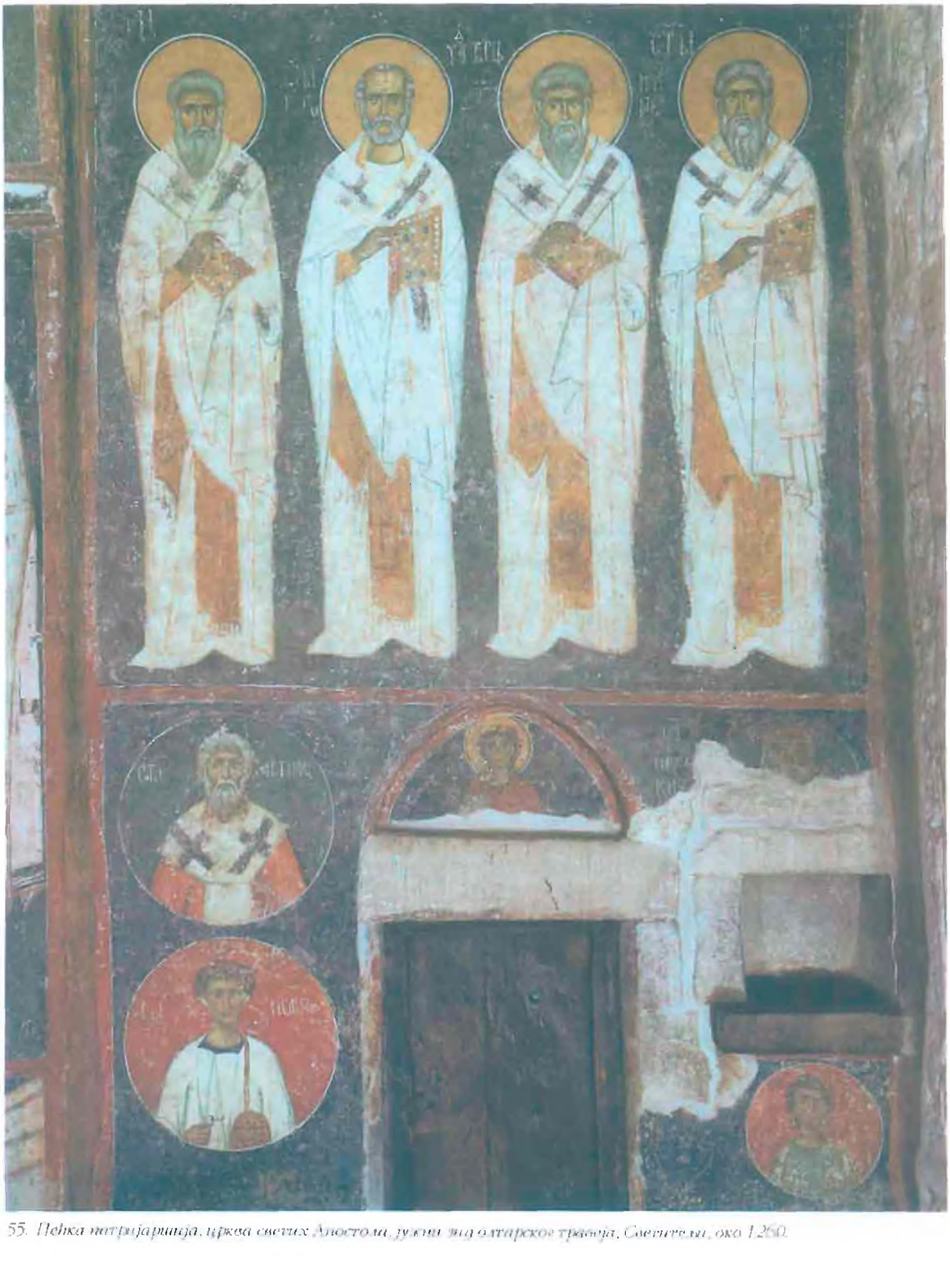

55. Пећка патријаршија, црква светих Апостола, јужни зид олтарског травеја, Светитељи, око 1260.

56. *Морача, манастир над реком Морачом, задужбина кнеза Стефана, сина Вукана Немањића, 1251/1252.*

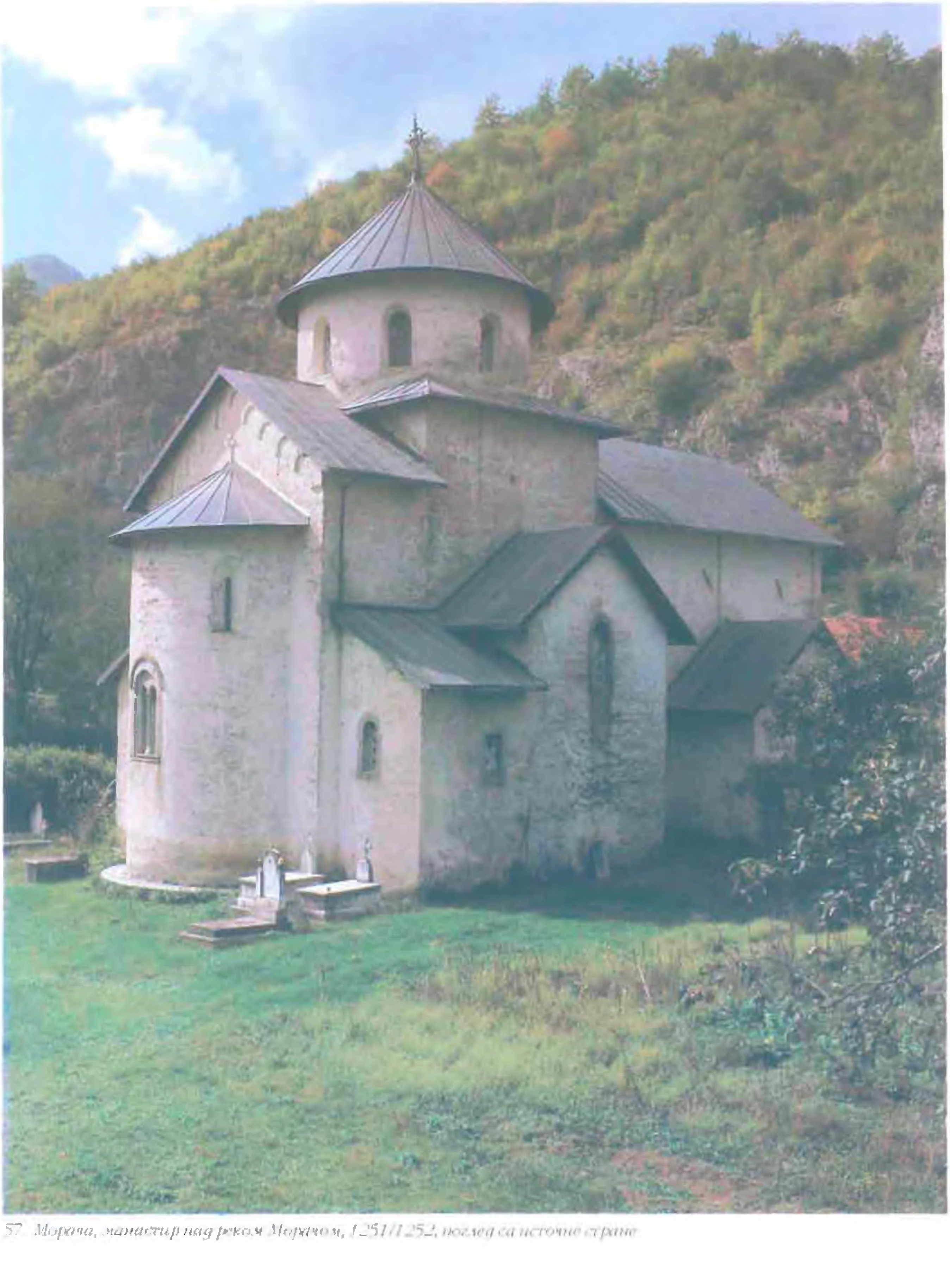

57. Морача, манастир над реком Морачом, 1251/1252, поглед са источне стране

58. Морача, манастир над реком Морачом, 1251/1252, подкупољни простор у коме су поновљене теме и композиције сликарства XIII века које су уклоњене приликом обнове манастира у XVI веку

59. Морача, црква Успенија Богородице, ђаконикон, Гавран храни св. Илију, 1251/1252.

60. Градац, црква Богородице, манастир задужбина краљице Јелене (Анжујске), жене Уроша I, око 1270. године

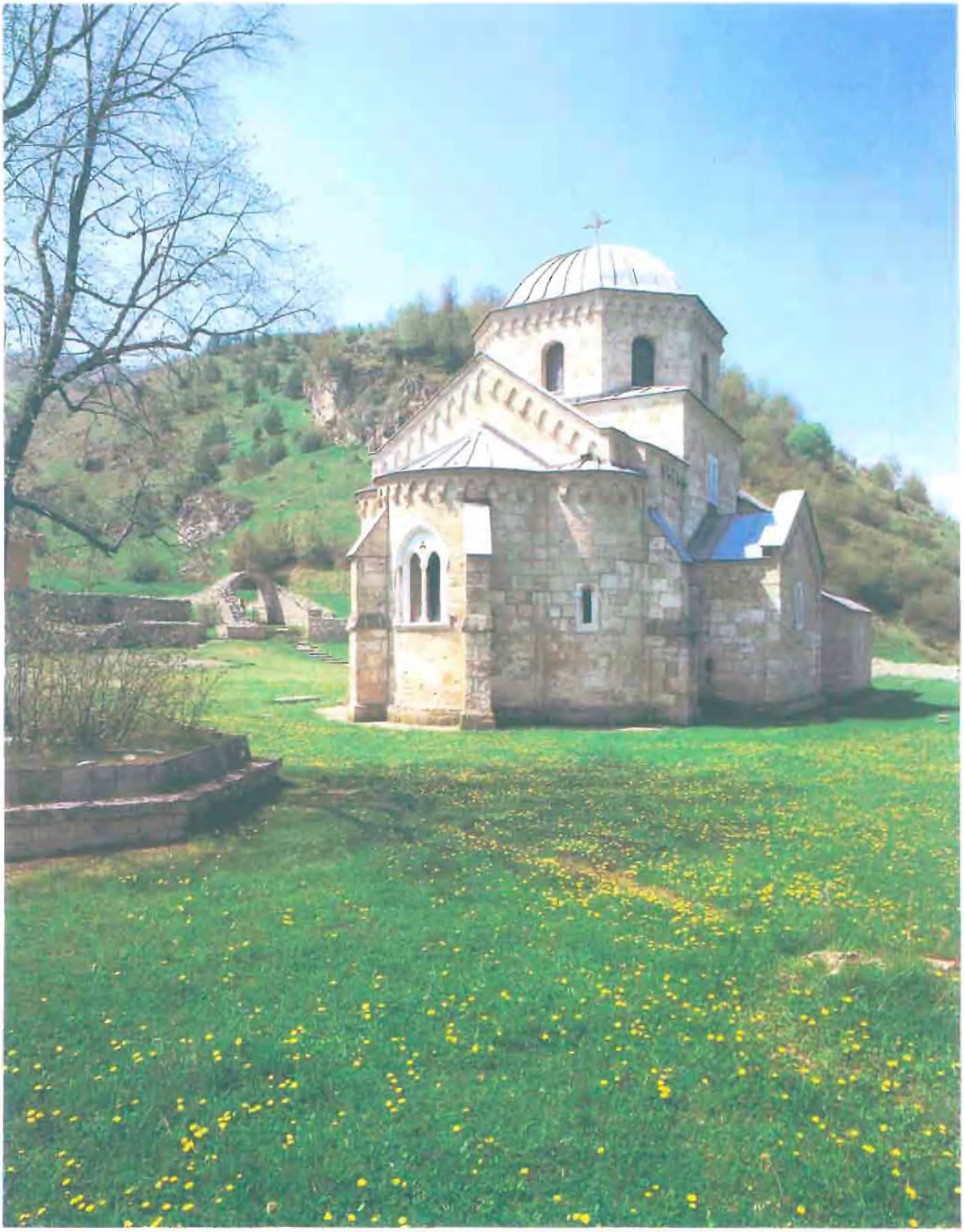

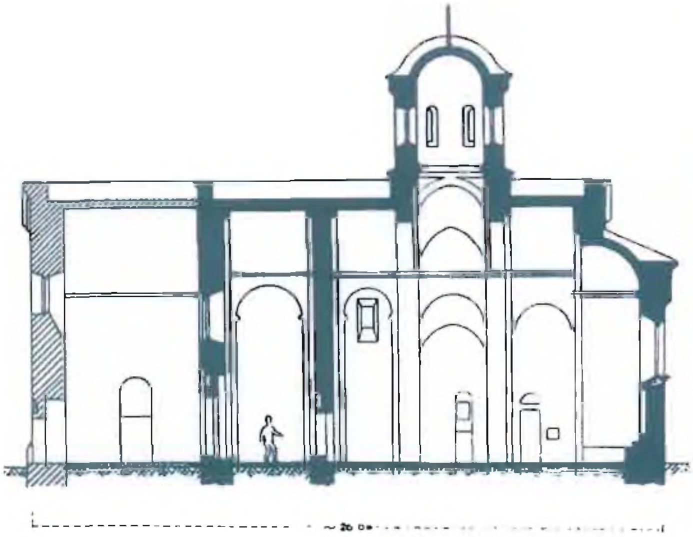

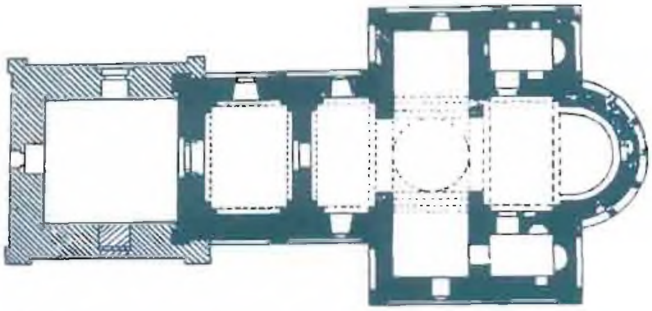

61. *Основа и пресек манастира Ариља*

62. *Црква светог Ахилија, Ариље, задужбина краља Драгутина, око 1290, при манастиру је било седиште епископа моравичких*

63. Црква светог Ахилија, Ариље, припрата, ликови моравичких епископа, 1296.

живали војскама и прихватали се транспорта, *поноса* робе на товарним коњима и мазгама, организованим у караване. Сточари су били произвођачи сира, по коме су балканске провинције биле познате још у римско време, сушеног меса, кожа и грубих вунених тканина, а били су велики потрошачи соли, потребне су им биле и житарице, па су због тога морали да ступају у размену са ближим и даљим суседима.

Сточари су доспевали у велика властелинства, по правилу, у целини катуна и задржавали су слободнији статус у складу са својим особеним начином живота и занимањем. Њихове работе су биле стручне, односиле су се на чување и узгајање манастирских стада оваца и *лакимија* коња, а основне дажбине су се називале *десетак*, што сигурно није увек значило десети део производа, јер се спомињу "велики" и "мали десетак". Где је било могућности, сточари су поседовали земљиште око *клети* или *клетишта* и мешали се са околним земљорадничким становништвом. Српски краљеви су забрањивали да се Србин жени "у Власјех", прописивали су да се жена доводи мужу, јер су спречавали одлив људи у слободније и покретније сточаре. Ни језичка баријера ни законска сегрегација нису спречавале мешање и утапање потомака романизованих староседелаца у словенску околину. Најважнији процеси су се збили у тами раног средњег века, али су се продужавали и касније у зонама додира. Мешање је било олакшано тамо где није било великих властелинстава и у периодима када се утицај државне власти мање осећао. Као ратници, Власи и Арбанаси су продирали међу племство, а своју друштвену промоцију су плаћали славизацијом.

У изворима касног средњег века опажају се они који потичу од Влаха, а примили су језик, друштвену организацију и начин живота словенске околине, као што је био случај са Паштровићима, племићком општином близу Будве. Упоредо са њима живе актуелни Власи у катунској организацији, језички прилагођени. Пописи домаћина у повељама и раним турским дефтерима показују језичку нестабилност, знатно преузимање словенских имена уз она из свога језика. Аналогно протичу процеси симбиозе и асимилације Арбанаса, односно албанизације Словена насељених у равничарским пределима средње и јужне Албаније.

Релативна уједначеност природних услова, исти тип привређивања, једнаке потребе, а мали вишкови, не подстичу нити охрабрују размену осим узајамног допуњавања земљорадника и сточара. Ипак, у свим периодима је било трговања, јер се до соли другчије није могло доћи. Добијала се једнино из сланих извора у североисточној Босни код места које се увек називало соланом: Салинис (X в.), Соли (XIII-XV в.), Тузла (од XV в.). То није могло задовољити потребе, па се со добављала из Ердеља у давнини утабаним стазама, и са јадранске и јонске обале, где се међу градским Романима очувала или обновила производња из морске воде. Услова за трајну размену било је између земљорадничких и сточарских региона и византијских градова, који су увек били потрошачки центри, а они близу великих путева имали су прикључак на неку од струја унутрашњег византијског промета. Византијски градови у приморју били су утолико специјалан случај што су због неплодности околине били присиљени на размену и што су захваљујући мору лако одржавали везе са деловима обала Средоземља, а то их је предодређивало за посреднике у трговини између земаља у унутрашњости Балкана и великих трговачких центара на Медитерану.

Најстаријем језгру артикала којима су области у унутрашњости узвраћале за со, вино, тканине и зачине припадали су: крзна, коже, сушено месо, сир, мед и восак. Грубе, дебеле, често космате тканине погодне за простирке, прекриваче, шаторе, одлазиле су у приморје а затим преко мора, носећи у имену (*rasse, schiauine*) трагове порекла. Стицајем околности,

услед крајње неповољних природних услова, у трговини између унутрашњости и јадранског приморја саобраћај је столећима остао уско грло. Ланац високих стеновитих планина одваја обалу од залеђа дозвољавајући товарне животиње као једино средство транспорта. У току столећа се искуством дошло до рационалне организације каравана са устаљеним етапама, видовима самоодбране, прилагођеним начином исхране и коначења, јавним и тајним односима са локалним властима, тарифама, које су искључивале кабасту а јефтину робу.

Трасе кретања одређивали су путеви наслеђени из римског времена, тада још препознатљиви на многим местима и сматрани за "царске путеве" или "велике путеве". Како конфигурација терена не пружа многе могућности за погодне пролазе и прелазе, није чудо што се римски, средњовековни и модерни магистрални путеви подударају у знатним деловима својих траса. На простору за који смо овде заинтересовани, један је пролаз био долином Неретве, други је важан пут полазио од Дубровника, кривудао је кроз данашњу Херцеговину и избијао на Дрину, сачувавши у имену места Тјентиште (тенда = шатор) успомену на караванску станицу. Из равница Зете и околине Скадарског језера полазили су путеви у Полимље, Метохију, северну Македонију. Ту су главне препреке биле планине дубље у унутрашњости. У време Стефана Душана је и *via Egnatia* (Драч - Солун) пролазила знатним делом кроз српску државу. Мрежа старих путева је и у унутрашњости усмеравала кретања људи и токове промета. Чувени "војни пут" (*via militaris*) од Београда до Цариграда долином Мораве, а затим Нишаве, укључен је у српску краљевину у XIV веку. На југу су важни били путеви кроз Качаничку клисуру и долином Вардара ка Солуну и преко Велбужда за Бугарску. Пловне реке (Сава, Дунав) биле су Србији на периферији и већи значај су добиле тек у последњим деценијама српске државе.

64. Зидање куле, детаљ фреске из Дечана, средина XIV века

Путеви, превозници, каравани добили су од средине XIII века неупоредиво већи значај него што су га имали раније. Прелом је означио почетак рударске производње, која је на тржиште изнела сребро, злато, бакар и олово. Нису познате околности у којима је рударство покренуто, сигурно је да су немачки "Саси" донели нову технику негде пре 1254, највероватније у периоду 1241-1250. Претпоставља се да су дошли из Угарске, где их је најезда Монгола (1241) застрашила и растурила. У Србији су могли тражећи руду да иду трагом Римљана, јер је рудно богатство било познато и експлоатисано, али је све прекинуто у доба насељавања Словена, који су имали само једноставну металургију гвожђа.

Прво место у коме се Саси виде на делу је Брсково у планинском подручју данашње Црне Горе (у околини Мојковца). У следећим деценијама се јављају још нека места рударске радње, говори се о пет рудника, па о седам, а крајем XIV века се прикључује читав низ. Међу онима са дугом и значајном производњом налазе се: Рудник (код истоимене варошице), Трепча (и данас познати рудник), Јањево (на Косову, у близини Приштине) и Ново Брдо (код Гњилана), вероватно највећи средњовековни рудник на Балкану. Саси су дали импулс, али нису могли остати носиоци рударске активности, која тражи веома много радне снаге не само за копање него и за опскрбу и помоћне службе. Морали су укључити домаћи живаљ задржавајући у својим рукама високостручне послове, које су преносили својим потомцима. Иако се *todeschi* помињу, немачка лична имена су већ у XIV веку веома ретка. Потомци Саса су се асимиловали, али су остали католици и чинили су језгра католичких општина, којима су се прикључили "Латини" из приморја.

Успомена на далеко немачко порекло балканских Саса (још у турско време је сваки рудар био "Сас") остала је у терминологији у многим областима. Немачки су називи места радње: *цех* (рудник, окно), *штолна* (хоризонтални ходник), *шурф* (истражни ров), *орт* (место на коме рудар ради), *крам* (улаз у окно) итд., затим стручних радника: *фурник* (превозник), *шафар* (топионичар), *валтурк* (топионичар предузетник), *хутман* (надзорник) итд., док су словенски *рупник* и *плакаоничар*. Немачки су и термини из области права и предузетништва: *гварак* (од *Gewerke*) је члан власничког друштва, његов удео је српски *део*, *делови* (*partes, paria*), финансирање је *паун* (од *bauen*), а удео у трошковима *жамкоиш*, спор је *криг*, итд. итд.

Главни производ овог рударства било је сребро, које је у неким рудницима (Брсково, Ново Брдо) садржало у себи проценат злата, који се при трансакцијама процењивао, а у XV веку и реално одвајао. У неким рудницима је пратећи метал био бакар, у неким олово, у Трепчи се олово додавало да би се везао бакар и ослободило сребро. Иако су бакар и олово имали многоструке примене, цена им је била сразмерно ниска - бакар је у Србији био 200 пута јефтинији од сребра - па су имали подређену улогу. То се најбоље види по чињеници да су се приморски трговци повукли из рударства чим су Турци забранили трговање сребром.

У организацији рударске производње препознају се два одвојена циклуса: добијање руде, а затим топљење и пречишћавање. Одвојена су друштва која организују један и други циклус, обрачун се врши у сваком посебно, од сваког се узима намет за државу. Од руде се узимала *урбура* (10 или 12,5%), од топљеног метала *десетина*. Владар, односно касније и други носилац регалног права, морао је сам да организује топљење руде коју је убрао на име "урбуре". Топионичарска техника је захтевала погонску снагу воде за покретање мехова и огромне количине дрвеног угља да би се постигле потребне температуре.

Непрекидна тражња за сребром у европским земљама наводила је трговце да своје пословање прошире на организовање и финансирање производње и на повезивање различитих посло-

ва, као што су снабдевање рударских насеља, на једној, и закуп владарских прихода, на другој страни. Рударско право и облици предузетништва омогућавали су улагање средстава онима који нису непосредно учествовали у раду, а на другој страни омогућавали су укључивање радника, *рупника (foxeri, fosieri)*, у дружине "гваркова" и учешће у ризику и добити. Способност да се мобилишу средства и снаге за решавање техничких проблема, који су бивали све већи уколико се дубље ишло у земљу и уколико су се постројења разграњавала, пресудно је утицала на раст, охрабриван подстицајима тржишта. Развијајући се, рударство је у Србији мењало своју околину у дословном и преносном значењу, имало је непосредне и далекосежне последице.

Окупљање рудара, њихових помоћника, снабдевача и трговаца, довело је до настанка новог типа градских насеља, умногоме различитих од обновљених византијских и од приморских градова, које је српска држава познавала од средине XIII века. Ова рударска насеља су била пропулзивнија, али и рањивија, непосредно зависна од рудних лежишта и могућности експлоатације; у укупној урбанизацији Србије она су се показала ефемерним. Имала су аутономан положај ослоњен на саске повластице и, још више, на стручност потребну да би се управљало и судило у заплетеним техничким стварима. Својим *кнезовима* и већима *пургара* (од *Bürger*) рударске општине су личиле на приморске комуне, али је материјална подлога њихове аутономије била сасвим слаба. Од импозантних средстава која су се у рударским местима обртала, лавовски део је одлазио великим трговцима који су били странци и боравили ту привремено, и владару, односно цариницима који су његове приходе закупљивали; општина је од тога видела мале користи. Отуда су једини видљиви трагови средњег века у некадашњим рударским градовима зидине и куле, које је дизао владар, и рушевине католичких цркава, које су прилозима подизали трговци и рудари.

Од рударства су велике користи имали владари, непосредно од дажбина које су убирали од руде и метала, и посредно од повећаног промета и разних царина и тржишних такса, као и од прихода ковнице. Отварање рудника пратило је ковање сребрног новца, коме ће српски владари остати привржени до пада српске државе (1459). Пре Уроша I, владара који је указао гостопримство Сасима, Радослав је ковао бакарне чанкасте новце угледајући се на новац Анђела кован у Солуну. У једном документу из 1214. спомињу се у Драчу *"hyperperi Sclavonie"* (перпери Србије), али се ти новци из времена Стефана Првовенчаног нису могли идентификовати. Краљ Урош I се прикључио венецијанском новчаном систему тежином својих "гроша" *(denarii grossi)*, финоћом и ликовним представама, ставивши само на место дужда краља и на место светог Марка светог Стефана. Имитирање млетачког новца је било тако буквално да је српском краљу донело зао глас фалсификатора - Данте је због тога "онога из Рашке" ставио међу кривотворитеље (*Paradiso* XIX, 140-142). Касније ће против српских динара, већ смањене тежине, устати млетачке власти и сузбијати их на својој територији.

Документи из XIII и XIV века су малобројни и ретки, не дају увид у стање владарских финансија. Са сигурношћу се може закључити једино да се променио ред величина којима су припадали приходи, и да су се промениле пропорције између онога што се убирало од становништва на име државних намета (пореза) и онога што су убирало на име "регалних права". Од тада па све до краја српске државе приходи од рударства и трговине имају много већи значај од пореза; њихове финансије много више зависе од мира, реда, нормалних услова за привређивање него од површине земаља којима владају и броја пореских глава. Но, пре но

што ће осетити да их опипљиви материјални интереси наводе на мирољубиву политику, или бар на чување својих земаља и отворених путева, српски владари ће осетити да им повећана средства добијена од рударства и трговине омогућавају веће трошење, чак и жртвовање средстава за унајмљивање ратника, што се у ранијим генерацијама није чинило. Политика експанзије од краја XIII до средине XIV века имала је подлогу у увећаним владарским финансијама.

Освајања и ширења

Веома се мало зна о томе како се краљ Урош I сналазио у положају у коме су били некада његови преци рашки велики жупани. Угарска и Византија више нису биле суседи, нити су биле онако непосредно супротстављене као у XII веку. Између њих су сада биле Бугарска и Србија, ојачале и самосвесне, потенцијални савезници или противници са којима се морало рачунати. Можда је то и допринело да се у северном делу Балканског полуострва успостави нека врста равнотеже. Подстицаји за промене, елементи динамике, долазили су са друге стране, из круга "Латина" избачених из Цариграда и њихових савезника и рођака из Јужне Италије и Француске.

Краљ Урош I је преко жене Јелене, која је била "од рода фружскога", рођака Карла Анжујског, краља Обеју Сицилија, био повезан са противницима обновљене Византије. Они су га, међутим, сами одбијали од себе. Уговором између протераног цара Балдвина и Карла Анжујског (1267) овоме другом је била препуштена "трећина царства" с правом да свој део бира у Србији, Албанији или земљама епирских деспота. Насупрот њима, Михајло VIII је настојао да се окружи савезницима склапајући и политичке бракове као традиционално средство византијске политике. Уговорена је била удаја цареве кћери Ане за Урошевог млађег сина Милутина. За старијег су Византинци однекуда веровали да је неизлечиво болестан, а то је давало изгледе да би потомство византијске принцезе имало предност у наслеђивању престола, чему су Византинци упорно тежили код аранжмана ове врсте.

Принцеза је већ била на путу, део њене пратње стигао је на српски двор, кад се погодба разврглa, између осталог због превеликих културних разлика: краљу је засметао начин живота оличен у евнусима, раскоши и помпи принцезине пратње, а Византинци су се прибојавали да принцеза у Србији неће имати удобности и благодети цивилизације, да "неће бити краљица већ робиња". После тога су се два двора и политички разишла, али без знатнијих последица. Урош I је био у тешњим везама с Анжујцима - сестрић српске краљице је један од капетана новостворене анжујске државе на тлу Албаније (*regnum Albanie*). Михајло VIII је почео 1272. да оспорава легалност и аутокефалност Бугарске патријаршије и Српске архиепископије, и наставио је с тим за време преговора с папом о склапању "Лионске уније", неоствареног споразума о потчињавању византијске цркве папи (1274). Цар је тада подсећао папу да су Српска архиепископија и Бугарска патријаршија настале без сагласности Папске столице у немирним временима кад су Латини господарили Цариградом. Као и "унија", тако су и цареве претензије према Србији и Бугарској остале без резултата.

У односима са Угарском су се такође смењивали периоди пријатељства са периодима непријатељства, ако се суди по оним малобројним догађајима који су донекле познати. Српски одред је био уз угарског краља Белу IV када је овај 1260. ратовао са чешким краљем, а српски краљ је 1264. учествовао у свадбеним свечаностима млађег сина угарског краља. Ипак, крајем 1267. или почетком 1268. краљ Урош I је напао Мачванску бановину, заузео неки њен део и нанео Угарској велику штету. У одговор на то, угарски краљ је послао војску у помоћ Бели Ростислављевићу, своме унуку који је управљао Мачвом. У пролеће 1268. дошло је до битке у којој је српски краљ био потучен и заробљен са својим зетом и угледном властелом. Заробљеници су се морали откупити, а српски краљ вратити оно што је заузео и признати врховну власт угарског краља. Највероватније је тада склопљен брак између Каталине, кћери Стефана V, који је 1270. постао краљ Угарске, и Урошевог старијег сина Драгутина.

Српски престолонаследник је по угарском обрасцу постао "млади краљ" (са том титулом је наведен 1271) и отац се обавезао да ће му препустити на управу део државне територије. Управо због овог услова, који Урош I није био склон да испуни, дошло је до затегнутости између оца и сина, између српског и угарског краља. По причању Драгутиновог животописца, он је у више махова тражио од оца да му додели област за издржавање и подсећао га на обећање дато угарском краљу. Међутим, Урош I је остао непопустљив, није дозволио да се образује посебна територија "младог краља". Он је, уопште, настојао на централизацији, уклонио је Вуканове потомке са управе у Зети, потомке кнеза Мирослава у Хуму свео је у положај локалне властеле, из краљевске титуле изоставио је историјске земље Захумље, Травунију и Диоклитију, и на чело цркве довео рођеног брата.

Драгутин је добио помоћну војску угарску и куманску и са њом отворено устао на оца. Поразио га је у сукобу код Гацка и навео на абдикацију. Урош I се замонашио и умро 1277. године. Драгутин је умирио мајку и препустио јој "за пребивање њезино" део државе с језгром у Зети; умирио је, свакако, и угарског краља, свога таста. Укључио се у антивизантијске савезе који су тада ковани с циљем да се у Цариград врате Латини, али је као велики терет на савести имао поступак према оцу. Једва се испунило пет година владавине када се десило да је пао с коња и сломио ногу. Био је то један од оних догађаја који нагоне на размишљање о улози случаја у историји, јер се на ту незгоду непосредно надовезује ланац последица, чак и веома крупних.

Краљев пад је изазвао узбуну, јер су се поданици побојали да их тако онеспособљен неће одбранити од туђинаца, а сам краљ је у томе видео казну божју. Одлучио се да абдицира, па је позвао млађег брата Милутина и предао му престо, коња и оружје. Уопштено и стилизовано казивање краљевог *житија* не спомиње никакве услове нити друге појединости. Из каснијих краљевих изјава, па и догађаја, сазнаје се да смена на престолу 1282. није била онако једноставна и идилична као што је приказује писац житија. Власт је, ако се суди по томе, препуштена Милутину као некој врсти регента, да је очува и преда једном од Драгутинових синова. Како су оба краља била у сразмерно младој животној доби, старији је имао нешто више од 30, млађи око 29 година, пред обојицом је стајао живот са многим неизвесностима и могућностима. Драгутин је за издржавање добио неке области у Западној Србији (око Ариља и Рудника), а њима је већ 1284. могао додати Мачву и североисточну Босну, територије резервисане за "херцеге Мачве и Босне", по правилу краљевске зетове. Вероватно је језгро те територије било у "Маргитином миразу", којим је била легализована угарска власт над византијским Сирмијумом и околним областима. Драгутин као "прежде бивши краљ" имао је под својом влашћу земљиште које се по величини и снази могло поредити са српском краљевином, нарочито од како је оно после 1286. проширено на истоку. Тиме су области уз Саву и Дунав тешње повезане са територијама на југу са становништвом истог језика и природним комуникацијама, али се, истовремено, наговештавала могућност да два владара уједначених снага наступе као супарници без обзира на најјаче везе којима су били спојени.

Милутин је са престолом примио 1282. непријатељство према Византијском Царству и

65. Сопоћани, црква свете Тројице, манастир задужбина краља Уроша I, око 1260, спољна припрата и звоник додати пред крај XIII века

66. Сопоћани, остаци спољне припрате, крај XIII века

67. Сопоћани, поглед на манастирски комплекс

68. Сопоћани, наос, поглед на олтарски простор

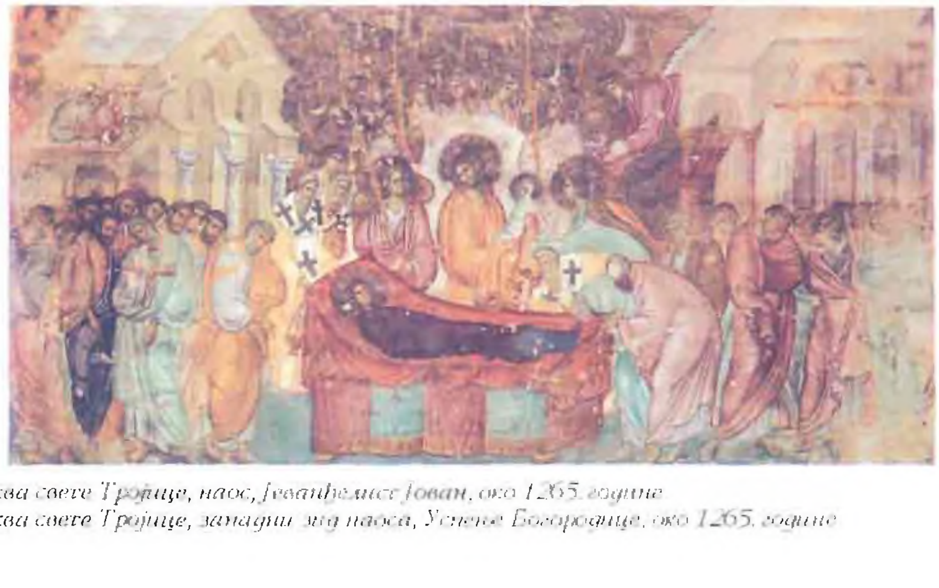

69. Сопоћани, црква свете Тројице, наос, Јеванђелист Јован, око 1265. године
70. Сопоћани, црква свете Тројице, западни зид наоса, Успење Богородице, око 1265. године

71. Сопоћани, црква свете Тројице, западни зид наоса, детаљ композиције Успење Богородице, око 1265. године

72. Сопоћани, црква свете Тројице, наос, пастири из композиције Рођење Христово, око 1265 године

73. Сопоћани, црква свете Тројице, наос, апостол из поворке из Успења (Јаков ?), око 1265. године

74. Сопоћани, црква свете Тројице, западни зид наоса, детаљ из композиције Успење Богородице, око 1265. године
75. Сопоћани, црква свете Тројице, припрата, ктиторска композиција: краљ Урош I и краљевић Драгутин, око 1265. годи
76. Сопоћани, црква свете Тројице, југоисточни пиластар, неидентификовани "праотац", око 1265 године
77. Сопоћани, црква свете Тројице, олтарска апсида, Св. Арсеније српски, око 1265. године

одмах је кренуо у поход на територију Македоније, где је напао и пустошио Горњи и Доњи Полог (област данашњег Тетова), Скопље, Овче поље и Пијанец (предео на реци Брегалници). У одговор на то, цар Михајло VIII је прикупио велику војску и узео татарске и куманске најамнике, али је за време припрема изненада умро. Нови цар Андроник II је послао на Србију најамнике и они су опустошили њене јужне области, данашње Косово и Метохију, доспевши до близу Призрена, где су били потучени. Следеће године Милутин је заједно са братом предузео нови поход и стигао чак од јегејске обале код Христопоља (данас Кавала). Ранијим освајањима у Македонији додао је Пореч, Кичево и Дебар, тако да се граница померила до клисуре Просека (данас Демир-капија). Годинама је ту било поприште борби, као и у равницама северне Албаније, где је чак и Драч био неко време под влашћу српског краља (1294).

После кампање у Македонији, Милутин је имао прилике да узврати брату помоћ кад се Драгутин сукобио са осамостаљеним бугарским великашима у Браничеву, Дрманом и Куделином. Успели су да протерају Драгутинове противнике и њихову територију прикључе Угарској, али су тиме навукли освету Бугара и изазвали бугарске заштитнике Татаре из Златне Хорде. Прво је видински кнез Шишман потпомогнут Татарима продро дубоко у Србију све до Хвостна, а затим је Милутин продро до Видина, отерао Шишмана преко Дунава, а затим склопио мир с њим и запечатио га браком своје кћери и Шишмановог сина. Опасност од велике татарске интервенције предупређен је дипломатијом и слањем српских талаца, међу којима је био и Милутинов син Стефан, који ће касније постати краљ.

Када су око 1290. срећени односи са Бугарима и Татарима, осигурано је проширење Драгутинове територије на истоку све до Ђердапске клисуре. Појас земаља јужно од Саве и Дунава које је Угарска од краја XII века потчињавала себи и држала мање или више успешно, организовала ту своје бановине, нашао се у рукама бившег српског краља, који их је држао као краљевски зет и угарски великаш. Границе те угарске територије, која се природно настављала на вазалне територије у Босни, биле су негде северно од Рудника и код града Равно (данас Ћуприја), који Стефан Првовенчани изричито наводи као међу "отечества". Стицајем околности, бивши српски краљ се затекао у улози угарског великаша, рођака краљевске породице, у доба криза и унутрашњих борби, започетих за време неуредне владе Драгутиновог шурака Ладислава IV Куманца (1272-1290), а настављених за време отимања око престола крајем XIII и почетком XIV века, када су се у свим деловима пространe краљевине осилили и осамосталили великаши - "олигарси" у мађарској историјској традицији. Драгутин је постао један од

78. Источне фасаде пећких цркава (слева надесно): свети Никола, света Богородица, свети Апостоли и свети Димитрије (Д. Тодоровић, Р. Ракић)

"олигарха" у граничној области, његова власт није била мања од Милутинове, његова је територија била нешто мања, а краљевска титула и краљевско порекло наглашавали су владарски положај. Отуда није чудно што је образовани француски монах описујући земље Источне Европе 1308. унео у свој спис два краља, једног је титулисао "краљем Србије" *(rex Servie)*, другог краљем Рашке *(rex Rassie)*, једном је придавао све врлине јер је био пријатељ католика, другом све мане јер је био шизматик; први је био бивши краљ Драгутин, а други актуелни краљ Милутин.

Када је постало јасно да се не може предузети успешна противофанзива да би се повратиле изгубљене области, када су штете од граничног ратовања постале тешко подношљиве, на византијској страни се појавила склоност ка миру и тражењу трајнијих решења. Поведени су преговори, због којих је пет пута путовао у Србију истакнути византијски државник и интелектуалац Теодор Метохит. Од те његове мисије остало је сачувано изванредно значајно сведочанство о преговорима и приликама на српском двору. Упркос тешкоћама и ометањима на обе стране, преговори су довели до мира, брачне везе између две династије и регулисања спора око територија формулом о миразу који је византијски цар дао свом краљевском зету.

Помирење на једној страни отворило је дуги период непријатељства на другој, и то тамо где не бисмо очекивали, међу браћом, бившим и садашњим краљем. Читаву деценију (1301-1311) Милутин и Драгутин били су у рату чији се ток не даје реконструисати ни у најгрубљим цртама. Може се нагађати о узроцима, могу се запажати промене у положају једне или друге стране, не може се, међутим, установити хроника најважнијих збивања.

О Драгутиновој несклоности посредно сведочи супротстављање мајке, краљице Јелене, преговорима са Византијом, а непосредно сведочи обећање цара Андроника II да ће помоћи зету ако га буде брат напао. Сам Драгутин је 1308. говорио да му брат држи власт већ 26 година, мада је био дужан да му је врати, пошто је он 1282. преживео и оздравио. Но, о условима под којима је извршена смена на власти, као што је раније речено, немамо поузданих обавештења. У сваком случају, уговарање брака са Симонидом, при познатом византијском условљавању да потомство царске кћери мора имати предност у наслеђивању престола, морало је угрозити не само евентуалну погодбу из 1282. него и права наследника и једног и другог брата.

У првом периоду рата Милутин је несумњиво био угрожен и натеран на дефанзиву; био је принуђен да улази у антивизантијске савезе са Западњацима (1306, 1308), да папи ставља у изглед сједињење с католичком црквом (1303-5, 1308). Ипак, то није утицало на његову практичну политику, на односе са византијским двором, који му због својих великих невоља (турско освајање Мале Азије, побуна "Каталанске компаније", велике најамничке војске коју је цар узео за рат против Турака) није могао бити ни од користи ни од штете.

Драгутин није могао искористити братовљеве тешкоће, јер ни сам није имао слободне руке. У Угарској је, наиме, прва деценија XIV века била испуњена непрекидним унутрашњим борбама, на једној страни међу појединим "олигарсима", на другој страни међу претендентима на престо, пошто је изумрла мушка линија славне династије Арпадоваца. "Сремски краљ" (тако су понекад називали Драгутина у српским текстовима) се сукобљавао са хрватском великашком породицом брибирских кнежева (Шубићи, касније Зрињски), која је у међувремену загосподарила великим делом Босне, затим са својим суседима великашима у јужним областима Угарске Краљевине. Најтеже последице имало је, међутим, учешће у надметању око угарске круне. Драгутин је у почетку био међу присталицама Карла Роберта, јужноиталијанског анжујског рођака последњих краљева, који је био најозбиљнији претендент и уживао папску подршку. Како су Драгутинови синови били у једнаком степену сродства са изумрлом династијом, таст Драгутиновог млађег сина Владислава истакао је овога као супарника Карлу Роберту. Десило се то баш у време кад је Карло добио општу подршку и био у Будиму крунисан за краља (1309). Резултата није могло бити, а непријатељство новога краља отежало је Драгутинов положај. Уместо да у Угарској нађе ослонац за време борбе с братом, Драгутин је доспео

између две ватре. Ипак, он се у Србији успешно носио с Милутином, ако се може веровати њиховом савременику и животопису Данилу II, каснијем српском архиепископу.

Милутин је, наиме, по његовом причању, био напуштен од свих и само захваљујући узимању у службу најамника, покрштених Турака које је раније плаћао византијски цар, успео је да одбије "насиље оних који су борбу водили с њим, све добро свршивши Божјом помоћи". Нису познати услови под којима су се браћа помирила; зна се само да су византијски цар и цариградски патријарх били јемци постигнутог мира, што није спречавало касније кризе и затегнутости. Ако се суди по документима из следећих година, рат није донео никакве промене: Милутин је остао владар, Драгутин је остао на својој територији, наслеђе је остало отворено и у погледу личности и у погледу гране династије.

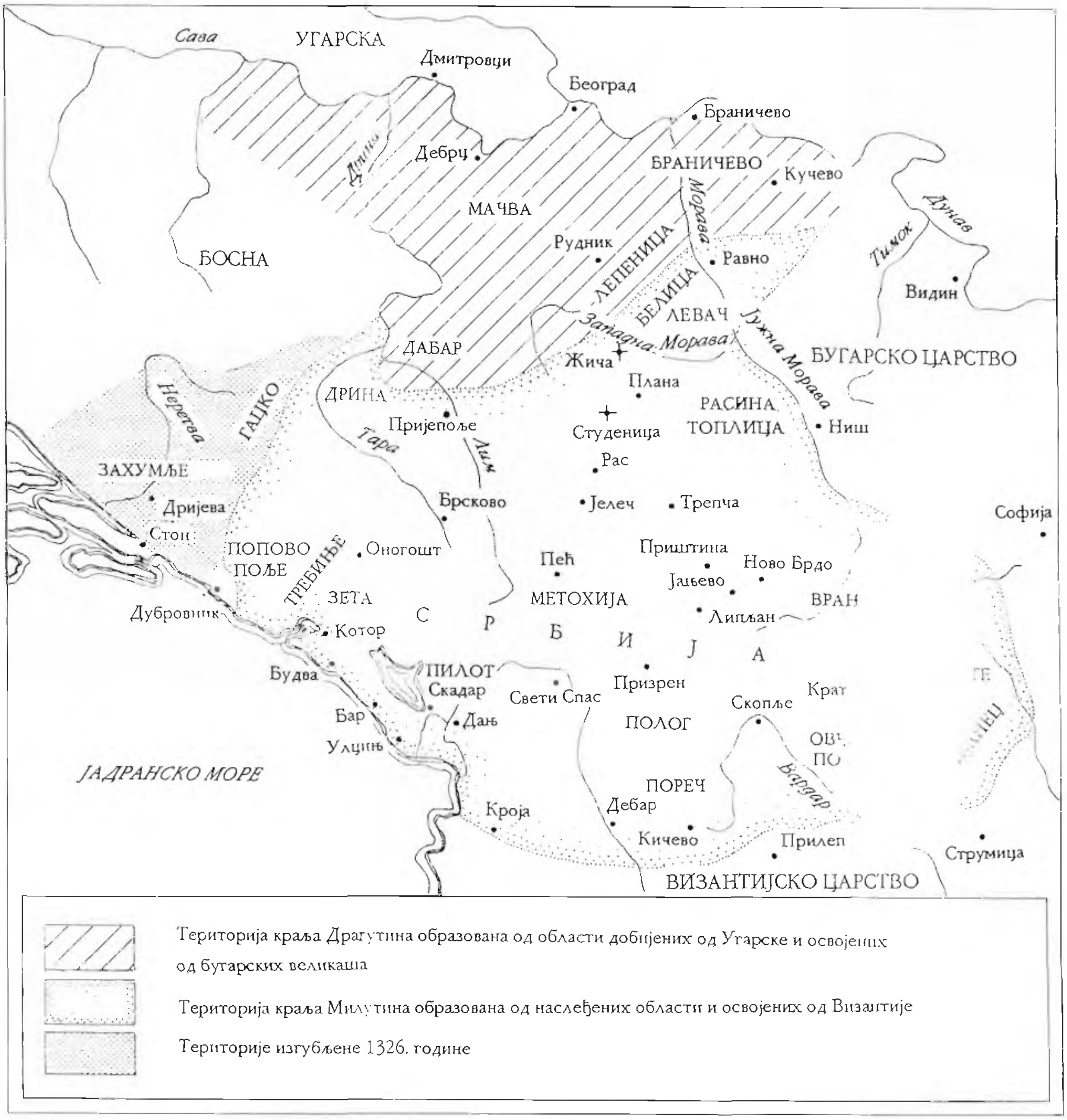

79. Српска држава у првој четвртини XIV века

Проблем наслеђа је у међувремену постао још компликованији утолико што се Милутин дао приволети од своје таште, царице Ирине (Јоланте), да за наследника узме једног од Симонидине браће. Скоро фантастично делују причања иначе трезвеног и озбиљног савременика, византијског историчара Нићифора Григоре, о покушајима царице да једног од своја три сина наметне за краља Србије када је постало извесно да млада Симонида не може имати наследника. Краљеви шурацu су редом долазили у Србију, прво Димитрије (око 1313), а затим Теодор (око 1316). Обојица су налазили да је у земљи којом је требало да владају "сурова средина" и непогодна клима и сваки се вратио у свој завичај. И савременицима је морало бити јасно да царичини планови немају изгледа за остварење кад ни положај Милутина није био до краја легализован, кад ни његовим синовима није било осигурано наслеђе.

Могли су, међутим, да изазову нове заплете не само међу браћом (Драгутин није дошао на погреб мајке у фебруару 1314) него и између Милутина и сина Стефана, названог касније Дечански по његовој задужбини. Рођен око 1275, Стефан је био Милутиново најстарије дете из првог од четири брака. Крајем века отац га је дао као таоца на татарски двор, касније га је оженио кћерком бугарског цара Смилца (између 1300. и 1305), код папе га је представљао као законитог наследника (1308) и исте године му препустио територије краљице Јелене. Са породицом је Стефан живео у Зети неколико година док се није побунио у пролеће 1314. Пристрасни хроничар ових збивања, архиепископ Данило II, приписује иницијативу зетској властели, која је сина подбадала против оца. Милутин је дошао с војском у близину Скадра, намамио је сина на преговоре, а онда га је ухватио, затворио и дао ослепити. Та казна је имала за циљ да Стефана онеспособи за владање и онемогући да учествује у борби за власт. Стефан је после тога предат на чување византијском двору у Цариграду, где је провео 7 година. С њим је у дечачким годинама био и син Душан, коме се тако пружила прилика да упозна византијски свет.

Посебна територија краљице Јелене и краљевића Стефана са језгром у Зети нестала је за неко време. Милутин ју је потчинио непосредно својој власти и поставио у њој намесника са византијском титулом "кефалије". Ускоро му се указала прилика за још једно, чак значајније проширење власти. У пролеће 1316. умро је Драгутин замонашивши се претходно и поставивши сина Владислава на своје место. Још раније средио је односе са краљем Карлом Робертом,

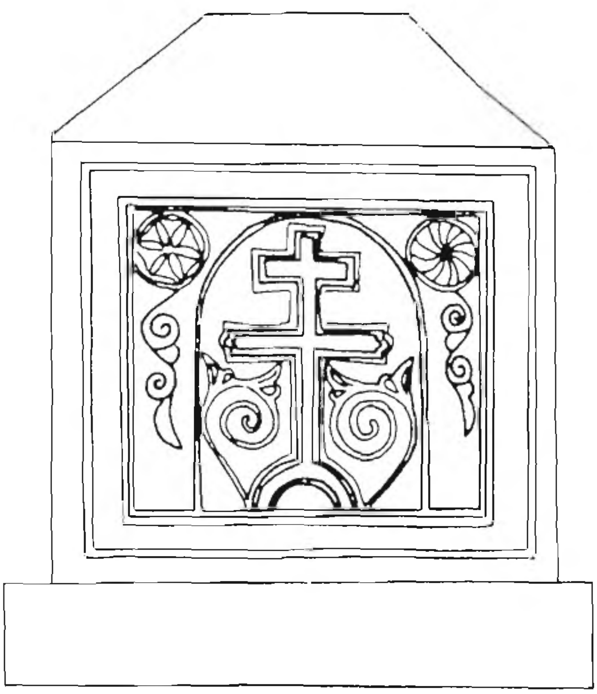

80. Мотиви са предње стране мермерног саркофага архиепископа Никодима (1317-1324), Пећка патријаршија (Институт за историју уметности, Београд, проф. В. Кораћ)

који је ову промену одобрио. Он је некадашње "олигархе" ломио једног по једног почињући од бунтовних и непокорних. Владислав је био угрожен са друге стране, од стрица Милутина, који га је ухватио, затворио и загосподарио територијама све до Саве и Дунава. С том променом се није мирио Карло Роберт знајући да је то била територија краљица и краљевских кћери, да је претворена у полусамосталну област великаша и сада доспела под власт друге државе. "Земља краља Стефана" - тако је у старим текстовима називана некадашња Драгутинова територија - постала је и остала до почетка XV века јабука раздора између Србије и Угарске.

Краљ Карло Роберт је нападао Милутина преко Саве, освајао пограничне градове и подизао против "шизматичког" српског владара, сам или посредством Папске столице, великаше у Хрватској да нападају Хум и властелу у северној Албанији да збаце српску власт. Све то ипак није уздрмало остарелог Милутина, који је већ заокруживао четврту деценију своје владе. После смрти мајке и брата, остао је усамљен, пошто је сам одстранио сина и синовце, а како се после смрти таште (1316) нису наметали шураци, једини потенцијални наследник остао је млађи син Константин, о коме се једва нешто зна. Он је, вероватно, "наследник" споменут на икони поклоњеној катедрали светог Николе у Барију (1319). У то време су се Хиландарци почели заузимати код краља Милутина да дозволи свом старијем сину повратак из Цариграда. Њихове молбе, подржане од архиепископа, краљ је услишио и ослепљеном Стефану с његовом породицом уступио жупу Будимљу (предео Берана).

Повратак краљевог сина и унука из Цариграда добио је, стицајем околности, много већи значај од породичног догађаја, опроштаја и помирења. Захваљујући томе, Стефан се затекао у Србији у тренутку кад је очева тешка болест, а затим и смрт (29. октобра 1321), дефинитивно и неодгодиво наметнула питање наслеђа, и на изненађење многих показао да није био избачен из игре. Милутинова агонија је потрајала, неко време је лежао немоћан да говори и утиче на збивања. Његова власт се није осећала, а наследник није био уведен у власт, можда ни довољно одлучно одређен. У свим деловима државе избили су метежи и немири; о размерама нереда најбоље говори чињеница да није остала поштеђена ни погребна поворка која је пратила краљево тело из двора у Неродимљи у задужбину, манастир Бањску, где је био припремљен гроб.

Стефан је имао прилике да покаже да види, што му је привукло многе који су у томе гледали "предивно чудо", знак божје милости, тако да се казна којом је требало да буде заувек лишен власти претворила у благослов. Позадину нам открива животописац старог краља хвалећи цара Андроника II што је знао да Стефан није потпуно ослепљен и што је то чувао као тајну. Како се у метежима у време Милутинове смрти ослободио и Драгутинов син Владислав, око наслеђа су се борила три претендента. Владислав II је, изгледа, своје амбиције ограничио на некадашњу очеву земљу, успео је да загосподари њоме и одржао се неколико година. Није познато како је текла борба између Стефана и полубрата Константина. Сто година касније, пишући ново житије Дечанског у његовој задужбини, учени Григорије Цамблак је однекуд знао да је Стефан понудио Константину да деле власт, а овај се није задовољавао другим местом у држави, изнудио је борбу и у бици погинуо. У сваком случају, на Богојављење (6. јануара) 1322. Стефан Урош III је - то му је било службено краљевско име - био крунисан, а заједно са њим крунисан је за "младога краља" у дечачким годинама син Стефан Душан, каснији владар и освајач.

Кад су се прилике смириле, стање је било слично оном с почетка века: опет су била два краља, један на северу, други у старим немањићким земљама, нису били браћа већ братучеди, обојица оптерећени наслеђем примљеним од очева и у међусобним односима и у односима са околином. Владислав II је 1323. изгубио област на другој страни Дрине - Усору и Соли - које су доспеле под власт босанског бана Стјепана II Котроманића, верног вазала угарског краља. Убрзо затим Владислав се завадио са Стефаном Урошем III због просперитетног насеља Рудник (1324). Није познато шта му се још дешавало, у сваком случају од 1326. му се губи сваки траг. Као и у претходној генерацији, Стефан се проширио до Саве и сударио због тога

81. Краљица Јелена (око 1250 -1314) као монахиња, детаљ композиције из Грачанице, око 1321.

82. Архиепископ Арсеније (1233-1264), детаљ фреске из Сопоћана, око 1264. године

83. Богородица и свети Никола, фреске у западном травеју цркве светих Апостола у Пећкој патријаршији, око 1300. и 1634. године.

84. Украшени почетак преписа повеље за манастир Дечани на пергаментном свитку (Државни архив Србије, Београд)

са угарским краљем. Привремена равнотежа и примирја постизани су кад би угарска страна држала граничне градове (Мачва, Београд, Голубац), а српска територије које су их окруживале.

Стефан Дечански је на својој страни имао, такође, тешкоће које су загорчавале његову једва нешто дужу владавину. За време унутрашњих борби одметнула се у западном делу државе, од дубровачког залеђа до Неретве, великашка породица Бранивојевића и сударала са суседима у Босни и Хрватској. Угрожени су се осетили и Дубровчани, па су склопили савез са босанским баном Стјепаном II, удружили су копнену војску и бродове и потукли Бранивојевиће. Српски краљ се у тај локални рат није мешао, чак је помогао да се искорене четири брата Бранивојевића, али се није помирио с последицама кад је видео да су Дубровчани задржали Стонско полуострво (данас Пељешац) и да је босански бан посео долину Неретве. Уследио је кратки рат с Дубровником (крајем 1327 - почетком 1328) и дужи рат с Босном (вођен је и 1329), и повратак територијалних губитака, бар за неко време. Већ од почетка XIV века, од привременог продора хрватских Брибираца, показује се како је тешко било држати из центра на југу Косова или у Скопљу ове периферне области; то није полазило за руком ни Душану, ратоборном освајачу.

Тежиште српске политике већ се било преместило у долину Вардара, а освајачке амбиције усмериле према урбанизованим, за средњовековна мерила "развијеним" и славним византијским провинцијама. Својим дотадањим везама са Цариградом Стефан је додао нове када се, оставши удовац, оженио, попут оца, византијском принцезом, царском рођаком. То га је увукло непосредно у заплет с Византијом, јер је помагао таста, који је желео да се осамостали у солунском залеђу, а посредно у сукоб са сином, који ће га стајати престола. Није могао избећи ни мешање у византијски унутрашњи рат између два Андроника, цара и савладара, деда и унука. Насупрот оцу, који је био склон да подржи Андроника III и његове частољубиве саветнике, Стефан Дечански је остао привржен старом цару Андронику II, свом некадашњем патрону. Дао му је помоћну војску, која се, међутим, није мешала у сукобе, прихватио је разједињене и разбијене присталице старог цара губитника. Кад је 1328. дефинитивно победио млади Андроник, остало је непријатељство којим је било олакшано стварање византијско-бугарског савеза против Србије. Андроник III и Михајло Шишманић удружили су 1330. снаге и са две стране напали Стефана Дечанског. Озбиљно угрожен, он је пустио да византијски цар осваја у граничним областима у Македонији, а сам је пошао с главнином војске у сусрет бугарском цару. До одлучне битке дошло је близу града Велбужда (касније Ћустендил), где је војска српског краља ојачана најамницима однела велику победу. Цар Михајло је погинуо, па је Стефан Дечански победу искористио да помогне своју сестру, бившу Михајлову жену, и да њеног сина Ивана Стефана постави на бугарски престо. Византијски цар се на вест о оваквом исходу сам повукао из Македоније.

У време велике победе.(28. јули 1330) Стефан Дечански је имао за собом тек осам и по година владе. Успео је за то време да отклони опасности, надокнади губитке и осигура престо од угрожавања споља. Тада су, међутим, почела угрожавања изнутра. У месецима после велбушке битке краљ је довршио своју задужбину Дечане, заокруживао је њено властелинство. У то време је, без сумње, настала и расла напетост у односима са сином, младим краљем Душаном, која ће у фебруару 1331. избити као отворени сукоб. Млади краљ Душан је оцу приредио оно што је овај приредио своме оцу петнаест година раније. Млада Стефанова супруга Марија , млађа од Душана, почела је рађати децу, што није могло угрозити положај младога краља, али је могло дати повода за сумњичења и интриге. Душан је био крунисан и као "млади краљ" предодређен за наследника, он је био у годинама ратника, истакао се у бици код Велбужда, док се полубрат тек родио. (Овај Симеон Урош наступио је касније као супарник Душановог сина и засновао је тесалијску грану Немањића.)

Реално али и преувеличано страховање Душаново за будућност, појачавано наговарањима околине, било је за савременике узрок породичног сукоба. Ратовање је трајало од фебруара до

априла 1331, а поприште је било у Зети, где је у близини Скадра била резиденција "младога краља". Било је и посредовања за помирење, међу осталим слогу су саветовали и Дубровчани. Није познато на којој основи је постигнут мир; зна се само да није дуго трајао, ни пуних пет месеци. Ако се суди по току даљих догађаја, познатом у најопштијим цртама, нови сукоб је изазвао Душан, подстицан, можда, од своје властеле, служећи се, свакако, њеном снагом. Стари краљ је крајем августа 1331. опкољен у двору у Неродимљи. Успео је у први мах да умакне, али је поново опкољен у оближњој тврђави, ухваћен и затворен у тврђаву Звечан, где је два месеца касније под нејасним околностима изгубио живот. Великаши и племство, као и црква, прихватили су Душана, који је добио у руке двор и ризницу, тако да није било препреке за крунисање 9. септембра 1331. И ове борбе између оца и сина имале су негативне последице: босански бан је поново посео долину Неретве, неки великаши су се побунили, не осећајући се довољно награђени, у Бугарској је збачен с власти немањићки рођак. Све те и свакако друге, нама непознате тешкоће везивале су у почетку руке младом и амбициозном краљу, који ће тек касније показати праву меру своје славољубивости.

Стара српска библиотека

По веома старој традицији, коју је у X веку забележио Чрноризац Храбар, Словени као пагани нису имали књига, већ су "чртама" и "резама" "чтели и гатали". Није сасвим јасно да ли се глагол "чтети" односи на бројање, или на читање у смислу који је та реч добила у касније време. У сваком случају, смисао целине те традиције говори изричито о томе да су Словени писменост стекли тек христијанизацијом, прихвативши веру која се на књиге ослањала, која се без њих није могла одржати ни ширити. До времена уласка Срба у хришћанство настало је веома много хришћанских књига и списа, међу којима нису све биле једнако потребне за свакодневни живот великог броја хришћана. Неопходан је био тек мали део, који се временом издвојио и заокружио отприлике онако као што се трудом генерација теолога и црквених старешина, после многих расправа на црквеним саборима, усталио *канон* - скуп општепризнатих светих књига. У кругу књига потребних за хришћанску заједницу биле су оне са богослужбеним радњама, молитвама и обредима који уоквирују живот појединца од крштења до опела, затим оне са химнама и службама везаним за дане хришћанског календара, као и оне са успоменама на велике догађаје црквене историје и на личности светаца и мученика.

У неким српским саставима црквеноправног карактера наведене су "књиге" које треба да има сваки свештеник: апостол, еванђеље, литургију, триод, номоканон, псалтир и октоих, а поред тога још и "господским празником службу и чтенија на поученије људем". И по насловима и по садржају се види да је реч о текстовима неопходним за литургијску годину и за оне обреде који су у надлежности парохијског свештеника. Ипак се поставља питање да ли је баш све те текстове имао сваки сеоски свештеник и како их је набављао. У малобројним описима оснивања цркава или манастира "књиге" се редовно наводе међу даровима ктитора напоредо са селима и приходима, са одеждама и светим сасудима. Део неопходних књига обезбеђивао је оснивач заједно с осталим потребама, део је морао прибавити свештеник; чак и кад би црква била потпуно опскрбљена, овај је морао допуњавати оно што би се оштетило или нестало.

Познавање "књиге" било је предуслов да се постане свештеник; у старим текстовима то се називало "књигу изучити". Ако поповски син не би "књигу изучио", остајао би земљорадник и о његовом статусу брину се повеље великих манастира, које рачунају са одржавањем свештеничког звања у породици. Као принцип је важило: "поп да се од попа стави", а остваривано је учењем и преношењем свештеничког звања с генерације на генерацију у истој породици; дуги низови "поповића" нису били ретка појава ни у столећима турске власти. У монашким заједницама су старији писмени обучавали младе и на тај начин одржавали неопходан број монаха-

свештеника (јеромонаха), а истовремено и преписивача књига, јер из записа на очуваним рукописима види се да је највећи дао онога што је дошло до нас преписано у манастирима.

Србија није имала јавног школства, као што га није имала ни Византија, на коју су се Срби угледали. Поучавање деце било је "слободна професија", учитељи су унајмљивани и плаћани за услуге онако као лекари или нотари ("номици"). Из житија српских црквених старешина види се да су их родитељи у детињству давали учитељима на "учење књиге"; они нарочито талентовани су се истицали тиме што су још у "училишту" помагали да се обучавају друга, млађа деца.

О начину учења имамо једно сведочанство из последњих деценија српског средњег века, а оно вероватно сажима претходне традиције, као што, то сигурно знамо, наговештава не само методе обуке до XVIII века него и садржај букварa штампаних до тога времена. Учење је започињало препознавањем слова, запамћивањем њихових имена ("аз", "буки", "вједе", "глагол" итд.), срицањем слогова ("бекавица"), упознавањем знакова за скраћивање и скраћених облика речи, знакова акцента и интерпункције, да би се прешло на обредне књиге "часловац" и "псалтир". Даљи ток "програма" није познат.

Учење је отежавала разлика између говорног језика и језика књижевности, разлика која није била мала, иако се овде није учило на страном језику као у католичком делу Европе. У Србији је, као и у другим земљама словенске писмености, владала особена врста двојезичности (диглосије), променљива у зависности од времена и културне средине. Оне генерације које су обучаване на књигама старословенске традиције, неприлагођеним језичким особеностима појединих земаља, имале су веће тешкоће од оних каснијих, снабдевених рукописима подешеним гласовима и облицима карактеристичним за поједине језике (бугаризми, русизми, србизми/кроатизми итд.). С друге стране, текстови високог стила пратили су традиционалне норме и неговали развијене и сложене облике, били су тежи и за учење и за разумевање од текстова намењених практичној сфери, једноставнијих и прошараних облицима из народног говорног језика (законици, прописи, писма и др.). Карактеристичан је случај повеља, које на почетку и на крају имају протоколарне делове са негованим литерарним изразом, неупоредиво теже разумљиве од описа међа или пописа обавеза људи поклоњених манастиру, стилизованих народним језиком.

Није био једноставан ни систем знакова, а није прецизно прописан био ни начин њихове употребе. У азбуци којом су се Срби користили почетком XV века било је 38 слова, 24 преузета из грчког алфабета и 14 створених посебно за словенски језик. Од тих словних знакова се 3 слова уопште нису употребљавала, а 12 је употребљавано несигурно и погрешно. Временом су се продубљивале и устаљивале разлике међу блиским "редакцијама", израслим из старословенског. У бугарској редакцији су сачувани неки стари знаци, који су се у српској изобичајили, а у исто време српска редакција је добила своје особености (употреба тзв. меког полугласа, група "ја", "је" итд.). Приликом преписивања рукописа са одликама друге редакције морало се вршити уједначавање са правилима и обичајима своје редакције, што је увећавало тешкоће и захтевало прецизна знања. Камен спотицања су представљала и библијска или грчка имена која су чувала лик из грчког језика итд. Није чудо што се степен учености и културе откривао у писању. Константин Филозоф је у првој половини XV века примећивао да се може 30 или 40 дана говорити с неким а да се још увек не процени његова образованост, док је поглед на његово писање довољан да му се оцене знање и вештина.

Израда књига имала је и своју материјалну страну, поред знања и преписивачке технике захтевала је прибор и материјал за писање. У Србији се, као и у другим европским земљама, опажа прелаз са препариране животињске коже на индустријски произведену хартију. Техника прављења хартије није се раширила до Балкана, тако да су канцеларије, преписивачки центри и писци појединци били упућени на увозну хартију италијанских радионица, које су своје производе снабдевале нарочитим знаком. Тим "воденим знацима" (филиграни), препознатљивим на сваком листу, помажу се данас стручњаци кад треба утврдити време настанка неког недатованог рукописа. И овде је преовлађивао облик "кодекса" (књиге), док је облик "свитка"

85. Јеванђеље Дивоша Тихорадића, страница са иницијалима, око 1330. (Музеј Цетињског манастира, Цетиње)

86. Иницијал из Мирослављевог јеванђеља, крај XII века (Народни музеј, Београд)

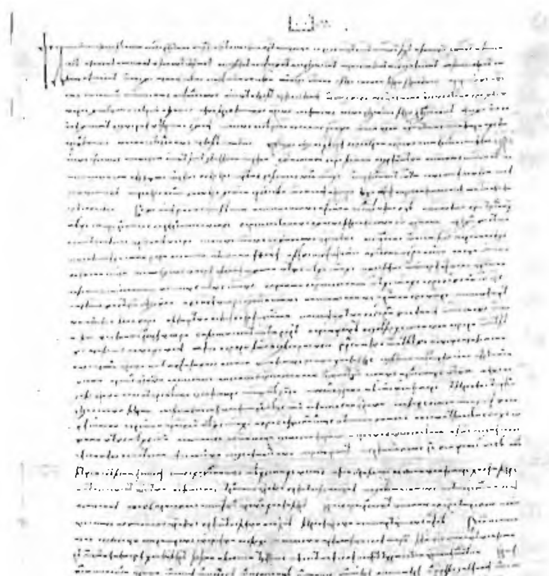

87. Хрисовуља Стефана Душана од 20. септембра 1349. (Хисторијски архив, Дубровник)

остао у ограниченој употреби за неке врсте докумената; свитак је много више представљан у црквеном сликарству, које чува успомену на давно прошло време, него што је играо улогу у стварном културном животу.

Књига је настајала спајањем свешчица добијених пресавијањем табака на четворо, званих стога "тетраг" или "тетрад". Странице су биле формиране дискретним утискивањем линија које обележавају редове и маргине, и обележавањем простора за украсе, иницијале на почетку састава, или "заставице" на почетку целог кодекса или појединог списа. Свака иоле амбициозна књига имала је украсе, што је тражило сарадњу других "вештака" са својим приборима и материјалом (боје, злато).

Умножавање књиге преписивањем изгледа из наше перспективе као механички и једноставан посао. Ипак, у време о коме говоримо били су веома ретки људи способни да га обаве. И они су га извршавали као тешку и донекле свету дужност, остављајући о своме труду и тешкоћама сведочанство у облику краћег или дужег записа. Спомињали су наручиоце рукописа, личности које би им помагале, говорили о времену преписивања помињући владаре или велике догађаје достојне да се запамте; наглашавали тешкоће, као што су слабо читљиви стари предлошци или језички тешки "изводи" (рукописи с којих су преписивали), или разне неугодности које су пратиле рад. Молили су читаоце да им опросте евентуалне грешке, да не куну већ да благосиљају, јер није писао Дух Свети, него "рука грешна". Из доживљаја преписивачког рада као терета потекло је опште место, познато латинским и грчким преписивачима, које налазимо и у српским рукописима: "као што се онај ко је био у туђини радује да види отачаство, а пристаниште онај кога су на мору ударали бурни таласи, тако се и онај који пише радује да види крај књизи".

Када се имају у виду интелектуална и материјална ограничења услед којих је књига била ретка и скупоцена, не треба се чудити томе што је морала бити функционална, што је и у избору и у начину формирања кодекса пресудан утицај имао практични моменат. Средњовековни рукописи се нису очували равномерно, већ само на одређеним привилегисаним местима, па је веома проблематично да ли се на основу броја сачуваних примерака као "узорка" сме закључивати о свим рукописима који су постојали, о "популацији" у статистичком смислу. Упадљиво је, ипак, да од око 2.200 ћирилских рукописаних кодекса сачуваних на територији Југославије, више од половине (око 1.250) спада међу оних неколико "књига" које би требало да је имао сваки свештеник. Њихов удео би био још изразитији када бисмо у бројној категорији "зборника" мешовитог састава (око 140 кодекса) издвајали садржаје који одговарају насловима из списка књига потребних свакоме пароху.

Практичне потребе хришћанског верског живота дале су подстицај за настанак најстаријег дела књига старе српске библиотеке. О томе сведоче и бројеви и пропорције унутар очуваног рукописног наслеђа, али још више о томе говори начин компоновања, избор и опрема тих најстаријих књига. И поред најдубљег поштовања за "Свето писмо", српски средњи век није имао књиге Старог завета у целини и склопу који је нама данас фамилијаран, али псалтир је међу најпопуларнијим књигама. Нови завет у целини канонских састава представља реткост, али је сразмено много јеванђеља и апостола. Веома је поучна еволуција баш ових фундаменталних књига у хришћанском црквеном животу. Најстарије њихове верзије приређене за мисионарски рад међу Словенима у Моравској нису пружале целовите текстове јеванђеља, посланица и Дела апостолских, већ изборе одломака распоређене по њиховој употреби у богослужењу. Кратка верзија изборног јеванђеља ("Скраћени апракос") имала је читања за сваки дан богослужбене године од Ускрса до Духова и за суботе и недеље у осталим месецима. У XI веку настала је пунија верзија са читањима за све дане у години. И целовити текстови четири јеванђеља ("четворојеванђеља") преведени су рано, можда за време мисионарског рада у Моравској или Доњој Панонији, али су и они прилагођени за богослужбену употребу поделом на главе, обележавањем дана када се чита, додавањем таблица које показују распоред читања. Слична функционалност се може запазити и код псалтира, где практичне потребе

наметну поделу на "катизме", целине са одређеном улогом у богослужењу, и где "псалтир мали", без икаквих додатака, бива у кодексима замењен "псалтиром с последовањем", у коме се налазе и други текстови (песме, молитве, службе, ритуали). Иначе су из књига Старог завета биле изабране тзв. приче (паримије), одломци у којима се наговештава долазак Месије и који се читају уочи појединих празника. У почетку су ти одломци били здружени у посебној књизи ("паримејник"), преведеној још у време Константина и Методија, која је била позната и раширена и код Срба. Међутим, паримејници ишчезавају у XIV веку, јер се текстови "прича" појединачно укључују, опет из практичних разлога, у "минеје" и "триоде" са службама празника када се читају.

Случај паримејника упозорава на то да је и у свету нормираних и канонски утврђених текстова и књига било динамике. У попуњавању старе српске библиотеке с динамиком се мора рачунати утолико више што је поред продужавања ћирилометодских традиција, преписивања књига из предложака који се ослањају на прве преводе, било и сталног струјања међу рукописима словенских средина, а и непосредног превођења са грчког. Односе међу различитим верзијама и редакцијама богослужбених књига откривају и описују специјалисти, који се удубљују и веома брижљиво проучавају словенско и српско рукописно наслеђе. За оне који се задовољавају општим погледом на стару српску библиотеку, записану и трајну подлогу хришћанске културе у српској средини, следе поуке о некој врсти културне економије која нагони да се прво прибави оно што је најпрече, па тек онда оно без чега се може, а још касније оно што се може квалификовати као луксуз. Деловање тих истих приоритета, који налажу да се у оскудици задовољава најнужнијим, видимо и код поучне литературе, где су у најстаријем језгру беседе са излагањем онога што је основно у хришћанству (св. Кирил Јерусалимски, св. Јован Златоуст, Кирил Александријски), да би се касније од превода беседа формирали обимни зборници (панегирик, Златоуст, Златоструј и др.); затим у хагиографској литератури, где се у првом таласу преводе "отачаскија књиги", општи патерици са казивањима о монасима и поукама монаха, а додају се обимне збирке житија (минологији, синаксари, "пролог" и др.).

Како су књиге трајне, упркос трошности материјала и опасностима којима су изложене, оно што је једном састављено или стечено остаје, тако да следеће генерације додају ново и фонд дела, знања и порука расте попут стварне библиотеке, којој се стално додају нове књиге. Када број књига нарасте толико да постане тешко прегледан, појављује се потреба да се групишу, попишу, разврстају на нов начин. Нешто слично томе дешава се и "имагинарној библиотеци", само је мање приметно и теже за описивање. Приметно је жанровско и функционално разграњавање и специјализација. Када се задовоље најосновније потребе, међу преписивачима књига, скупљачима књига, међу "ктиторима", онима који дају иницијативу и средства да се преведе или препише књига, долазе до израза специфична интересовања, усмеравају их према појединим родовима који већ постоје у византијској књижевности и делима која су у оквиру свога рода стекла нарочити углед или се показала као утицајна. Када се увећала и обогатила, стара српска библиотека је постала рашчлањена, добила је одељке који, грубо узето, одговарају онима у византијској библиотеци. Биће прилике да се прегледају касније у склопу културних одлика последњих деценија средњег века.

Из свега што је речено може се закључити да издвајање из старе српске библиотеке оних списа који задовољавају модерне књижевноисторијске критерије - који су "наши" у том смислу да нису преведени, да су их написали српски аутори или су посвећени српским темама - није оправдано, поготову није оправдано њихово изоловање и представљање као јединих правих тековина средњовековног развитка. Стварна и велика вредност списа којима конвенционално започињемо српску књижевност може се запазити тек на позадини опште хришћанске образованости из које су израсли.

На људе и њихове ставове и понашања, на мишљења, веровања и формирања укуса и мерила утицало је све оно што је хришћанство доносило без обзира на јеврејско, хеленистичко или византијско порекло и старост. Новине су могле бити само ограниченог домашаја: у

88. "Граматизи", детаљ композиције из Цркве светих Апостола, Пећка патријаршија, око 1300. године

89. Јеванђелиста са писаћим прибором, детаљ композиције из Пећке патријаршије

библијској и литургијској литератури није било ни потребе ни могућности за уношење промена, то је могло бити опасно по чистоту вере; није било потребе за мењањем текстова у житијима, службама, црквеним песмама. Уосталом, новина и оригиналност су на високој цени тек у новије време, од XVIII века наовамо. У старим српским текстовима реч "новштина" је означавала негативне ствари: неприлике, незгоде, неправде. Ново је требало стварати тек када су се појавили нови светитељи, такви које општа хришћанска литература није познавала.

Народи који су сразмерно касно ушли у хришћанство нису могли себе наћи у хришћанској традицији, ни у попису 72 језика настала приликом грађења Куле вавилонске, ни међу земљама и народима у које су одлазили апостоли и њихови ученици ширећи реч јеванђеља. Земљака није било ни међу мученицима и страдалницима за веру, ни међу великим подвижницима у пустињи, нису могли препознати своја имена у иначе богатом календару. Одавно је запажено да библијска историја и црквена историја имају природан наставак у животима светаца разних времена и земаља. Отуда је природна, а можда и једина погодна спона за повезивање историје свога народа са "светом историјом", историјом спасења која води од стварања света, преко Христовог доласка, страдања и васкрса, до Страшног суда, била у животима божјих изабраника из свога рода.

Представе о светитељским заслугама проширила је хагиографска литература, све боље позната међу Србима; представе о величини и слави, "великом имену", неговала је народна традиција песама и легенди, о којима можемо само посредно закључивати, везујући их за јунаке, истакнуте породице и, више од свега, за владајућу династију. Отуда се не треба изненађивати што су домаћи српски светитељи поникли у зони додира две културе, хришћанске, која је донела образац светачког живота и облике неговања успомене, и народне, која је пресудно утицала на избор личности.

Појава светитеља из владајућег рода: светог Симеона (Немање) и светог Саве, којима ће се касније придружити други и целој династији обезбедити ореол "светородности", имала је од самог почетка политичку димензију, која ће временом постајати све видљивија. Славећи Симеона и Саву као заштитнике свога народа, као заступнике и молитеље код Христа и Богородице, стари српски текстови дају кључ за одгонетање политичког смисла династичког култа. Сваки народ је у непосредном односу према Творцу, посредство Христових намесника у Цариграду није потребно. Култ светих владара или владара-светаца представља отелотворење мисли изнете у Немањиној повељи за Хиландар и у Савином житију светог Симеона: Бог, који је створио све на земљи, "постави једне за цареве, друге кнезове, остале за владике (господаре) и свакоме даде да напаса стадо своје и да га чува од сваког зла које би наишло на њега", па је тако Бог утврдио "Грке царевима, Угре краљевима", а Немањиним дедовима и прадедовима је дао да "владају овом српском земљом". Разлике су само у ранговима, а не у природи власти, која је код свих владара божанског порекла.

Некадашњи владар, а потоњи монах Симеон добио је три житија са једнаким општим задатком да сачувају успомену и прославе светога: прво је написао његов најмлађи син јеромонах Сава (1208), друго, средњи син и наследник Стефан (1216), а треће, с полустолетне дистанце, учени хиландарски монах Доментијан. Сваки од три писца полазио је од истог живота, мада га није у једнакој мери познавао, сваки се трудио да удовољи захтевима хагиографског жанра, мада нису били једнако упућени; сваки је свој спис срочио на особен начин. Савино житије је најкраће, намењено да буде увод у типик, манастирско правило Немањине задужбине Студенице. У њему се описују скоро искључиво последње године, монашко подвижавање Симеоново, док је дуг, буран и важан претходни живот сведен на опште заслуге за очување државе и подизање цркава. Сава је у своме спису веома уздржан у навођењу знакова светости, а у одржавању култа једва да иде даље од онога што следује заслужном ктитору у његовој задужбини. У животу свога оца Сава се највише дивио ономе што је и сам учинио, заменивши моћ и богатство световног живота аскезом монаха, напуштајући оно што је ташто и пролазно и предајући се ономе што доноси вечно спасење.

У житију које је написао владар Стефан Првовенчани добиле су и године очевог владања много веће место, мада ни монашке нису потиснуте или занемарене. Црвену нит у Стефановом спису представља тежња да се покаже како на њему лежи очев благослов од времена кад га је посадио на престо, преко заједничког подизања Хиландара до "чуда светог Симеона", Немањиних натприродних интервенција и помоћи сину кад би се налазио у невољама. Захваљујући описима ових чуда, друго житије пружа неку врсту хронике догађаја владавине Стефана Немањића, откривајући истовремено политичке побуде сина у грађењу очевог култа.

Када је умро Сава, први архиепископ аутокефалне српске цркве, морала је падати у очи аналогија и наводити на то да Сава буде придружен оцу међу светитељима: он је у црквеном животу постигао оно што је отац постигао у рату и политици, он је у младости напустио свет и пригрлио монашки живот, у коме је остао до краја стекавши непролазне заслуге. Житије светог Саве написао је "последњи међу његовим ученицима", монах Доментијан, у светогорској Карејској ћелији, коју је у своје време подигао и обдарио сам Сава. Довршено 1243, житије Савино даровано је краљу Урошу I, који је тек почео да влада, па је, вероватно, иницијативу за настанак житија дао онај који је Савино тело пренео из Трнова и сахранио га у својој задужбини Милешеви. Доментијаново житије је опширно, свечано, учено и усклађено са захтевима хагиографског жанра. Проткано је цитатима, библијским реминисценцијама, реторичким украсима и фигурама. Вероватно је мајсторство показано у Савином житију обезбедило Доментијану налог и подстицај да му уз бок стави житије Симеоново, једнаке лепоте и узвишености (1264). Тако се десило да се у старој српској библиотеци житије оца придружило житију сина. Доментијан се у писању Симеоновог житија служио већ постојећим текстовима Саве и Стефана и својим раније написаним житијем Савиним.

Постепени раст хагиографског дела старе српске библиотеке показује да је у српској средини било људи образованих и окретних на перу у тој мери да у наставку опште хришћанске традиције започну посебну српску хагиографску традицију, која ће бити особени продужетак "свете историје" у српској средини. Та хагиографска традиција представљаће темељ познавања историје када се време Немањино и Савино буде посматрало из перспективе XV и XVI века.

Са гледишта општег културног развитка, огромног пута који је превaљен од првих превода библијских одломака и богослужбених неопходних књига до раскошне реторике Доментијанове, важна се чини не само способност да се средства литерарног изражавања успешно примењују у обради своје особене тематике него и културна зрелост испољена у дијалогу са општом хришћанском традицијом прихваћеном из Византије, способност да се рукује жанровима и општим идејама, да се српска библиотека преуређује и свесно употпуњава. О томе сведоче принове из прве половине XIV века.

Потпуније богослужбене књиге, затим литургијска реформа по јерусалимским обрасцима, подигли су ниво унутрашњег црквеног живота, па се открило да су домаћим светитељима поред опширних житија потребне и кратке службе. Службе св. Симеону и св. Сави написао је хиландарски монах Теодосије. Он се латио још једног задатка, да преради Доментијаново житије светога Саве и да га прилагоди укусу и схватањима свога времена, раног XIV века. У Теодосијевом редиговању могу се препознати неке доследно спроведене тендеције: мајсторска, учена, теолошки добро утемељена, али зато тешка Доментијанова реторика преточена је у допадљиву наративност, уопштена и неодређена казивања обојена су конкретним појединостима на основу знања како се поступа у овим или оним случајевима, најзад, одстрањена су сва места која говоре о везама са Римом и папом, која су у атмосфери отпора унионистичкој политици Михајла VIII могла изазвати недоумице и отпоре.

Још занимљивија принова био је зборник са неком врстом "паралелних житија", у коме су описани животи краљева и архиепископа српских, чије је језгро саставио архиепископ Данило II (1324-1337). Владарско-архиепископску симетрију предочавала су већ житија св. Симеона и св. Саве, која су пружала и хагиографске обрасце и живота и казивања о светачком животу.

Блага трајна и блага пролазна

У амбијенту, у пејзажу, у свету предмета, христијанизација се морала најупадљивије испољити крстом и црквом. Пагански идоли и светилишта, уколико их је и било, морали су нестати. Али о том живописном и понегде драматичном смењивању не говоре ни стари текстови, ни археолошки остаци. У језику су сачувани називи паганских објеката као што су *кумир, кап, капиште, балван*, док је у именима места остао понеки траг паганског божанства, препознат тек у модерно доба: *Перун, Велес, Велесница, Велестово, Мокошица, Бован*. Бројнији такви трагови и остаци прекривени су именима популарних светаца, па и некима од усамљених црквица и капела.

И у најранијем периоду хришћанског живота неопходно је било место окупљања заједнице верника ради богослужења и причешћа, вршења основних обреда који уоквирују живот хришћана и примања поуке. Током петовековног претходног развоја хришћанства уобличени су и устаљени типови богомоља од преуређених паганских судница у градовима до скромних малих сеоских црквица. Требало је само пренети и усадити неки од њих међу нове вернике. Међутим, и најскромнији од тих облика богомоља захтевали су материјалне жртве и вештину грађења, каквима сиромашна и ретко насељена друштва раног средњег века нису располагала. Тешко је замислити да се у најранијем периоду црквено здање по грађи и техници могло разликовати од кућа које су људи градили за становање.

У првим столећима преовлађивала је дрвена црква, сувише трошна да би одолела зубу времена. Није сигурно да је смемо замишљати по изгледу цркава брвнара из XVIII и XIX века. У сваком случају, у време светог Саве, када су Срби били већ три и по столећа хришћани, подизале су се цркве од дрвета, али са свешћу да је то из невоље. Теодосије приписује Сави да зида "цркве многе мале и велике", и то "не само камене него и дрвене, а где није могао цркву подићи, ту крст постави". Кад се овим задовољавало у време великог полета црквеног живота почетком XIII века, лако је замислити како су скромни били услови верског живота у претходним столећима. Оно што је најнеопходније одређено је било самом литургијом и пратећим прибором. Српски црквеноправни текстови захтевају зидане "свете трапезе" са светим моштима, крстионице, иконостасе и траже "цркве да су тврде и покривене и кључеве да имају", у оштећеним црквама није било дозвољено поповима да служе. У сваком случају, до краја

средњег века остала је значајна културна граница између приморја, приморских градова, где се градило од камена, и земаља у унутрашњости, где се градило од дрвета или дрвета у комбинацији с другом грађом. Утврђења и црквене грађевине прекорачиле су ту границу захваљујући важности која им је придавана и спремности на материјалне жртве.

Из последњих столећа средњег века имамо једине податке о трошковима и економској страни подизања цркава, из тога времена имамо и једине податке о *ктиторима*, оснивачима тих цркава, способним да прибаве и уложе велики новац који је био потребан. Оно што се на основу тих података закључује не може се преносити на прва столећа хришћанског живота. Удео монаштва у црквеном животу био је тада скромнији, као што су скромнија морала бити средства тадашњих *жупана* и других властодржаца. У раном периоду су главни чиниоци могли бити двор, епископи и сами верници. Ако се има на уму да су епископије биле малобројне и веома простране (кнежевина је била епископија, веома пространа Бугарска с краја IX века имала је 7 епископија), и њихов удео се мора редуцирати. Не треба се онда чудити што је веома мали број откривених остатака цркава из IX-XI века и што је, исто тако, незнатан број помена цркава из тога периода у историјским изворима.

Оно мало археолошких података и вести из писаних извора открива изразиту несразмеру: највише је цркава у обалским градовима са континуираним животом од античког времена, затим у ближем залеђу, а најмање их има дубље у унутрашњости Полуострва. Слично груписање се може запазити и код најстаријег слоја светачких имена међу именима места. Рефлектовање политичких граница у распореду најранијих црквених споменика, у црквеној и културној географији раног средњег века, не треба приписати само хришћанском континуитету Византије, него и већој развијености и економској снази. Отуда има велики значај граница до које је стигла византијска "реконквиста" 1018 (линија: Дунав, Сава, Дрина, Лим приближно). На византијској страни имамо сразмерно равномерну мрежу епископија са седиштем у градовима, манастире у већем броју и утицајно монаштво. Изван византијског подручја не назиру се ни опште контуре црквених граница, непозната су епископска седишта - нове епископије српске цркве 1219. добиле су седишта при манастирима - присуство и распоред не дају се одгонетнути. При таквом стању се ни оно што се открије, не само покретни материјал (крстови, металне иконице) него и усамљени остаци грађевина, не може повезати са црквеном организацијом и мрежом насеља.

Када се стави заједно све оно што је откривено од црквених споменика пре XII века, не само на простору који су покривале српске кнежевине већ и у суседству, у Хрватској и Бугарској, и византијским обалским градовима, намеће се закључак да нема локалних или регионалних "школа", да се из византијских градова преузимају и основе грађевина и начини украшавања и примењују са више или мање вештине. Како су очуване грађевине или остаци од тврдог материјала и камена пластика као украс, мора се рачунати да је реч о репрезентативнијим црквама, па је вероватно да су мајстори довођени са стране, као што се чинило још и у XIII и XIV веку.

У унутрашњости се понављају основе цркава познате у тадашњим византијским градовима, како оне централног плана (ротонде, тролисти, шестолисти, осмолисти), тако и оне издуженог, правоугаоног плана, којих је више, али су обично мањих размера. Најпознатија и до данас очувана црква кружне основе је Свети Петар у Расу (код данашњег Новог Пазара), подигнута у IX или X веку, седиште епископа Раса, који су пре 1219. важили као епископи Србије. Из писаних извора се зна да су код ње одржавани сабори, да се ту налазио престо великих жупана. После 1219. њен значај је унеколико опао, остала је седиште другог по рангу епископа аутокефалне Српске архиепископије. Како је у међувремену преовладао други тип црквене грађевине, она је Србима с краја средњег века изгледала "на подобије кумирниц" - слична

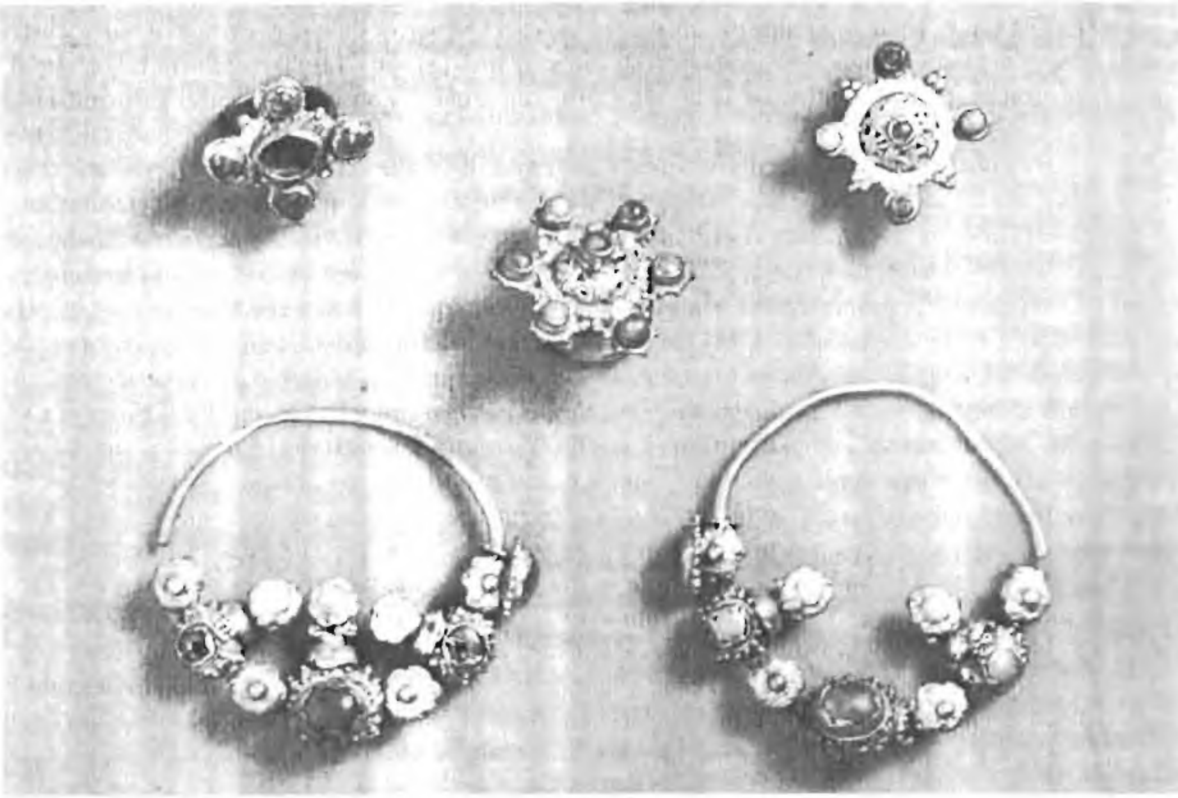

90. Наушнице, сребро, XIV век (Музеј Црне Горе, Цетиње)

91. Запон хумског кнеза Петра, сребро, XIII век (Народни музеј, Београд)

92. Прстен краљице Теодоре, сребро, XIV век (Народни музеј, Београд)

паганским храмовима. Остаци простране цркве са основом у облику осмолиста могу се везати за град "Иосли" у кнежевини Захумља (касније село у Дубровачкој Републици: Ошље). Две цркве централног плана дубље у унутрашњости, шестолист у Рогачићима код Сарајева (IX-XI в.) и тролист у Затону на Лиму (код Бијелог Поља), не могу се везати за одређено насеље или црквену организацију.

Цркве са правоугаоном основом, једнобродне или тробродне, заступљене су првенствено у византијским приморским градовима и у кнежевинама у залеђу (Травунија, Зета). Већина је из XI или XII века и резултат су економског и политичког успона; неке су служиле бенедиктинским манастирима (Св. Петар *in Campo* у Требињу, Св. Михајло на Превлаци код Котора), неке су подигли владари (Св. Марија у Дукљи, Св. Михајло у Стону), неке су припадале насељима - жупским центрима, што је, изгледа, случај са црквом Св. Тома у Кутима (код Херцег-Новог), са богатим и мајсторски израђеним каменим украсом. Један тип мале једнобродне цркве са сводом и куполом, настао по византијским обрасцима, важио је и много касније као типична црква на "грчки начин". У доба хуманизма дубровачка властела је у том облику градила породичне капеле верујући да се угледа на древне "грчке" споменике. Иста та фама о "грчком" пореклу привлачила је у XV и XVI веку православне ктиторе по Херцеговини да унајмљују дубровачке мајсторе да граде мале цркве тога типа.

Политичке промене изазване борбама и напорима Стефана Немање давале су највидљивије резултате у црквеним споменицима и културним тековинама. Можда је генерацијама које су биле ближе падало у очи и много шта друго, на нас из перспективе 800 година делује само оно што се показало трајним. Тежиште политичког живота и културног стварања померило се у области у којима је Византија у извесној мери обновила хришћанску градску цивилизацију. Периферијске области тог византијског провинцијског света постале су централне области државе неупоредиво мањег пространства, али ипак довољно снажне да измени културни пејзаж и дотле потпуно запуштене крајеве украси лепим црквеним грађевинама. Утихнула је, међутим, културна делатност у ближем јадранском залеђу (Захумље, Травунија, Зета), плодна веза између обалских градова и појаса који их је окруживао пресечена је и сваки је део кренуо својим путем: градови су се све више затварали у зидине и љуштуре комуналног уређења, наглашавали припадање католичком свету и у новом културном полету, ношеном таласом привредног просперитета, следили стилске обрасце романике и готике. Део онога што се стварало и градило у непосредном залеђу преселио се дубље у унутрашњост у том смислу што је деловао на укрштање источних и западних облика, карактеристично за српско градитељство крајем XII и у XIII веку.

У држави Немање и његових наследника препознатљиве су две категорије оснивача и инвеститора: ктитори манастира-задужбина и старатељи о епископским црквама. Оно што се градило по селима и деловима властелинстава није се показало трајним, а још није било дошло време ктитора из редова локалног племства. У Византији се од X века може запазити склоност велике господе да успешан живот заокруже повлачењем у монашки живот, и то у манастир који би сами подигли и типиком прописали начин живота братства и начин чувања гроба и успомене на ктитора и чланове његове породице, потомке на које је прелазило ктиторско право. Материјална жртва (грађење, опремање манастира, обдаривање имањем које омогућује живот братства) награђена је непрекидним молитвама, свећама, устаљеним поменима на дан смрти и празнике сећања на мртве. Тај образац је прихватио Немања градећи Студеницу. Задужбина је у начелу била наследна и потомци Немањини су се могли придруживати своме славном претку у Студеници. Па ипак, они су ревносно подизали посебне задужбине. То се запажа од Немањиних унука: док се Радослав градњом припрате прикључује Студеници, Владислав, знатно пре но што ће постати краљ, подиже Милешеву и у свој манастир смешта

93. Панагија из Дечана, рог, XII-XIV век, Ризница манастира Дечана

94. Архиепископ Данило II као ктитор са моделом цркве у рукама, детаљ композиције из Богородичине цркве, Пећка патријаршија

95. Јеванђелист Марко, композиција из цркве светог Димитрија, Пећка патријаршија

96. Плаштаница краља Милутина, вез, прва четвртина XIV века (Музеј Српске православне цркве, Београд)

97. Трифора на апсиди Богородичине цркве у Студеници, крај XII века

98. Камена пластика Дечана, 1327-1335.

99. Капители портала Богородичине цркве у Студеници, крај XII века

Савине мошти (1237); Урош I подиже Сопоћане (око 1265), његова жена Јелена Градац. Међу Вукановим потомцима син Стефан диже Морачу (1252), а унук Димитрије-Давид Давидовицу (1281, код Бродарева на Лиму). Родитељски пример ће следити синови Уроша I и Јелене, па је Драгутин припремио гроб у Ђурђевим Ступовима код Раса, манастиру за који је заслужан Немања, али за који је морао нешто значајно учинити и Драгутин да би постао "његов манастир". Милутин је подигао манастир св. Стефана (Бањска) и изричито забранио да ту буде седиште епископа, а затим је син подигао Дечане, унук Душан манастир светих Архангела код Призрена. Немањићи ће бити узор и каснијој господи, па ћемо се са ктиторским подвизима сусрести и у последњим деценијама српског средњег века.

Задужбине су биле у извесном смислу приватни подухвати и у градитељском и материјалном смислу и у мисији коју су вршиле. То се може разумети и из српских текстова. Доментијан пушта да "неки богобојажљиви муж" подсети Саву и Симеона да су они спасли своје две душе, али "Бог изабра тебе и твога родитеља да будете начелници спасења вашем отачаству", па им је дужност да у Светој Гори створе манастир који ће бити прибежиште "вашем отачаству", тако да и они који ће доћи после могу наћи спасење. Та побуда је била на делу приликом оснивања не само Хиландара као српског манастира већ и храмова који су обезбеђивали нормалан рад црквене организације. Отуда се може опазити ревност и приликом подизања и обнављања епископских седишта.

Први и најзначајнији корак било је подизање седишта Архиепископије у Жичи и њено опремање великим властелинством. Једна од цркава на поседима Архиепископије, Свети Апостоли у Ждрелу (где су биле пећине и где је израсло насеље Пећ), служила је као ризница и као место сахране српских архиепископа. Она ће крајем XIII века, после страдања Жиче, преузети улогу другог центра српске цркве, па ће стицајем околности наметнути име српској цркви ("Пећка патријаршија"). Појединачна историја епископских седишта није јасна и поред великог труда стручњака. Неке од катедралних цркава су грађене или обновљене на темељима старијих хришћанских цркава (Студеница Хвостанска, Богородица Љевишка у Призрену), неке су се сместиле у старе задужбине (Св. Никола у Топлици, коју је подигао Немања, Св. Петар у Бијелом Пољу, задужбина Немањиног брата Мирослава, Ђурђеви Ступови у Будимљи, задужбина Првослава, потомка Немањиног брата Тихомира), две у католичке цркве (Стон и Превлака, где је седиште дуго било у бившем бенедиктинском манастиру). Седиште моравичке епископије обновио је краљ Драгутин (Ариље), скопске краљ Милутин, који је епископским црквама посвећивао нарочиту пажњу; поред већ споменуте призренске катедрале, подигао је Грачаницу као седиште старе епископије Липљана *(Ulpiana)*. У неким случајевима, као код седишта дабарске епископије, заслужан за обнову храма је локални епископ из времена Стефана Дечанског.

Повољно по ктиторску ревност српских владара од почетка XIII века било је замирање градитељства у Византији после 1204. Остале су без посла групе живописаца у старим византијским градским центрима, са смањеним наруџбинама разне занатлије, чијим су израђевинама опремане цркве. О учешћу страних мајстора изричито сведоче писани извори, а у неким случајевима и дела тих мајстора. Сава је "из грчке земље" довео зидаре и мраморнике, а упуштао се и сам у то да поучава мајсторе "да украсе цркву по вољи његовој". О зидању Давидовице сачуван је уговор са дубровачким мајсторима, а задужбину Стефана Дечанског подигао је, како на натпису стоји, "Фрад Вита, мали брат, из Котора града краљева". Грчки су били и сликари, који су натписе на фрескама исписивали ћирилицом, по налогу наручилаца, а понегде, ипак, ситним грчким словима оставили су подсећање на себе. Ретко су остављали имена, као Михајло и Евтихије, грчки сликари Милутиновог времена, чија су дела препозната и на споменицима изван српске државе.

Интензивно проучавање културе и споменичког наслеђа раног немањићког периода осветлило је особености и индивидуалну историју појединих храмова, али и неке опште црте заједничке појединим периодима или групама споменика. Само њих можемо овлашно оцртати, јер би упознавање специфичности захтевало удубљивање у појединости техничког карактера.

Немањина Студеница је у много чему служила као образац потомцима. О утицају на монашки живот и ред на манастирском властелинству изричито сведоче писани извори, о утицају на уобличавање грађевина сведоче сами споменици. Овај манастир има све што је карактеристично за храмове "рашке школе", заступљене првенствено у оном делу државе где је стара постојбина династије, где су њени огранци располагали земљом за обдаривање својих задужбина. Има правоугаону основу са полукружном апсидом, има куполу и поткуполни простор проширен према северу и југу (код каснијих споменика ће ту доћи правоугаоне певнице), има романичке украсне елементе на спољним зидовима и богату пластичну декорацију која уоквирује отворе. Одавно је падало у очи укрштање источних и западних елемената и није се престајало са тражењем порекла овог споја или његових битних делова, тражени су у Далмацији, Апулији, Северној Италији. Тип грађевине "рашке школе" је код неких цркава индивидуализиран (Сопоћани), негде су западни елементи наглашени (готички облици у Градцу); одржао се најдуже код манастира-задужбина и инспирисао је градитеље каснијих времена.

Милутиновим освајањима у Македонији увећао се удео територија тесно повезаних са византијским центрима и јаче обележених непосредним византијским утицајима. Како је управо краљ Милутин био ревностан градитељ и обновитељ цркава, а уз то поклоник византијске цивилизације, у архитектури његовог времена долазе до израза: централни план, основа у облику уписаног крста, мање куполе које прате централну, полихромија фасада постигнута смењивањем опеке и камених блокова. Карактеристике "српско-византијског стила" могу се запазити на већем броју грађевина, које су стручњаци открили и проучили; изразите су на репрезентативним споменицима, као што су нова Милутинова црква у Хиландару, Богородица Љевишка у Призрену, "Краљева црква" (Св. Јоаким и Ана), коју је Милутин додао комплексу Студенице, Св. Ђорђе у Старом Нагоричину и, изнад свега, Грачаница, један од врхунских архитектонских споменика тога доба. Градећи своју задужбину манастир св. Стефана у Бањској, Милутин је, ипак, остао веран традицијама "рашке школе", угледао се на Студеницу.

Када су Срби примили хришћанство, већ су се биле стишале распре око икона, теолошки је био расветљен однос слике и онога што је представљено, поштовање је указивано Христу, Богородици, светитељима, а не предметима на којима су приказани. Само су дуалистички јеретици остајали у кругу својих прастарих идеја одбијајући да се окруже крстом, иконама, светим сликама. Како су и иконе сликане на дрвету и композиције сликане на свежем малтеру, на трошном материјалу, односно делу цркве подложном разарању (већина најстаријих цркава сачувана је у облику основе под земљом), из периода пре XII века једва познајемо сликане украсе цркава. Од Немањиног времена, од његових цркава, може се пратити развој фреско сликарства, у коме се разликују две стилске епохе које прате споменике "рашке школе" и "српско-византијског стила".

Прву, која је дала врхунце старог српског сликарства у Сопоћанима, Милешеви, Студеници, карактерише строгост и монументалност, златна позадина као замена за недостижни мозаик; другу, којој припада већина споменика овог доба, одликује декоративност, класицизам, тематско богатство и наративност. У обе стилске епохе натписи над композицијама и текстови на свицима које држе светитељи су ћирилички и српске редакције, у обе се општој тематици "свете историје" прикључују личности српске историје. Велике теме сликаног црквеног украса усталиле су се током претходног развоја (сцене из живота Христовог, Богородичиног, велики

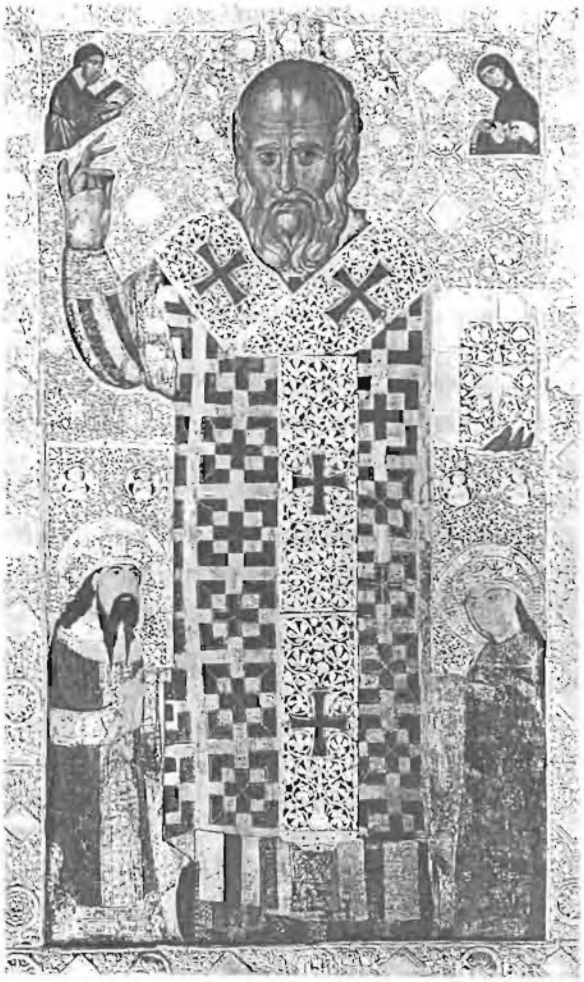

100. Конзола, део камене пластике Дечана, 1327-1335.

101. Свети Никола, икона окована сребром, дар Стефана Дечанског (1321-1331), ризница Катедрале у Барију

102. Портал наоса Богородичине цркве у Студеници, крај XII века

празници итд.), некима је место било строго утврђено, друге су премештане релативно слободно. Од расположивог простора и његове артикулације, броја мајстора и материјалних могућности наручиоца зависило је да ли ће бити више или мање композиција, да ли ће један тематски циклус бити подељен на више или мање појединачних сцена; поједностављено речено: више пара доносило је више музике.

Уобичајени начин украшавања цркава остављао је могућност да се истакну локални елементи бирањем мученика из свога краја, уношењем својих старешина у поворке архијереја и, наравно, да се представе личности заслужне за ту цркву, на првом месту ктитори и њихове породице. У српским црквама су те могућности коришћене, и то све више уколико је доба Немање и Саве било даља прошлост. У српским црквама остали су очувани карактеристични ктиторски групни портрети са моделом храма који се приноси и са симболиком у којој се рефлектују опште идеје о божанском пореклу власти, али, понекад, и конкретни политички односи. Остали су сачувани ликови српских светитеља и архијереја, укључених у поворке архијереја, остала је и понека историјска сцена: сахрана или оплакивање неког из ктиторовог круга, државни сабор и сл.

Особито занимљива је "Лоза Немањића", композиција настала по угледу на "Лозу Јесејеву" из које је потекао Христос. Први пут представљена у Грачаници (око 1315), та сликана генеалогија Немањиних потомака предочава "светородност" целе династије, а истовремено открива јаку или слабу позицију појединих личности. У најстаријој "Лози" Милутин је у центру, стаблу непосредних потомака Немањиних, док се за ослепљеног сина Стефана уопште није нашло места. У каснијим (Пећ, Дечани, Матеич) и он ће добити место у главној грани Немањине "лозе", којој је Милутин са потомцима законити изданак.

Ко би подигао и украсио цркву, дужан је био да је опреми стварима неопходним за литургијску функцију. У опису Немањиног оснивања Студенице наведени су: иконе, часни сасуди, књиге, ризе и завесе. Све се то добро чувало и надзирало, све је то било неотуђиво. По прописима манастирских типика није се смело ни премештати, сем у случају пожара или опасности, па и тада са знањем старешине. Све је било смишљено да се црквена ризница само увећава, а никако не смањује. Ипак, у стварном животу ствари су пропадале и губиле се, страдале су од пожара, а у каснијим временима и од разбојника и нападача. И у оним манастирима који су очували цркву као грађевину и живопис у њој, нису остале ризнице и библиотеке. Оно што се данас налази у ризницама Студенице, Пећке патријаршије или Дечана, потиче углавном из каснијег времена. С друге стране, књигама, иконама и сасудима, који се данас налазе по музејима, ретко се зна порекло. Све познате старе књиге, богато украшено *Мирослављево јеванђеље*, и скромније *Вуканово јеванђеље*, записи стављају у околину Немањиног брата и најстаријег сина. Неколико икона из XIII века сачувано је у Хиландару, који је имао највише континуитета у чувању свога блага. Од дечанског иконостаса, насталог у време живописања манастира, сачуване су четири иконе.

Крстови, путири, дискоси, кандила и кадионице више се помињу у текстовима но што су сачувани (бар кад је реч о времену до средине XIV века). Иако су били стилски обележени, ови предмети су прелазили конфесионалне границе и били употребљавани у црквама. Карактеристичан је пример дарова српских владара из три генерације катедрали св. Николе у Барију. Путири, кандила, кадионице од сребра, затим иконе, бележени су у старим инвентарима, почев од раног XIV века, са извесним рудиментарним описима: да имају слике светаца или слике краља, или грб краља или двоглаве орлове. До велике кризе у XVII веку сви ти сребрни предмети су отуђени или погубљени, остала је само икона св. Николе, и данас понос црквене ризнице. Текстил је од знатно трошнијег материјала, па се не треба чудити што је до нашег времена сачувана само везена плаштаница са посветним натписом краља Милутина.

Преузимање устаљених и временом озакоњених облика храмова, украса, свештеничких одежди и свега што је било потребно за живот цркве, сматра се за нешто нормално, готово неизбежно. Не увиђа се, међутим, да је слично угледање и опонашање било и у сфери световњака, и у облачењу и у уређењу амбијента. О бугарском цару Симеону остало је сведочанство да се облачио као византијски владар у златоткано одело, опасивао пурпуним појасом, да је имао на себи драго камење и златан ланац око врата. Наравно, мали кнежеви то себи нису могли допустити из материјалних разлога и обзира према византијском реду, у коме су симболи и украси били строго одређени местом у хијерархији. "Царска багреница" (пурпурни огртач) важила је већ у Немањино време као симбол владареве власти, али тек после 1204, у периоду осамостаљивања и економске моћи, наићи ћемо на такмичење са византијским двором.

О дворовима српских владара из раног периода немамо скоро никаквих обавештења; некима се знају имена, описа нема, ни резултата археолошких истраживања. Из времена Војислава имамо спомен Стона као резиденције, у времену Михајла дворови су били у Котору и Прапратни (између Бара и Улциња), Бодин је госте дочекивао у Скадру. У унутрашњости је у XII и раном XIII веку "стоно место" владара било у Расу. Једно утврђење у близини данашњег Новог Пазара, идентификовано у прошлом веку као Рас, темељно је истражено, али су изнете резерве према идентификацији, препоручено је да се Немањина престоница тражи негде ближе цркви св. Петра и вероватном положају касноантичке Арсе.

Од краја XIII до краја XIV века српски владари су поред резиденција у Призрену, Скопљу, околини Скадра, имали и један комплекс дворова око језера на јужном делу Косова поља (између Липљана и Урошевца, последњи остаци исушени у овом веку). Из византијских времена наслеђено је место Пауни (Таонион), хваљено због лепоте, док је на острву у језеру био двор Сврчин, на обали даље према северу Штимља (данас село истог имена), а десетак километара уз речицу Неродимку био је двор Неродимља или Породимља. Остаци неких објеката препознавани су још у прошлом веку, али археолошка истраживања нису вршена. О двору у Паунима могу се створити представе на основу казивања Јована Кантакузина, који је ту 1342. посетио српског краља и краљицу и водио преговоре с њима. Он спомиње капију, пространо двориште, две зграде и дворану у којој су се водили преговори.

Кантакузин не говори о општим утисцима које је дворска средина оставила на њега. Остао је, међутим, један ранији опис атмосфере на Милутиновом двору у време кад су вођени преговори о браку са Симонидом (1298). Теодор Метохит је оставио опис свога церемонијалног уласка у град у коме је био двор (Скопље?) наглашавајући елеганцију и кићеност, блесак двора "од свилених и златом везених тканина", помињући краљев изглед: "И сам краљ се веома био накитио и читаво тело празнично оденуо, претрпавши се драгим камењем, бисерјем и нарочито златом - колико је год могао". Метохит изричито каже да се овде угледао на царску и византијску племенитост и иронише резултате тога угледања.

Код Метохита се налази и сведочанство о краљевском обичају даривања, он сам је добијао од краља најлепше одело "једном ношено или ново", био је опасиван "појасевима којима се некоћ сам најчешће опасивао". Био је то широко распрострањен обичај коме треба захвалити за кружење скупоцених материјала, ширење неких кројева и украса. Бројни двоглави орлови на одећи српске господе приказане на фрескама потицаће, свакако, од тих украса на огртачима, шаторима, чизмама царева и носилаца "царских достојанстава" (деспот, ћесар, севастократор).

Окупљање за трпезом било је сјајни тренутак дворске друштвености. Метохит бележи учешће у гозбама са краљем као знак почасти, али узгред спомиње и "многобројна укусно припремљена јела и посластице у златним и сребрним тањирима и посудама". Из "Посланице" се може закључити и о јеловнику, јер се спомињу: птице, јестива зверад, као шумски вепрови и

јелени, затим речне рибе, свеже и усољене (било је време поста), велике, масне, дунавске рибе, колачи, свеже и сушено воће. Краљ је волео да наздравља и да слуша здравице. Занимљиво је да је и у грчке и у латинске текстове крајем средњег века ушла реч "здравица" у општијем смислу пира, гозбе, господске забаве.

103. Део ливеног хороса, висећег свећњака из Дечана, са именом краља Душана (1331-1345)

Царством против царства

Ако се суди по општем току Душанове владавине, по његовим освајањима, могло би се закључити да се Душан брзо учврстио на престолу отетом од оца. Ипак, треба имати на уму да је краљ био врло млад (22 године), да је био окружен а вероватно и ношен утицајним саветницима, да савремени византијски историчар Нићифор Григора изричито каже да се није усудио заштитити оца, кога су затворили и удавили у тамници. О краљевим одметницима, војводи Богоју и Димитрију Суми, у Зети и северној Албанији, говоре и дубровачке вести. То није, ипак, задржало младог краља и његову ратоборну околину од напада на Византију.

Значајан политички чин била је женидба Душанова о Ускрсу (19. априла) 1332. са Јеленом, сестром Ивана Александра, који је постао цар збацивши Душановог рођака, наметнутог после велбушке битке. Једну немањићко-асеновску алијансу заменила је друга, политички врло продуктивна, јер за дугог живота царског брата и сестре, Бугарска и Србија су биле у добрим односима. То је морало имати утицаја на Душанову политику, пошто га је ослобађало опасности од источног суседа.

На западној страни су се дуго осећале последице унутрашњих борби: Хум и долина Неретве дошли су коначно под власт босанског бана (уколико нису били непрекидно од 1326). Територија је остала јабука раздора између Србије и Босне, али Душан готово две деценије није предузимао на овој страни одлучну акцију, задовољавајући се периодичним примирјима и посредовањем Дубровчана и Венецијанаца. Ситуацију на западним границама рашчистио је млади краљ и тиме што је изашао у сусрет наговарањима и молбама Дубровчана и уступио им Стонски рат (полуострво Пељешац) са Стоном и појасом обале до ушћа Неретве за 8.000 перпера и годишњи данак од 500 перпера (1333). Међу условима које је наметао било је и "да поје српски поп у Стону", али то је убрзо заборављено. Ни Дубровчани нису добили све што им је Душан уступио, јер је над обалом од Стона до Неретве имао контролу бан Стјепан II, који им је наметнуо још један годишњи данак од 500 перпера.

Напад на Византију одвео је Душана и његове ратнике до Струме и донео му град Струмицу. Непријатељства су оживела кад је помоћ и савез затражио Сиргијан Палеолог (крајем 1333), некадашњи блиски сарадник младог цара Андроника III у време борби са старим царем. У међувремену осумњичен због издаје и изведен пред суд, овај византијски великаш се прво склонио код Албанаца, а затим код краља Душана. Заједнички су ратовали и освајали по Македонији, а у лето 1334. су угрозили Солун. Панично заплашени цар Андроник III убацио је у Душанов табор свог човека, који је у погодном тренутку, под зидинама Солуна, убио

Сиргијана. То је означило преокрет у рату, јер су се три дана касније цар Андроник III и краљ Душан састали и договорили о миру (26. VIII 1334). Сиргијанове тековине враћене су цару, док је Душан уз Струмицу, освојену раније, задржао Прилеп и Охрид. Цар је, чак, Душану уступио помоћни одред за рат против угарског краља Карла Роберта, који је за време Душановог боравка на југу прешао Дунав, прошао кроз северну Србију, на коју је полагао право, и вратио се преко Саве не дочекавши да се Душан приближи.

Угарски краљ и његов вазал бан Стјепан II Котроманић заокупљали су Душана у следећих неколико година. Хроника збивања се, ипак, не може успоставити. Градови на јужној обали Саве и Дунава: Мачва, Београд и Голубац, били су у рукама угарског краља, а вероватно и појас земљишта који се из тврђава контролисао; остале територије, "земље краља Стефана" (Драгутина), припадале су Душану, који је касније у један мах завладао привремено и Београдом. Известан успех у борбама са босанским баном може се назрети из чињенице да су неки великаши из Хума и Невесиња 1336-7. били под Душановом влашћу.

О добрим односима са Византијом и одсуству царских амбиција код Душана говори састанак цара и краља 1336. негде на српској територији (веровало се у Радовишту). Један истакнути сведок, каснији цар Јован VI Кантакузин, каже за Душана да је показао "велику разборитост и смерност, држао се према цару као господару". У ствари, тек је прерана смрт Андроника III (15. VI 1341) покренула догађаје који ће повући Душана до те мере да ће постати не само важан чинилац у византијским унутрашњим борбама него и византијски цар.

Сложена а непотпуно позната збивања могу се лакше разумети ако се имају на уму неки преломни моменти: од јуна до октобра 1341. Душан је ратовао, стигао с војском до близу Свете Горе, није, међутим, променио границе, чак је некадашњи краљевски великаш Хреља са градовима Мелником и Струмицом остао међу Византинцима. У међувремену су се у Цариграду распламсале унутрашње борбе, јер је иза цара остао малолетни наследник Јован V Палеолог. Права десетогодишњег наследника бранили су и мајка, царица Ана, и блиски сарадник покојног цара, Јован Кантакузин. Међутим, одгурнут у страну из регентског круга, Кантакузин се крајем октобра 1341. прогласио за цара, савладара и заштитника Јована V. Између регентства у Цариграду и Кантакузина у провинцији почео је грађански рат са изразитим социјалним обележјем, јер су против Кантакузина и аристократије устајали сиромашни слојеви, нарочито у градовима, а најизразитије у Солуну.

За кратко време Кантакузин је изгубио свако упориште, повукао се из Тракије и пришао најпре Хрељи, а затим и Душану у јулу 1342. После сусрета у Паунима и преговора, склопљен је савез о заједничком ратовању против владе у Цариграду с погодбом да свако држи оно што буде освојио. Заједничко ратовање се није показало успешним: напади на град Сер били су одбијени. Располажући неупоредиво већим снагама, Душан је постизао успехе у Албанији, где су под његову власт дошли Кроја, Београд (Берат) и Канина (код Валоне), затим у Македонији, где је власт проширио на суседне области Костура, Хлерина, Водена (Едеса). Кантакузин без војника, омрзнут код знатног дела византијског становништва, био је у највећој мери зависан од Душана. Позиција му се поправила крајем 1342, када га је аристократија Тесалије признала за цара. Душану су из Царигарда стизале примамљиве понуде ако преда Кантакузина, обећане су му, наводно, све земље западно од Христопољских кланаца (источно од данашње Кавале), где се касније зауставила Душанова граница. Душан није издао свога савезника, али се убрзо разишао и сукобио с њим (пролеће 1343).

Кантакузин је тада помоћ затражио од Умур-бега, господара Смирне и њене области, уводећи Турке у византијске унутрашње сукобе, што је најтежа последица грађанских ратова. Без домаће војске, јер се систем проније у међувремену дегенерисао, без довољно новаца за узимање скупих најамника, тадашњим зараћеним Византинцима и није остајало друго до да се ослоне на туђу војску, која је за рат била заинтересована било ради освајања територије, било ради плена. Овај преокрет је и Душана увукао у борбе с Турцима. Један српски одред био је 1344. тешко потучен код Стефанијане, источно од Сера. С друге стране, раскид с Кантакузи-

104. Призрен, црква Богородице Љевишке, наос, Рођење св. Николе, 1307-1309. године

105. Призрен, црква Богородице Љевишке, 1307. године, седиште епископа, касније митрополита призренских

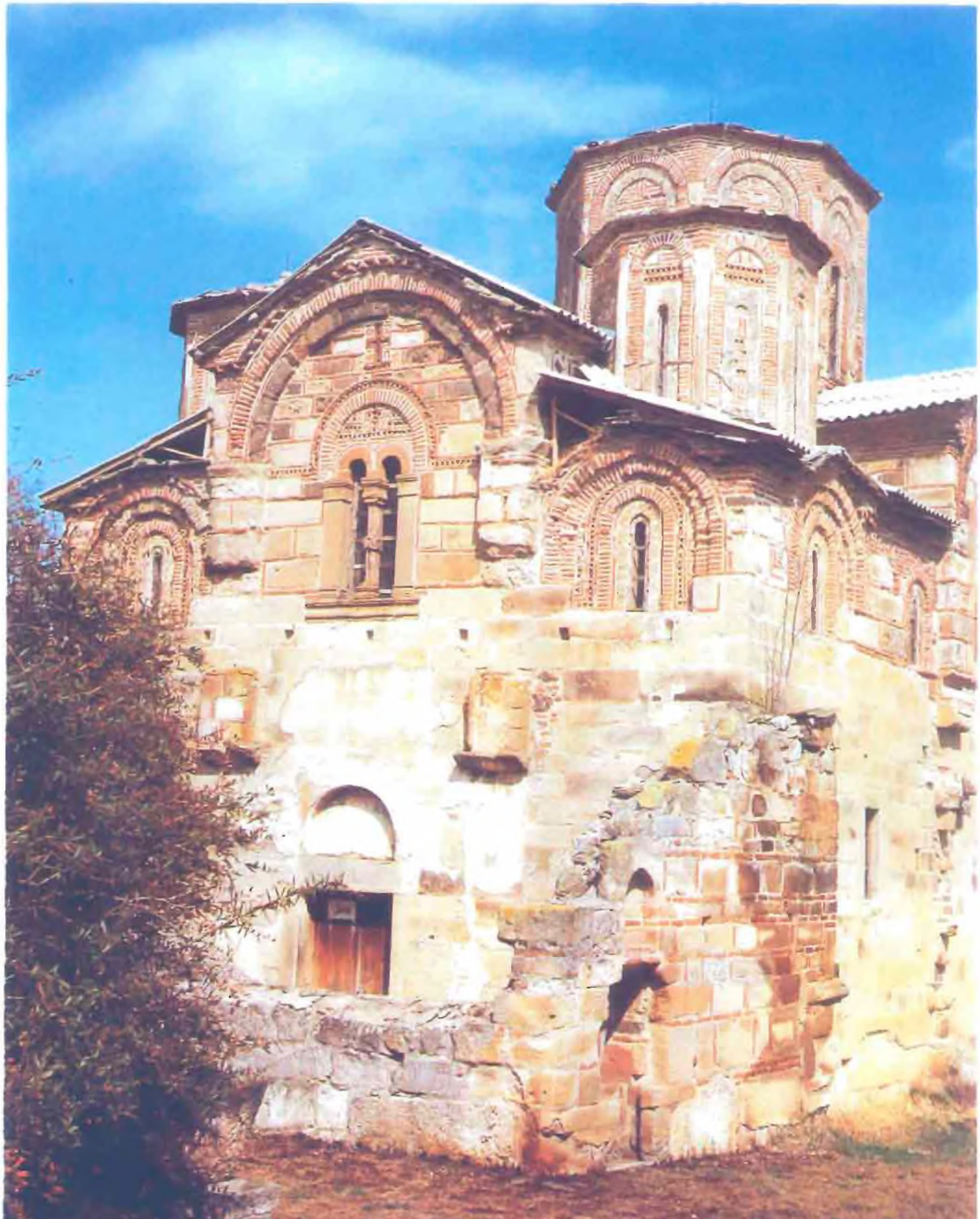

106. Црква светог Ђорђа у Старом Нагоричину, манастир обновио краљ Милутин 1313. године

107. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", 1313/1314. године

108. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", јужни зид наоса, детаљ из Рођења Христовог, 1313/1314. године

109. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", јужни зид наоса, Рођење Христово, 1313/1314. године

110. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", северни зид наоса, Адам и праведници из композиције Силазак у ад, 1313/1314. године

111. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", северни зид наоса, Ваведење Богородичино, 1313/1314. године

112. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", северни зид наоса, Богородица са Христом, 1313/1314. године

113. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", апсида, Причешће апостола, 1313/1314. године

114. Студеница, црква светих Јоакима и Ане, "Краљева црква", јужни зид наоса, Рођење Богородичино, 1313/1314. године

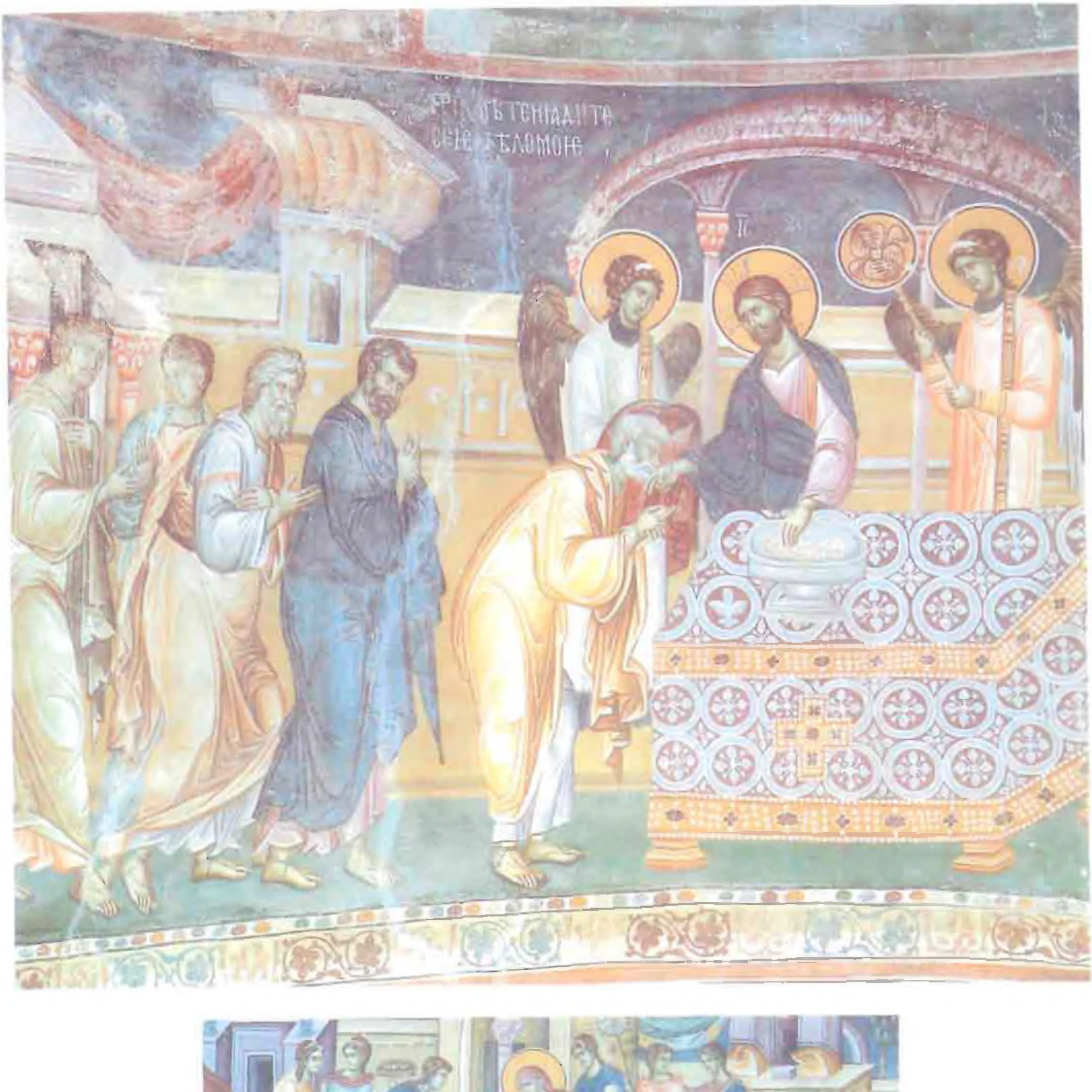

115. Грачаница, црква Благовештења, седиште епископа липљанских, око 1315. године

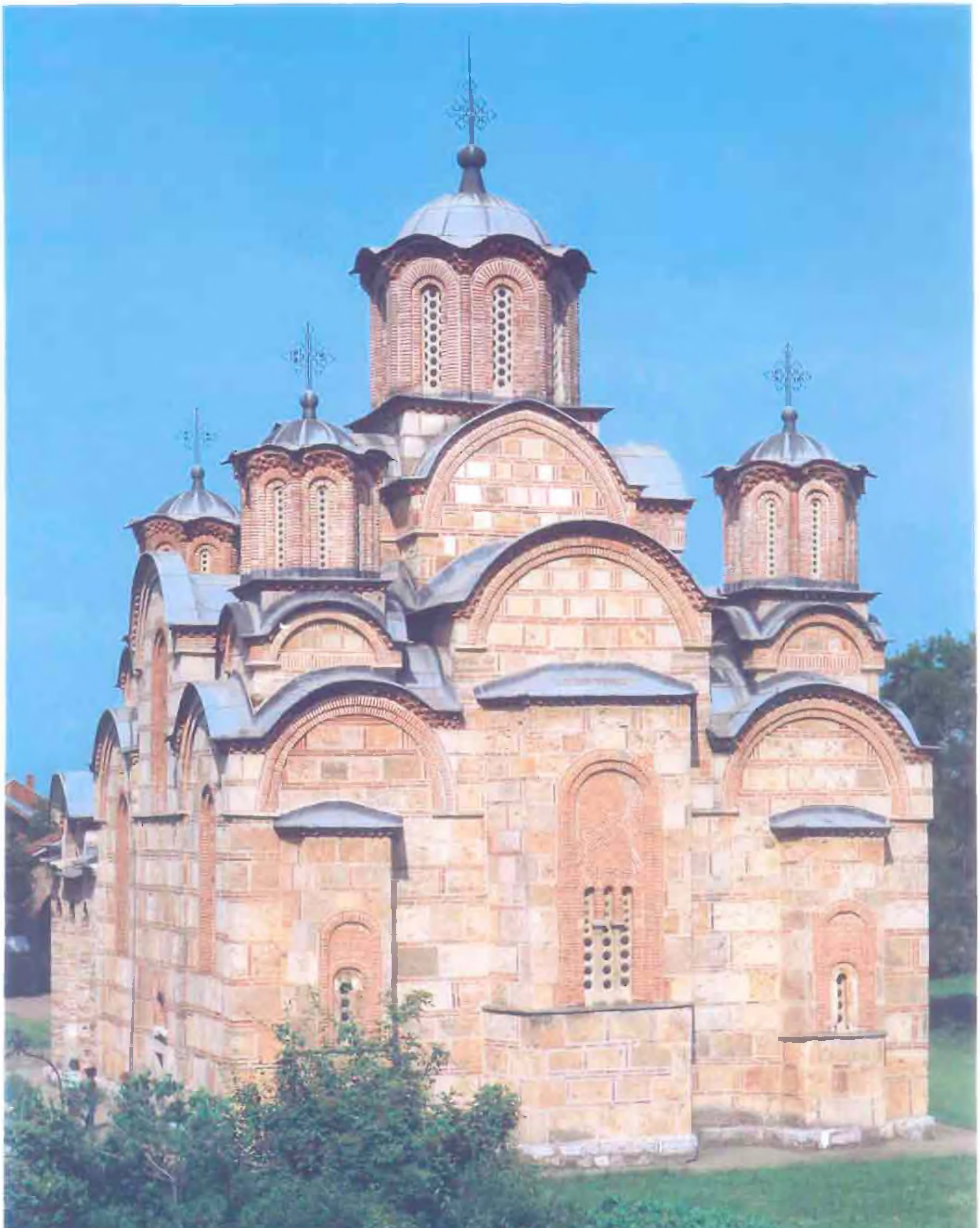

116. Грачаница, црква Благовештења, поглед са источне стране, око 1315. године

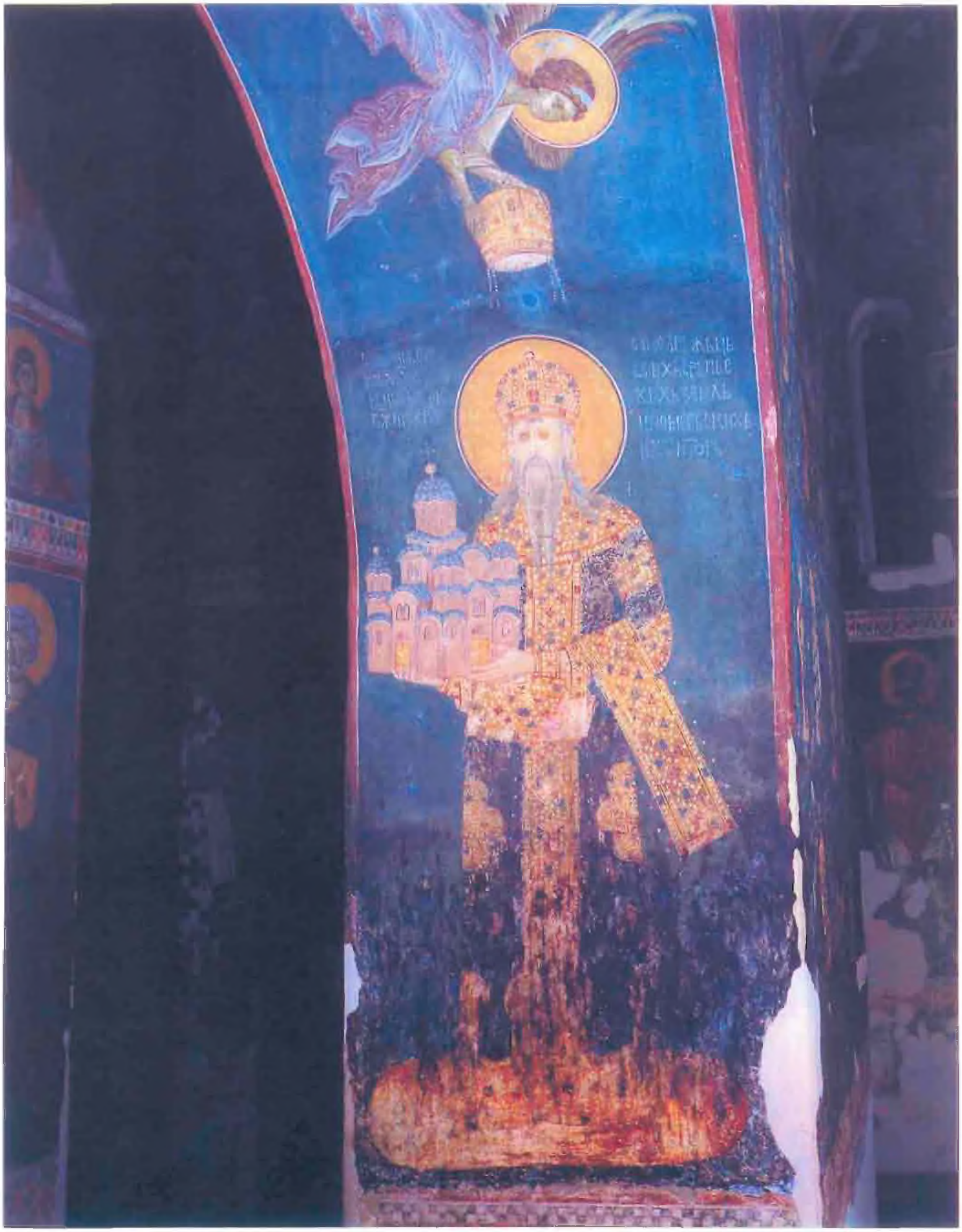

117. Грачаница, црква Благовештења, наос, портрет краља Милутина са моделом цркве у рукама, око 1320 године

118. Грачаница, црква Благовештења, наос, портрет краљице Симониде, око 1320 године

119. Пећка патријаршија, црква Богородице Одигитрије, западни зид наоса, Успење Богородичино (изнад врата), ктитор цркве архиепископ Данило II са моделом (лево од врата), арханђео Михаило (десно од врата), око 1335. године

120. Пећка патријаршија, куполе цркава светих Апостола и светог Димитрија, поглед са источне стране

121-124. Апостол, рукопис последње четвртине XIV века, заставица пред почетком Дела апостолских, Пећка патријаршија. Четворојеванђеље, рукопис последње четвртине XIV века, украшена страница са молитвом, Пећка патријаршија. Четворојеванђеље писара Ромила, крај XIV века, заставица на почетку Јеванђеља по Луки, Пећка патријаршија. "Трипеснец", триод посни, рукопис треће четвртине XIV века, заставица пред службом Лазареве суботе, Пећка патријаршија.

125. Дечани, црква Вазнесења Господњег, манастир задужбина краља Стефана Уроша III, названог "Дечански", 1327-1335. године

126. Дечани, црква Вазнесења Господњег, поглед на манастирски комплекс

127. Дечани, црква Вазнесења Господњег, источни зид припрате, "Лоза Немањића", око 1347, у средини су Немања, Милутин и Душан

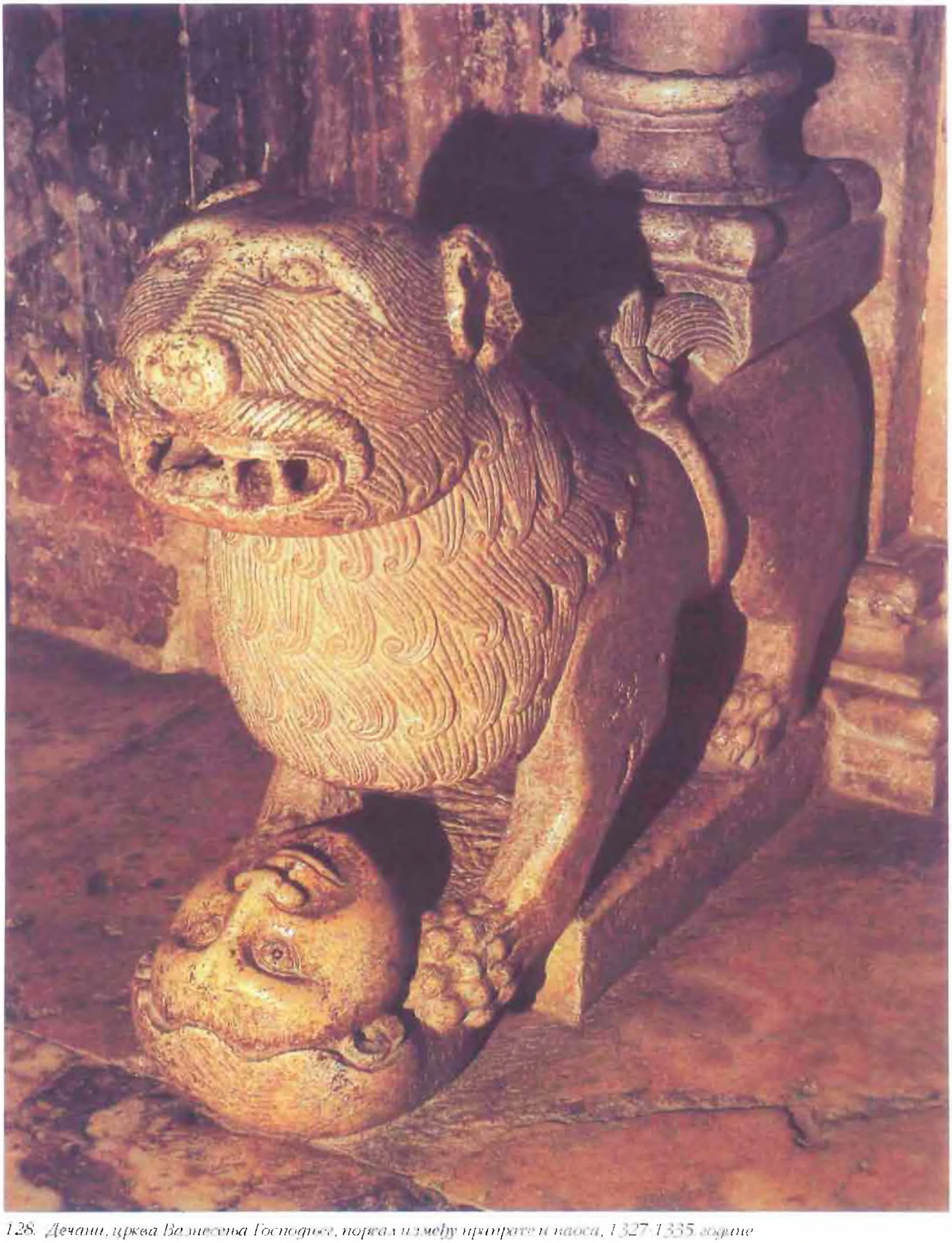

128. Дечани, црква Вазнесења Господњег, портал између припрате и наоса, 1327–1335. године

ном омогућио је Душаново приближавање царици и младом цару Јовану V и легализацију онога што је већ освојио од византијских територија.

Значајан корак у том правцу било је склапање брака између Душановог сина Уроша и кћери царице Ане, сестре цара Јована V, у септембру 1343. године. Политички карактер овог брака огледа се у узрасту супружника: младожења је имао пет година. Сада је и српски владар дошао у положај рођака и заштитника младог византијског цара, па није необично што се од 1343. титулише и као "чесник Грком", што значи удеоничар *(particeps)* у владању Византијским Царством. У следеће две године Душан је заокруживао освајање у Македонији задобивши Верију (град због кога се сукобио с Кантакузином), Драму, полуострво Халкидики са Атосом (Светом Гором) и у јесен 1345. велики град Сер. То освајање означава нову велику прекретницу, јер се крајем године, вероватно на Божић, Душан прогласио царем и почео припреме за крунисање, у које је спадало и подизање српске аутокефалне архиепископије у ранг патријаршије и посвећење патријарха, дотадањег архиепископа Јоаникија.

На Ускрс (16. IV) 1346. обављено је царско крунисање уз благослов и молитву српског партијарха Јоаникија и архијереја сабора српског, бугарског патријарха Симеона и архијереја сабора бугарског, прота, свих игумана сабора светогорског, "па и од архијереја престола грчког и светог сабора, који су изволели да царујем". Ипак, све те молитве и благослови нису Душановом уздизању "на царство" обезбедили једнодушну подршку и признање савременика и потомака. Византинци су Душана и надаље називали краљем, остао је краљ и за друге владаре савременике, у директном обраћању као цара су га ословљавали само Млечани и Дубровчани. Чак ће и понеки српски писац касније генерације осуђивати Душана да је поступио "бешчино", да је оставио прародитељску власт краљевства "зажелевши царско достојанство венча се на царство".

Душан "цар Срба и Грка", како је себе најчешће титулисао у српским повељама (у грчким се називао "василевс Србије и Романије"), видео је себе као једног у низу светих православних царева и сматрао је, како каже у једном тексту, да му је Бог дао као Константину Великом "земље свих страна и поморја и велике градове царства грчскаго". Владање територијама Царства, оно што је истицао титулом "чесник Грком", чинило је правну подлогу царског

129. Златни печат цара Душана (1346-1355)

130. Царски новац Душанов, представа цара и царице, сребро, 1346-1355.

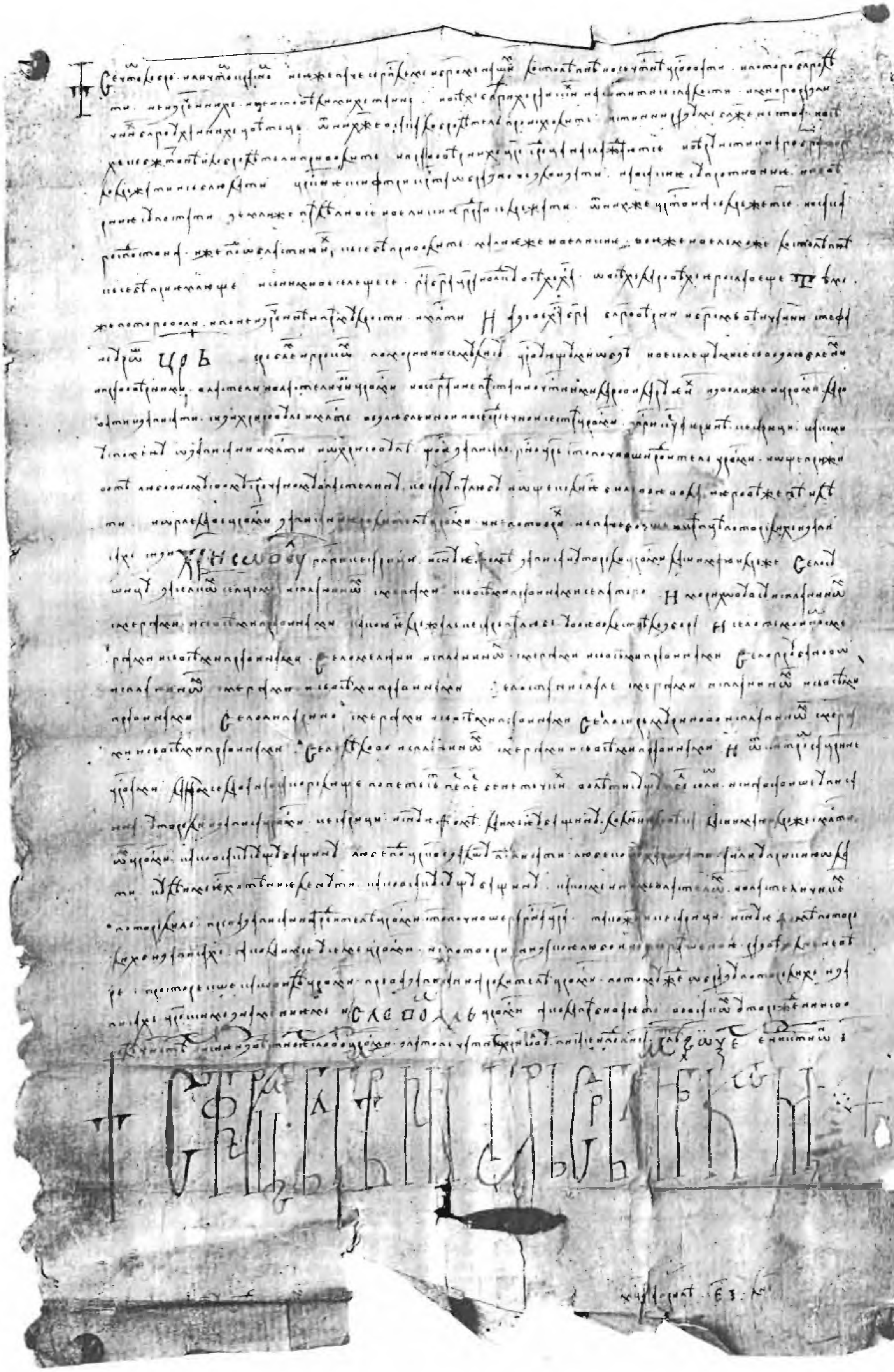

131. Хрисовуља цара Уроша за манастир Лавру светог Атанасија на Светој Гори из 1361. године

крунисања. Душан је почетком 1346. имао знатно више територија од Кантакузина, који је у међувремену захваљујући турским савезницима ојачао своје позиције и у мају 1346. дао се крунисати од јерусалимског партијарха. Душан је тада сродник и савезник царске породице у Цариграду; он је у преговорима са представницима светогорских манастира био сагласан с тим да они у молитвама на првом месту спомињу име цара Ромеја (Византинаца), па тек онда његово. Прихватао је, дакле, оно до чега је Византинцима највише стало, првенство византијског цара, задовољавајући се положајем савладара. Све се, међутим, променило почетком 1347, када је Кантакузин упао у Цариград, освојио власт и наметнуо се за духовног сродника младога цара, који му је постао зет. Кантакузин је опет крунисан у Цариграду и своје супарништво према Душану унео у општу политику Цариграда. Од тада је било немогуће да Душан буде судеоник у Царству, тада је постао и скоро до краја живота остао супарник у свом хибридном српско-грчком царству.

Византијски писци и домаћи српски документи сагласни су у томе да је Душан приликом царског крунисања поделио своју државу, и то тако што је старе српске територије препустио сину Урошу, који је добио титулу краља, а новоосвојене је задржао сам као цар; оним првим син је управљао "по трибалским обичајима" (српским), овим другим се управљало "према уобичајеном ромејском начину живота". Повеље и Душанов законик разликују земље, градове, тргове на "цареве" и "краљеве". Та подела је остала начелна и спречавала је да се старе немањићке земље утопе у Византијско Царство, чијим је тек делом господарио Душан; у практичној управи све важне одлуке је доносио Душан, све наменике и локалне функционере он је постављао. Уколико се на територији могла оцртати граница између оног што је било царево и оног што је било краљево, у уређењу се то није могло разликовати, јер је двор био један и он је преуређен према цариградском обрасцу.

Супруга Јелена је постала царица, али и августа и деспина, као византијске владарке. Уведена су тзв. царска достојанства: деспот, ћесар и севастократор, која су додељивана најближим рођацима, зетовима, војсковођама, на које се цар ослањао и којима је поверавао да буду намесници у освојеним земљама. Деспоти су били царев полубрат Симеон (Симиша) и брат царичин Јован Асен, ћесар је био Прељуб, војсковођа и супруг цареве рођаке, севастократор је Дејан, зет царев по сестри итд. Нису у свим случајевима познате везе носилаца највиших титула са династијом, али се види да су поштована византијска правила. Као у Византији, носиоци ових највиших титула нису имали одређене дужности. Насупрот томе, протовестијари и логотети били су високи дворски службеници, први су управљали царевом имовином, други царском канцеларијом. Уведене су тада и друге дворске службе, о којима су сачувани спомени тек из каснијих година. И канцеларија је деловала као византијска, царске хрисовуље и простагме уобличаване су по византијским обрасцима, али су писане српским језиком тога времена. Цар је имао и своју грчку канцеларију за потребе оних територија које су тек недавно биле освојене и у којима, иначе, ништа није мењано сем личности на управним функцијама кад би за то било потребе.

Ни после преврата у Цариграду Душан није покушавао продоре према Тракији. Остао је код Христопољских кланаца мада се, то знамо из преговора са Венецијом, носио мишљу да освоји Цариград. Колико се из даљих догађаја може закључити, своје амбиције усмерио је према југу. Поред грађанског рата и провала турских савезника, источни део Балкана захваћен је у то доба (1347-1348) великим помором, епидемијом куге ("Црна смрт"), која се бродовима преносила и у друге делове Полуострва и друге европске земље. Можда је страх од болести навео Душана да с породицом неколико месеци проведе на Атосу (Светој Гори), обилазећи манастире, делећи поседе и имунитете. Царица Јелена је међу ретким женама које су боравиле у монашкој земљи. Царску дарежљивост осетили су многи манастири, а највише српски Хиландар и његове унеколико осамостаљене ћелије (Карејска ћелија, Хрусија). Српски манастир је заокружио неке своје поседе, привео крају спорове и задобио претежан утицај на Светој Гори. Иако је српски цар поштовао ред и уређење монашке земље, ипак је у персоналним променама,

попуњавању старешинских места, прихватању монаха, долазио до израза утицај нове власти. Време српске власти се у каснијим византијским повељама спомиње као доба "прота Срба".

Невоље и страдања услед епидемије куге 1348. слабиле су одбрамбену снагу суседних, још неосвојених византијских области на југу: Епира и Тесалије. Када је умро севастократор Јован Анђео, намесник ових области, завладала је паника међу становницима, једни су бежали ка морској обали, други су се предавали Душановим војсковођама. Пре јесени 1348. заокружена су освајања изласком на обале Коринтског и Волоског залива. У Епиру је за намесника постављен царев полубрат деспот Симеон Урош, чија се област додиривала са земљом деспота Јована Асена, царевог шурака, коме је седиште било у Валони; у Тесалији је за намесника постављен ћесар Прељуб. Овакво распоређивање рођака пружало је могућности да се нови господари повежу са локалним великашким породицама: Симеон је ожењен Томаидом, кћерком последњег самосталног господара Епира, док се њена мајка као удовица удала за Јована Асена. Српски владар је нешто касније тврдио да је господар пет шестина Византијског Царства. Процена зависи од тога шта се у то доба подразумевало под византијским, јер ако се пође дубоко у прошлост, онда је скоро све чиме је Душан владао припадало Византијском Царству. У сваком случају, Кантакузин и цариградска влада имали су 1348. само Цариград и Тракију, чак и Солун није Кантакузина признавао.

Нашавши се од 1347, стицајем околности, изван царске породице Палеолога и сложеног византијског система савладара, на челу супарничког царства, Душан је био присиљен да унеколико мења политику: уместо подвајања наслеђених немањићких и освојених византијских земаља на "земље цареве" и "земље краљеве", он ће целу државу, не заборављајући различите саставне делове, настојати да уједначи, подигне да буде царство. Уколико се као репрезентативно за први период може узети симболичко одвајање својстава краља Србије и цара Византије, показано на новцу са натписом *rex Rasie - imperator Romanie*, за други период се као репрезентативна може узети улога законодавца, реформатора управног система, популаризатора царске идеологије.

132. Мотив ("заставица") на почетку призренског рукописа Душановог законика, XV или XVI век

133. Деспот Јован Оливер, детаљ ктиторске композиције из манастира светог Арханђела у Лесчову, 1347. године

Држава којом је Душан владао од 1348. до смрти била је веома шаролика с гледишта права и уређења. Било је у њој делова у којима утицај Византијског Царства и његовог законодавства никад није престајао, али и таквих (данашња Херцеговина и Црна Гора) где се никад није осећао. Разлике је било између оних области које су из Царства изашле крајем XII века и оних 1282-3. године, разлике је, најзад, било између урбаних и руралних предела. По византијском праву је свугде живела црква, она је посредовала у превођењу византијског законодавства у коме се правила разлика између црквених канона и царских закона, али се они нису строго одвајали у књигама. Сава је, припремајући организацију своје аутокефалне цркве, обезбедио превод *Номоканона* (Крмчија књига, Светосавска крмчија), коме се у савременим записима придаје огроман значај: "епископ или презвитер или ко други ко има учитељско достојанство ако ове књиге не зна добро ни сам себе не зна ко је, а ко проникне у дубину ових богонадахнутих књига као у зрцалу ће видети сам какав је и какав треба да буде и друге ће упознати и научити". Сава се није послужио постојећим старословенским преводом Номоканона, већ је направио нову компилацију византијског права у којој законе и каноне ("правила") прате тумачења византијских правника Аристина и Зонаре, затим Прохирон ("Закон градски"). То је по садржају много шире од чисто црквеног законодавства, које је иначе на Истоку пространије, јер обухвата сву материју брачних односа и наслеђа. Црква је, вероватно, посредовала код превода мањих компилација, као што су "Закон цара Константина и Јустинијана" и "Земљораднички закон", неопходни у управљању властелинством.

Уколико је нека сфера живота била даља од старања цркве, утолико је више остала у сенци обичајног права. Начела ученог права, бар у поступку и казнама, доносила је собом и државна власт, али она није далеко допирала. Као и у другим земљама, обичајно право је и овде, насупрот службеном гоњењу и кажњавању у случајевима убиства и рањавања, имало крвну освету или њену замену, "вражду" *(compositio)*, разне видове накнаде и "умира" (помирења); насупрот истрази и доказивању на суду, имало је "пороту", правну помоћ оних који би се заклели да оптужени није крив; уместо истраге, имало је тајног сведока ("сок"), који је за новчану накнаду пружао обавештења о несталој ствари итд.

То су само неке појединости о ситуацији у држави у којој је Душан сматрао да као цар има дужност "законе поставити", и то такве какви одговарају светој цркви, да се не би умножила злоба и мржња, да би се поживело у мирном и тихом животу. Свет се није могао мењати вољом законодавца, тога су, изгледа, били свесни људи из цареве околине. Поштујући у пуној мери византијско право које је деловало кроз цркву, Душан је дао саставити трочлани корпус у коме су били већ споменути "Закон цара Константина и Јустинијана", затим скраћена верзија "Синтагме" Матије Властара, неке врсте правне енциклопедије израђене у Солуну петнаестак година раније, која је имала по алфабету груписане законе и каноне о разним правним предметима. Трећи и најважнији део био је "Душанов законик", проглашен на државном сабору 21. маја 1349. и допуњен 1354. године.

Душанов законик се састоји од око 200 кратко формулисаних норми (укупно у свим очуваним рукописима има 201 одредба, али се за неколико сумња да су из каснијег времена), које настоје да премосте јаз између обичајног права поштованог у народу, нарочито у крајевима изван византијског утицаја, и ученог византијског права по коме је живело Царство. Цареви правници не оспоравају нити ограничавају византијско право, већ га продужују и примењују у областима које су тешке или спорне било због жилавости правних обичаја, било због раслојености друштва или због разлика у институционалном контексту. Законик се веома много бави кривичном материјом, одржавањем јавног реда, а врло мало имовинским стварима, и то оним где је јако деловање обичајног права (међе, сеоске штете и сл.). Законик понавља из владарских повеља гарантије слободе и безбедности трговаца, потврђује права грчких градова добијена од ранијих царева. Интенције законодавца се, можда, најбоље препознају у првих 38 чланова посвећених црквеним стварима. Изабрано је и поновљено оно што има актуелност: обавезност црквеног венчања, забрана преобраћања у католичанство (актуелно у тридесетак рударских и

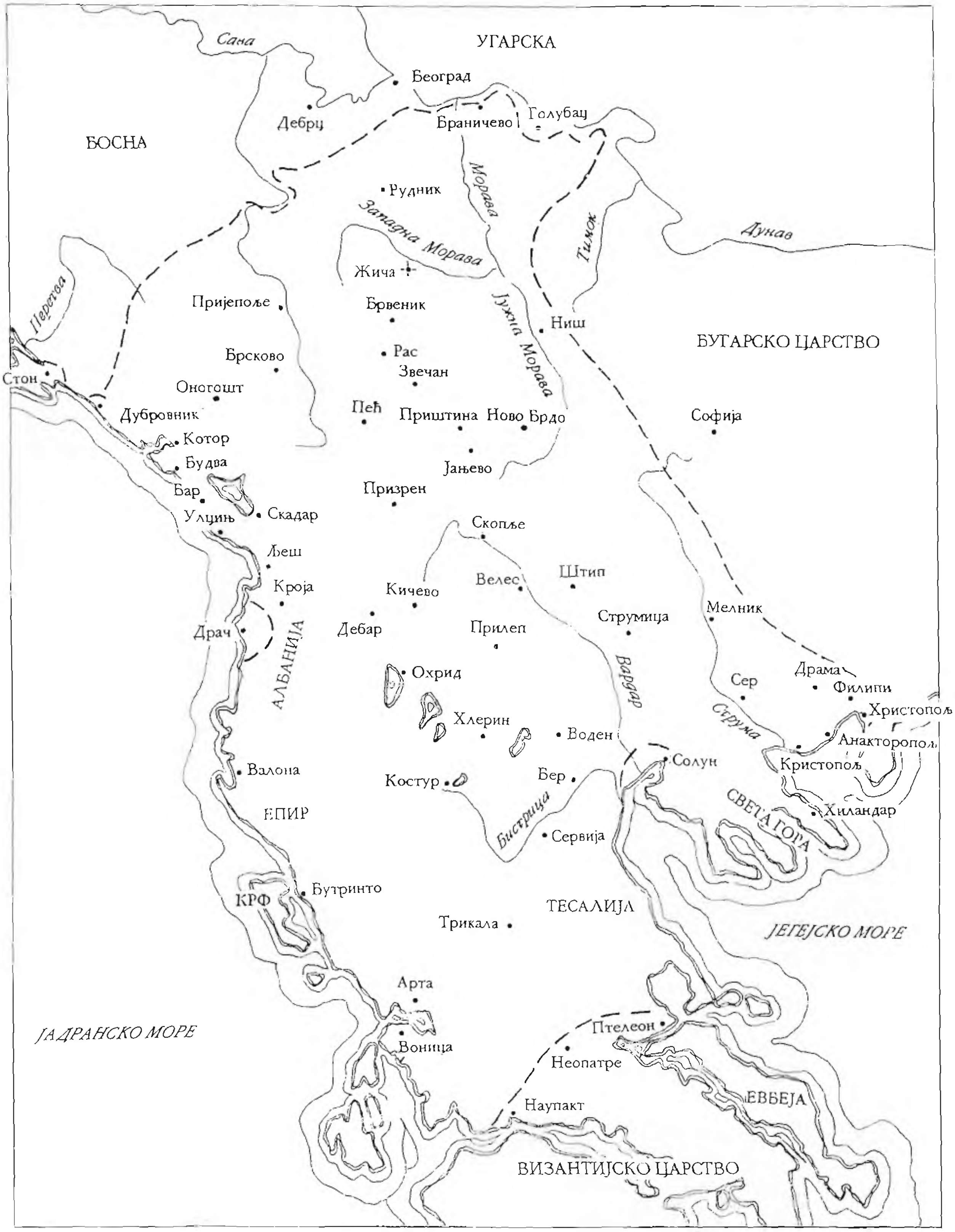

134. Душаново царство у периоду 1348-1355.

трговачких места), имунитети и јурисдикција на црквеним властелинствима, односи свештеника и господара села; Законик се не бави монашком дисциплином, али забрањује живот ван манастира и одређује оптималан однос манастирске економије и бројности братства (на 1.000 кућа 50 калуђера) итд.

Законик велича улогу "закона" обавезујући и цара да га поштује, фаворизује судије и судове царске, уједначава поступак, захтева писане пресуде, намеће строге казне из византијског права, покушава да прошири сферу на коју утиче државна власт. При томе прихвата обичајне установе као што су колективна одговорност жупе или села, или порота, која се регулише (мора поп да их закуне, не сме бити рођака нити "пизменика", број поротника - 6, 12, 24 - се доводи у везу за величином парнице) и усклађује са друштвеном неједнакошћу: "да су великим властелом велики властеле поротци, а средњим људем противу их дружина, а себрдијам их дружина да су поротци". Душанов законик није био ни "устав" средњовековне Србије, ни израз српског демократског и задружног духа, како су га у романтичном духу тумачили у прошлом веку, али је, свакако, занимљиво сведочанство о реализму и прагматичности стручњака из цареве околине.

По ономе што се до сада зна, Душан је са мање еластичности пресађивао византијски управни систем у оне делове земље из којих је византијска власт одавно истиснута. Тај систем је почивао на власти царевог намесника са звањем "кефалије" (главар), који је имао седиште у већем градском насељу и управне и судске надлежности у граду и његовој територији. Од Милутиновог времена су "кефалије" познате и у српској држави (Скопље, Скадар). Душан је проширио тај систем на целу земљу, чак и на области без градова, на жупе којима је центар био у неком утврђењу. Световне власти су, бар у начелу, постале једнообразне и континуирано су прекривале територију као црквене, код којих су епископска седишта постала митрополије, док су основане или обновљене неке епископије. Као и претходници, Душан је био заштитник и помагач цркава, штедри дародавац. Још као краљ започео је, по узору на своје претке, да зида своју задужбину манастир светих Арханђела код Призрена, која је освећена 1347. Од те

135. Развалине манастира светих Арханђела код Призрена, задужбине Стефана Душана

велике цркве остала је само основа, понешто камене пластике (можда и одломак лежећег лика царевог) и сведочанство старих текстова који су хвалили нарочито "призренскије цркви патос".

Промена ранга државе и цркве, укључивање владара у низ светих православних царева, доживљени су као прекретница и изазов, позив на историјско сагледавање свога времена у перспективи столећа. Душан је у Дечанима поново сликан као цар, у Пећкој патријаршији се умножио број историјских ликова и сцена из српске историје, у Хиландару је преписана и у српску редакцију пренета хроника Георгија Хамартола ("Летовник"). Та светска историја од Адама до 842. године (продужена до 948), која има у своме језгру царства и цареве, уноси у српску библиотеку световну историографију и, истовремено, представља заметак "летописа" домаћег, српског жанра са лапидарним сведочењем о великим догађајима.

Из поруке Венецији с понудом савеза у априлу 1350. види се да је Душан био свестан да преостале "две дванаестине" Византијског Царства, у шта је спадала и престоница, неће моћи освојити без галија и, уопште, поморских снага. Кад га је Венеција уздржано одбила, окренуо се западу, где је 1349. истекло трогодишње примирје с Босном и где је јалово остајало млетачко посредовање између цара и бана. Сјепан II није био спреман да врати спорну земљу (Хум), ни да ствар препусти арбитражи. Почео је да подиже тврђаву код ушћа Неретве и напао је и пустошио Душанове области у дубровачком залеђу.

На то је у октобру 1350. цар кренуо у велики поход. Прошавши долину Неретве, заузевши тврђаве продужио је даље путевима паралелним са обалом. Средином октобра су у Трогиру и Шибенику припремали посланство с даровима када цар дође до реке Крке. Душан је, вероватно, хтео да посети и помогне сестру Јелену, удову Младена III Брибирског, господара Омиша, Клиса и Скрадина, која се борила да очува наслеђе сину Младену IV.

Одсуство Душаново покушао је да искористи Кантакузин за враћање византијских територија. Цариградски патријарх је бацио анатему на Душана, Кантакузин је опет узео Турке у помоћ, ступио је у везу са византијским присталицама (било их је чак у далеком и одавно

136. "Тањир" - чаша приписана у натпису цару Душану, сребро, XV век (?)

освојеном Скопљу), опсео и освојио неке градове: Верију (Бер), Воден и мања утврђења у околини. Сервија (Србица), на путу за Тесалију, пружила је отпор. И овим што је Кантакузин постигао, Душанова власт је била уздрмана, па је он напустио Хрватску и Босну и преко Дубровника и Боке похитао у Македонију. У близини Солуна се састао са Кантакузином, али без резултата: морао је да ратује да би повратио изгубљене градове. Али враћање позиција у Македонији имало је за последицу губитак оног што је било задобијено у Хуму и долини Неретве.

Убрзо је планුо нови грађански рат у Византији између младога цара и Јована VI Кантакузина. У позадини је био Душан са понудом да младога цара ожени својом свастиком, а да Кантакузинову кћер узме на свој двор као таоца. Тај план није остварен, јер је Кантакузин добио помоћ Турака. У преговоре с Турцима ушао је и Душан, спреман да се са Орханом родбински повеже, али противна страна је пресекла ову неславну српско-турску везу. Душан је остао међу турским непријатељима и 1352, када је његов савезнички одред потучен код Дидимотике, и 1354, када је у преговорима с папом нудио да буде именован за "капетана хришћана" у замишљеном крсташком рату против Турака. Наравно, такав план је наишао на противљење угарског краља Лудовика I (1342-1382), који је од оца наследио спор са Србијом због "земље краља Стефана" (Драгутина). У лето 1354. угарски краљ је прешао Саву и боравио у Београду, док му је Душан долазио у сусрет од Жиче и Рудника. Изгледа да до битке није дошло, јер се угарска војска погођена болештином, од које је умро и краљев брат, повукла у Угарску.

У међувремену је у Цариграду још једном дошло до преврата. Кантакузин је свог сина Матију крунисао за цара, али је изгубио подршку, па су га присталице Јована V присилиле да одложи царске знаке и да се замонаши. Први цар је постао Душанов савезник, млади Пале-

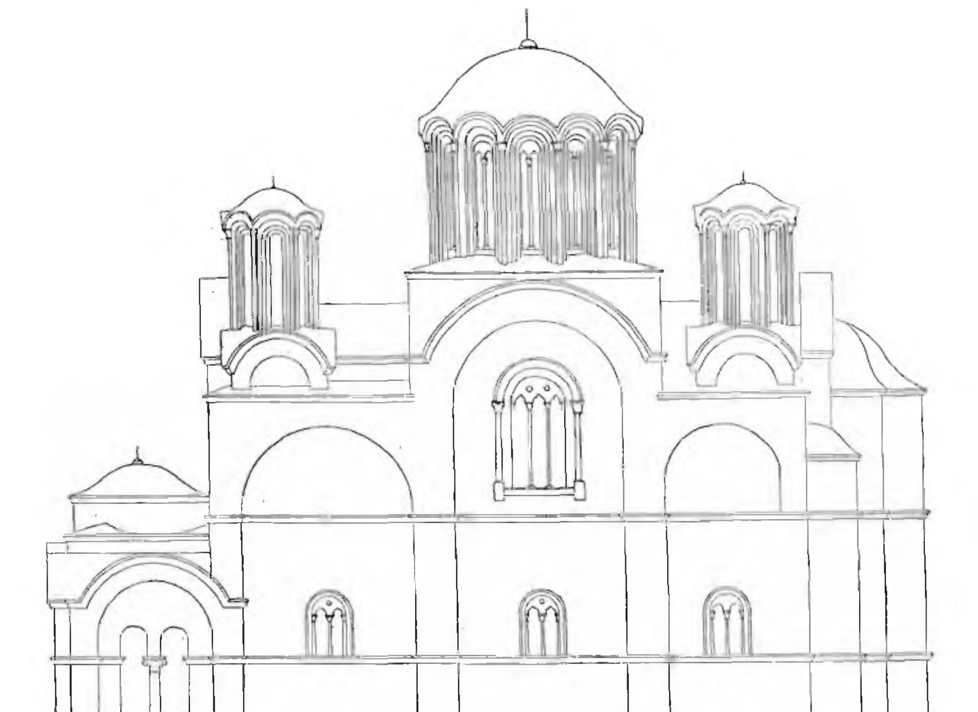

137. Реконструкција фасаде Душанове задужбине манастира светих Арханђела код Призрена (проф. С. Ненадовић)

олог, који је још 1351. српског владара титулисао као "преузвишеног цара Србије". За Душана су се ствари вратиле на почетак, на односе из времена када се прогласио и крунисао за цара, па је оправдано сумњати у прећутну претпоставку да је Душан припремао освајање Цариграда када га је прерано, пре но што је испунио пету деценију живота, уграбила смрт (20. XII 1355).

Враћање коренима

Смрт владара је у средњовековним државама представљала критични тренутак, јер би се из темеља уздрмала затечена структура. Како се пространо царство држало на окупу захваљујући везама личне оданости цару оног танког слоја властодржаца, рођака и истакнутих војних заповедника којима је била поверена управа области, требало је да и наследник има ауторитет и снагу да их држи у послушности. У случају српско-грчког царства Душановог ситуација је била тежа не само због разлика између личности оца и сина, него и због тога што је то царство склопљено на брзину из различитих делова, који су заједно живели тек неколико година. Криза приликом смењивања на власти изнела је на видело дубоке разлике међу старим немањићким и новоосвојеним византијским земљама. Оно што је било последње освојено, прво је изгубљено.

Убрзо после Душана умро је и Прељуб, намесник Тесалије, што је искористио деспот Нићифор II Орсини, наследник некадашњег господара Епира, да загосподари Епиром и Тесалијом у пролеће 1356. Деспот Симеон је накнаду потражио у власти над целом државом покушавајући да заузме место полубрата Душана. У Костуру се прогласио за цара, придобио неке великаше, међу осталима и господара Валоне Јована Асена. Није успео да преотме Урошу градове и земље, али се потпуно отргао од његове власти. Завладао је Тесалијом после погибије Нићифора Орсинија и ту засновао династичку власт, "царство" које је одвојено од Уроша, али га је наџивело.

У центру државе Урош је примио очево наслеђе и вршио власт у односу на властелу, цркву, у односу на Дубровник. Издржао је напад угарског краља Лудовика 1359. и помирио се са променама у Далмацији, где је угарски краљ потпуно потиснуо млетачку власт над градовима. И Дубровник је дошао под краља Лудовика I задржавши привилегију да дубровачки трговци послују у Србији и Босни и у случају кад краљ ратује с тим државама.

После неког времена испољили су се знаци слабости овог владара, за кога стари српски текст каже да је био "младоуман, да је одбијао савете старих а радо примао од младих". Бивши цар Јован VI оставио је у својим успоменама ефектан опис збивања у српској држави. Сажимајући догађаје из дужег периода, спомиње одметање Симеоново, ратовање Урошево против стрица, самостални положај Јелене, старе царице, која је многе градове потчинила и окружила са знатном војском, а није помагала ни једном ни другом. Слично су поступали и великаши: "и најмоћнији од великаша код њих оне слабије уклонише са власти и сваки себи потчињавајући оближње градове, једни су у борби Краљу (тј. Урошу) помагали, сами не учествујући, нити му се као господару потчињавајући, него шаљући помоћну војску као савезници и пријатељи, а

други (су помагали) стрицу Симеону; а неки од њих никоме нису пришли, него су, држећи постојећу војску, гледали у будућност да се придруже оном ко би надвладао".

Ова уопштена тврђења могу се проверити само у појединим деловима царства, за које имамо макар оскудне документе о деловању некадашњих Душанових намесника или нових господара. Један такав исечак обухвата западне и приморске области, у којима видимо као стварне господаре кнеза Војислава Војиновића, сина Душановог војводе, на територији од дубровачког залеђа до реке Дрине, и браћу Балшиће, локалну ратничку породицу, у скадарској области и северној Албанији. Они су потчињавали оближње градове и сударали се са суседним великашима у Албанији (породице Матаранго, Топија) и са Војиславом због града Котора. Локални рат 1361-62. баца јарку светлост на прилике у Урошевом царству: Балшићи су се удружили са Дубровчанима против Которана и кнеза Војислава, док је цар посредовао за мир немајући снаге да утиче на догађаје.

Други такав исечак имамо у источним деловима царства, где је стожер била царица Јелена у Серу. Територијом од Христопољских кланаца до Вардара управљао је ћесар Војихна, који је успешно одбио напад Матије Кантакузина и Турака 1357. године. О царичиној самосталности сведочи не само одвојен двор и круг великаша него и посебна политика, која долази до израза 1363, када је у Сер долазио цариградски патријарх да преговара о помирењу с Византијом. Трећи исечак можемо наћи на северу, где су се два српска великаша завадила (1359), па се онај оштећени, коме цар Урош није могао помоћи, потчинио угарском краљу. То ће се свакако односити на Бранка Расисалића, чији су се потомци у области Дунава одржали до 1379. године.

Ови малобројни примери о којима су сачувана сведочења извора показују да је Урош током прве деценије своје владавине изгубио власт, био је само сенка свог моћног оца. Средином 1365. учињен је покушај да се стање поправи тиме што је уз цара постављен краљ у лицу Вукашина, великаша из царичиног круга, господара територије у западној Македонији с центром у Прилепу. Вукашинов брат Јован Угљеша добио је том приликом титулу деспота и постао је господар Сера и области у којој је дотле била стара царица. Вукашин је као савладар био потпора цару, али није припадао "светородној" династији и није био прихваћен на целој територији царства. Он је, на другој страни, царев положај отежавао својим сукобима и непријатељствима са другим великашима. У међувремену су се истакле нове личности: Лазар Хребељановић, господар рударске области Новог Брда, предела дуж Јужне Мораве и града Крушевца са околином; Никола Алтомановић, синовац Војислава Војиновића, умрлог у време куге 1363, који је протерао стрину и њене синове и постао господар територије од западне Србије до дубровачког залеђа; затим деспот Јован и Константин Драгаши, синови Душанове сестре, чија је територија била у северној Македонији.

Оно што је требало да обезбеди јединство изазвало је нове подвојености, јер су цара и краља вукле на своју страну групе завађених великаша. Вукашинов зет Ђурађ Балшић важио је 1369. као одметник од цара, а сам Вукашин је 1370. потврдио Дубровнику привилегије ранијих владара не поменувши цара Уроша. Одбацивање и потискивање цара може се препознати и у томе што је Вукашин свог најстаријег сина Марка узео за "младог краља", назначујући га тиме за наследника, као што су чинили Немањићи.

Није познато где се налазио цар Урош док је био у сукобу са својим савладаром Вукашином. У сваком случају, он се вратио на престо закратко после маричке битке (26. IX 1371). У међувремену су некадашњи савезници завађених страна у грађанском рату, Турци из Османова емирата, стекли упориште на европском тлу (1352, 1354) и ширили своју власт потчињавајући градове Дидимотику, Једрене и Пловдив. Они су 1364/65. постали непосредни суседи Угљешине територије, која се тада проширила према истоку све до језера Пору (Буру) у родопском приморју (Волерон код Византинаца). Као први на реду у правцу турског ширења, Угљеша се спремао за рат. На једној страни је постигао помирење са Цариградском патријаршијом уз осуду Душана и његових поступака (1368, 1371) настојећи да окупи хришћанске

138. Цар Урош и краљ Вукашин, детаљ ктиторске композиције из манастира Псаче, 1365-1369. године

139. Свети Димитрије у Сушици код Скопља, "Марков манастир", задужбина краља Вукашина и његовог сина Марка, друга половина XIV века

140. Краљ Марко, детаљ ктиторске композиције из Марковог манастира, око 1376.

141. Сребрни новац краља Вукашина (1365-1371)

снаге, док је на другој привукао брата Вукашина са снагама из централних и западних делова некадашње царевине. У септембру 1371. Вукашин и Угљеша су пошли са великом војском на Турке, али су код Черномена (недалеко од Једрена) претрпели тежак пораз и изгубили животе.

Марички пораз је имао многобројне далекосежне и непосредне последице. Уместо да Турци буду потиснути из Европе, отворен им је пут за даља, већа освајања. Вазали Османлија постали су не само наследници пораженог Вукашина него и византијски и бугарски цар, затим браћа Драгаши, чија је територија омогућавала приступ централним областима Балкана. Плаћајући годишњи трибут и предводећи помоћне одреде, хришћанска господа су увећавала снаге емира Мурата, чијег су оца Орхана не тако давно користили у својим међусобним обрачунима. Серска област је у први мах дошла у руке Византинаца, али само за десетак година. Вукашинови наследници, краљ Марко и краљевић Андријаш, остали су ограничени на Македонију западно од Вардара, јер су земље источно од те реке пале под власт Драгаша. Призрена и Пећи су се домогли Балшићи, док је Косово припало кнезу Лазару и Вуку Бранковићу, који се уздизао у Лазаревој сенци и постао му зет. Цар Урош је свога некадашњег савладара надживео свега неколико месеца, умро је почетком децембра 1371. испунивши једва 33 године.

Нестанак царске власти, већ одавно само симболичне, отворио је пут ка новом таласу сукоба и отимања око територија, али је, у исто време, суочио нове господаре са бригама и задацима, јер им је заједно с влашћу и приходима пао у наслеђе и терет јавних функција, тада још врло скромних. Господари територија, делова некадашњег царства, били су суочени и са потребом да легализују своју фактичку и ефективну власт, да је на неки начин укључе у затечену државну структуру, да на себе пренесу део права, симбола и славе некадашњег краљевства и царства.

Буре и таласања од времена Душанове смрти нису утицале на економске, друштвене и цивилизацијске процесе, који су у дубини текли давно раније добијеним правцима и замахом. Утицаји одоздо, из дубине, могу се, међутим, запазити: распоред рудника и рударских насеља деловао је на уобличавање политичке карте територија. На крају многих борби изашли су као

142. Двоглави орао, медаљон из хороса, висећег свећњака, сачуван у Марковом манастиру

143. Име краља Вукашина у медаљону хороса у Марковом манастиру

најбоље прилагођени, јаки и трајни они који су имали више новца. То важи за кнеза Лазара и Вука Бранковића, који су имали Ново Брдо, Јањево, Трепчу и цео копаонички базен у коме се појавио низ нових рудника (Плана, Копорићи, Рогозна, касније Запланиње, Бело Брдо и др.); затим, за босанског бана Твртка I, који је био пред великом улогом у немањићким земљама, који је имао Сребрницу и централнобосански рударски басен (Фојница, Крешево, Дежевица, Олово); то је важило и за браћу Драгаше, који су имали Кратово и Злетово у северној Македонији. Изузетак међу успелом господом су браћа Балшићи, који нису имали руднике, али су имали регална права у приморским градовима које су потчинили.

Ратови и метежи сигурно нису погодовали трговини. Дубровчани су се 1371. жалили да због стања у српској држави "услед поцепаности барона ми не можемо и не усуђујемо се да тамо у оноликој мери тргујемо колико смо трговали у прошлости". Бацили су се на поморску трговину, али је и ту убрзо избила криза због рата између Венеције и Ђенове и њених савезника (1378 - 1381). После привредне кризе која је уследила, сребро је поскупело за четвртину дотадање цене, а то је стимулативно деловало на трговце металима, а преко њих на рударство. Од седамдесетих година XIV века метали имају у трговини знатно већи удео него раније, а истовремено се опажа изразитије везивање трговаца за места производње сребра. Жељни да дођу до сребра којим ће пословати, приморски трговци су се укључивали у његову производњу. Тадашње рударско право је омогућавало да се трговци и трговачка друштва појаве као власници "делова" у рудницима и топионицама, да преко заступника одржавају производњу и улагањем финансијских средстава допринесу отварању нових постројења и решавању све већих техничких тешкоћа (проветравање, одводњавање итд).

Како је рударство касног средњег века захтевало много радних руку за све фазе производње, интересовање за метале било је праћено растом урбанизације, непосредно код места производње и посредно на местима где су се скупљали и настањивали трговци. Поред чисто рударских насеља, у последњој четврти XIV века доживљава успон неколико "тргова", као што су Приштина, Вучитрн, Пећ, Хоча, Крушевац, Козник, Паракинов Брод (касније Параћин), Ваљево и др. Њима се у XV веку придружује читава категорија "тргова", међу којима ће бити и језгра многих нововековних градских насеља.

Посредни добитници од успона рударства и трговине били су, наравно, господари територија, којима су ишли приходи од руде ("урбура"), десетина топљеног метала, приходи ковнице, тржне таксе и др. Није позната величина тих прихода, али је сачуван понеки ослонац за закључак да су то била велика средства за оно време. Код кнеза Лазара збир милостиња додељених манастирима износи 408 литара сребра годишње (само случајеви из сачуваних повеља), што је вредело више од 3.000 дуката. Остаје, разуме се, питање колики део прихода је Лазар поклањао. Твртко I је само од Сребрнице добијао 1389. закуп за царину од 425 литара финог сребра (та иста царина се 1417. издавала за 3.000 литара сребра). И трошкови нових господара били су велики: плаћали су чиновнике и војнике, градили утврђења и набављали оружје (у ово време су се раширили у Србији топови), издржавали двор, деловали као ктитори и меценe.

На страни задатака и терета било је не само одржавање реда и мира, отворених и безбедних путева већ и налажење облика управљања, механизама за решавање спорова у домену стручном и техничком, непознатом дотадањем традиционалном праву, и обичајном и ученом византијском. Као и владари које су наследили, обласни господари су се морали ослањати на стручне људе, трговце, рудничке надзорнике, предузетнике. Њима су поверавали закуп царина, њима су препуштали прераду добијене руде, њима су поверавали локалну управу и јурисдикцију у већима састављеним од 12 "пургара" *(Bürger, borghesani)*. Господари територија су у својим ужим подручјима делотворно обављали задатке државне власти, ништа горе од ранијих владара чије су законодавство и управни систем наследили.

Захваљујући унутрашњој стабилизацији територија, сукоби после 1371. водили су некој врсти концентрације: смањивао се број осамостаљених господара, али су расле њихове тери-

торије. По трајним последицама значајан је обрачун кнеза Лазара и босанског бана Твртка I са Николом Алтомановићем у јесен 1373. године. Жупан Никола је истиснуо своје рођаке, наследнике кнеза Војислава Војиновића, а затим је, захваљујући подршци угарског краља Лудовика I и повољном положају своје територије, ширио власт не обазирући се на своје суседе и њихова права. Кад су се Лазар и Твртко I удружили и добили помоћ краљевог мачванског бана, савладали су жупана Николу, ослепили га и поделили његову територију. Босански бан је тада добио земље у дубровачком залеђу све до реке Лима и манастира Милешеве. Линија деобе кнеза Лазара и бана Твртка биће касније овековечена, прво као граница Босне и Србије, а касније као граница турских административних јединица. Твртко I се на томе није зауставио, већ је, ношен идејом да је наследник српских краљева, 1377. прикључио залеђе Боке Которске, 1384. потчинио Котор и покушавао да се шири према Зети, где су му се као бедем испречили Балшићи.

Следећи крупан корак у процесу концентрације био је 1379, када је кнез Лазар, у околностима које нису познате, уклонио господара Браничева Радича Бранковића и његову територију потчинио себи изашавши на граничну линију дуж Саве и Дунава.

Четврт столећа после Душанове смрти мало шта је подсећало на његово пространо царство. Непосредни изданак и династије и царства, држава Симеона Уроша Палеолога, а затим његовог сина Јована Уроша Палеолога (од око 1370), у Тесалији са престоницом у Трикали, није имала више никакве везе са старим српским земљама. Слично је било и са српском господом потомцима намесника у Епиру и Албанији (Тома Прељубовић, Александар Асен, Руђина, Мркша Жарковић), њиховим дворанима и мањим или већим групама ратника. Све њих су открили и са српском историјом повезали тек модерни истраживачи.

У појасу ближем старим немањићким земљама краљ Марко и "краљевић" (веровато "млади краљ") Андријаш непосредно су се настављали на Урошеву државу и титулама и уређењем својих територија, али њих господари из централних области нису признавали као владаре и владарске наследнике. Није јасан положај Драгаша (Дејановића), који су потомци Душанове сестре, али са јаким везама у Бугарској и Византији. Балшићи су наступали као наследници права српских владара. Када су 1373. на себе пренели дубровачки годишњи трибут од 2.000 перпера ("светодмитарски" или "српски" трибут), предвиђали су да ће град ослободити те обавезе "ако ко буде цар господин Србљем и властелом и земљи српској". Појављивање цара нису дочекали, а краљу и обновитељу немањићког краљевства одлучно су се супротставили, јер их је угрожавао.

Особен је био начин на који се босански бан укључио међу српске обласне господаре. Пре свега територијама, јер је тековинама свога стрица у Неретви и Хуму додао суседне земље до Боке и до Лима. Затим је подсетио на своје немањићко порекло (био је праунук краља Драгутина), ради чега је израђен, негде у периоду између 1374. и 1377, родослов Немањића, заметак каснијих српских родослова. После тога је наступио са схватањем о двоструком наслеђу српских и босанских владара, на основу кога му припада "сугуби венац" (двострука круна), који заступа земље и једних и других предака. Као што сам каже у уводу повеље за Дубровник 1378, ишао је "у српску земљу" и тамо био крунисан. Узео је том приликом државносимболичко име Стефан и титулу "краља Србљем, Босни, Поморју и Западним Странам", уобличену према некадашњој титули краља Вукашина, и пренео на себе права и обавезе српских владара према Дубровнику. Ово "преношење краљевства" из Србије у Босну изведено је уз сагласност краља Лудовика I, који је у међувремену постао и краљ Пољске, а свакако и уз сагласност бар једног дела српске господе, над којом Стефан Твртко ни пре ни после крунисања није имао стварну власт. Балшићи су му остали одлучни противници, јер је Твртковa политика рестаурације српске краљевине угрожавала њихове територије.

Кнез Лазар је имао велику територију, јаке савезнике у лицу својих зетова Вука Бранковића, Ђурђа Страцимировића-Балшића, Николе Горјанског (II) и Ивана Шишмана, владара над једним делом Бугарске, али скромну титулу кнеза. Његова јака страна била је у улози зашти-

144. Каран, црква Благовештења, "Бела црква Каранска", задужбина жупана Брајана и других, око 1340-1342 године

145. Каран, црква Благовештења, Георгије Медош, 1340-1342 године

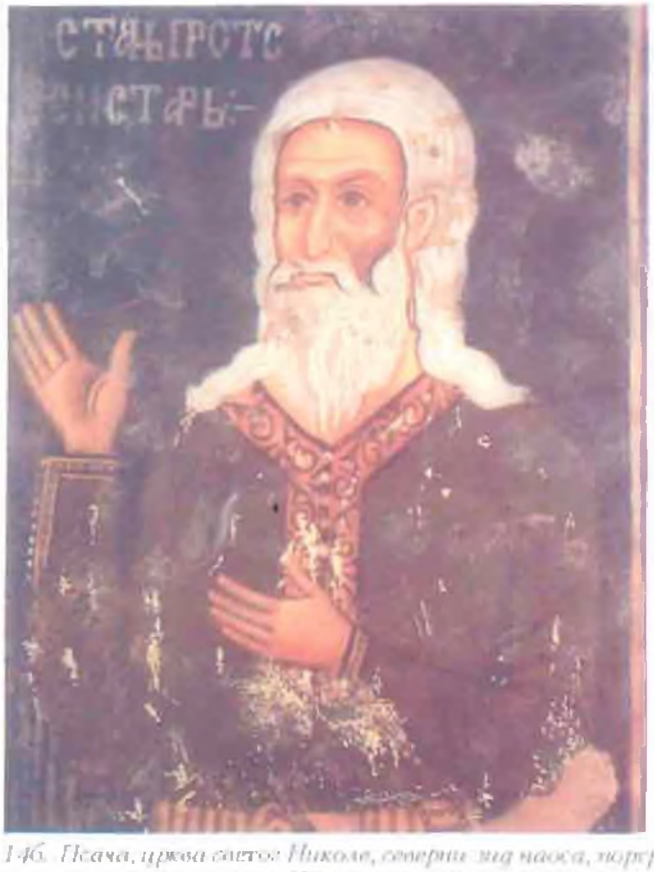

146. Псача, црква светог Николе, северни зид наоса, портрет краља Вукашина, 1365-1371. године
147. Псача, црква светог Николе, северни зид наоса, портрет цара Уроша, 1365-1371. године
148. Добрун, црква Благовештења, задужбина локалне властеле, наос, средњи пиластар, портрет протовестијара Стана, око 1343. године
149. Лесново, црква светог Арханђела Михаила, наос, "Коло", илустрација Псалма 149, 1349. године

150. Раваница, црква Вазнесења Христовог, манастирски комплекс са остацима утврђења, око 1387. године

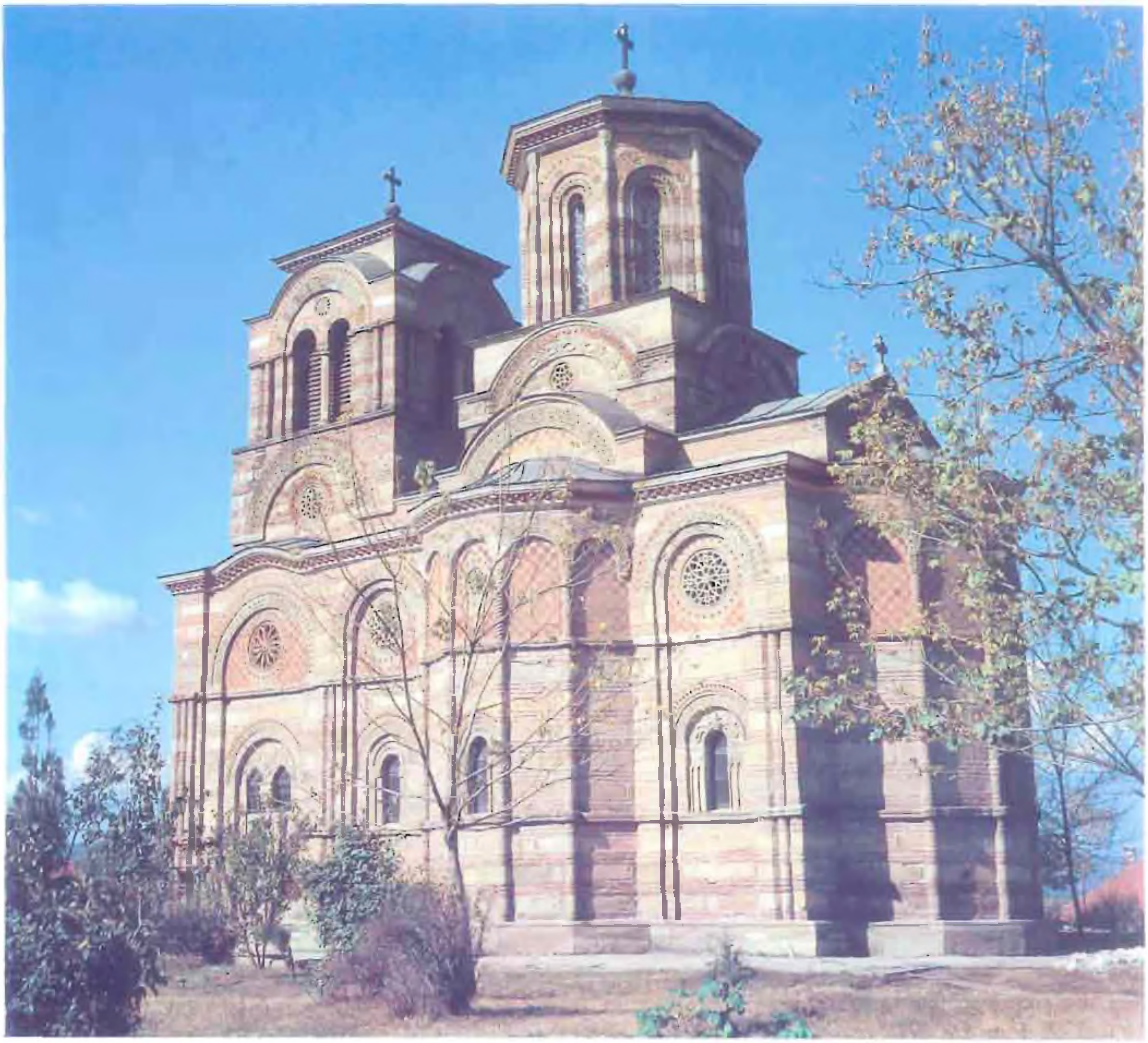

151. Крушевац, црква светог Стефана, "Лазарица", дворска и градска црква коју је подигао кнез Лазар око 1377. године

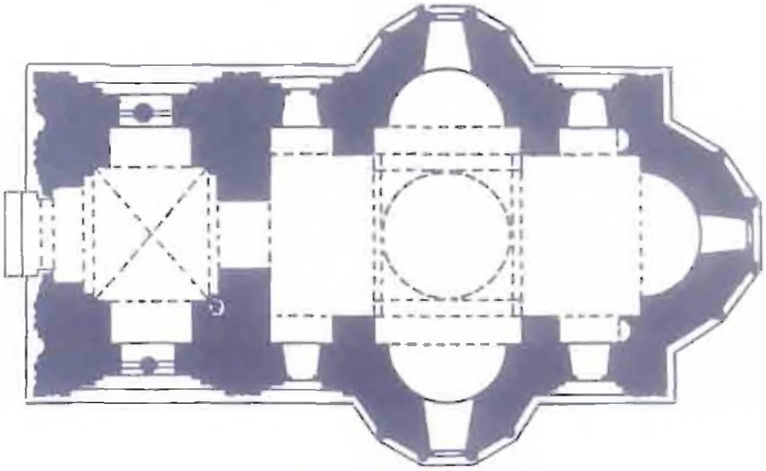

152. Основа цркве Лазарице

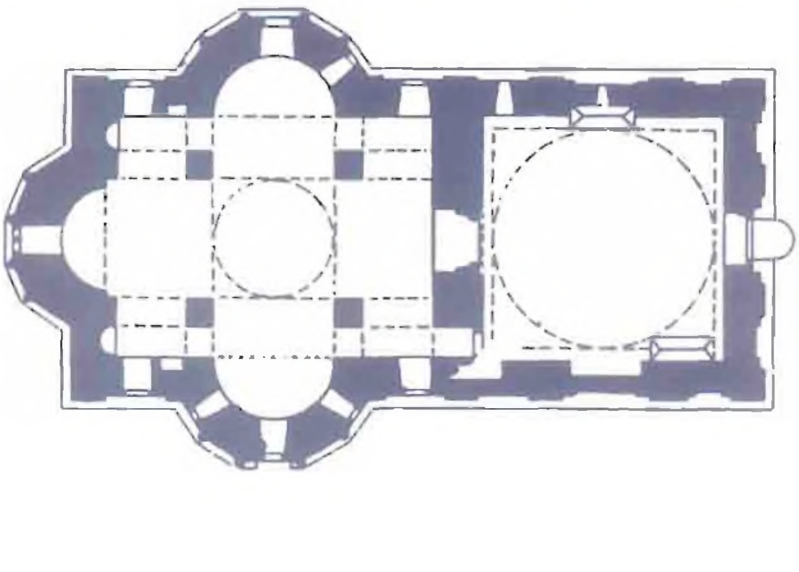

153. Љубостиња, црква Успења Богородице, поглед са западне стране, задужбина кнегиње Милице, око 1380–1390. године

154. Основа Љубостиње

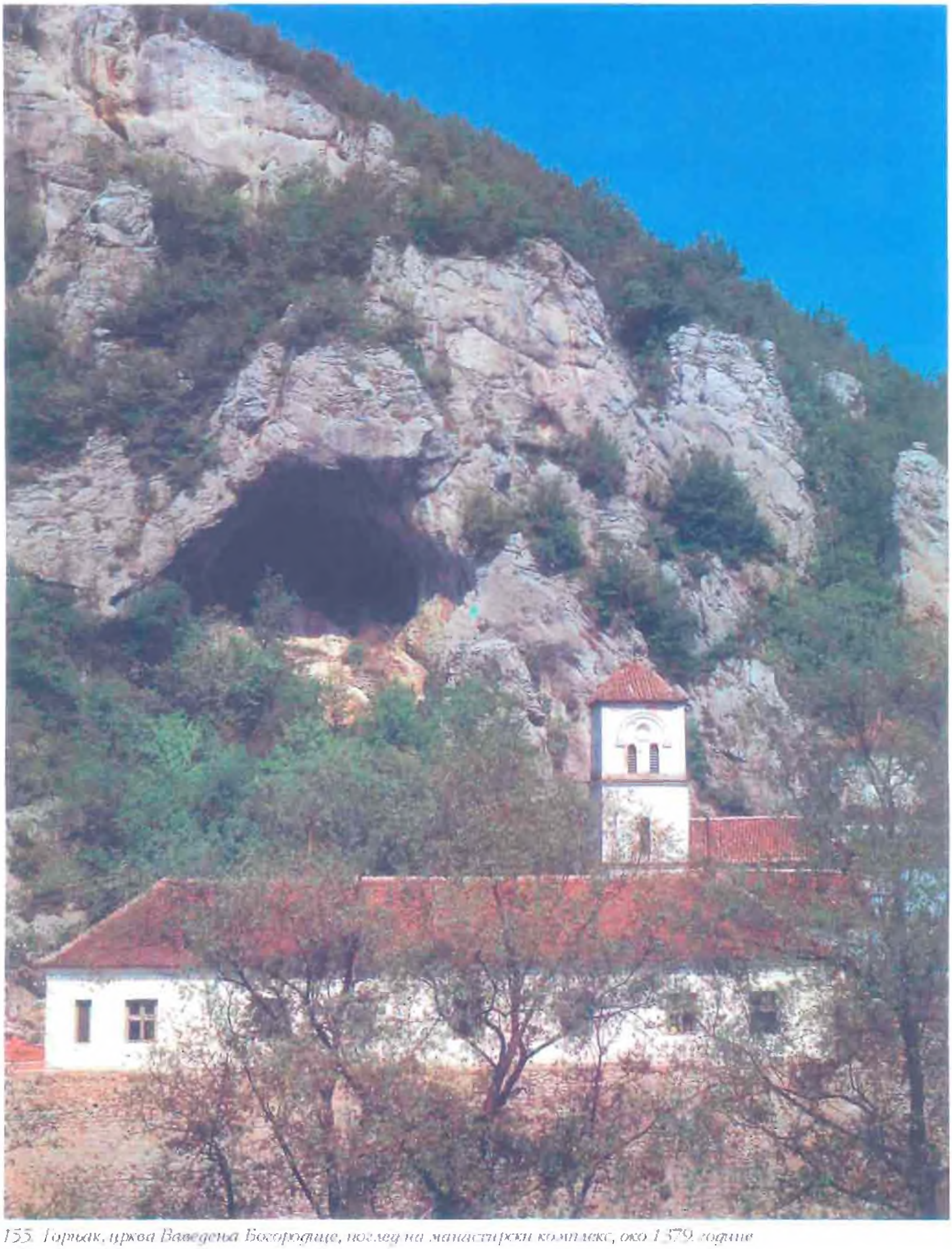

155. Горњак, црква Ваведења Богородице, поглед на манастирски комплекс, око 1379. године

156. Поганово, црква светог Јована Богослова, задужбина Драгаша, последња деценија XIV века

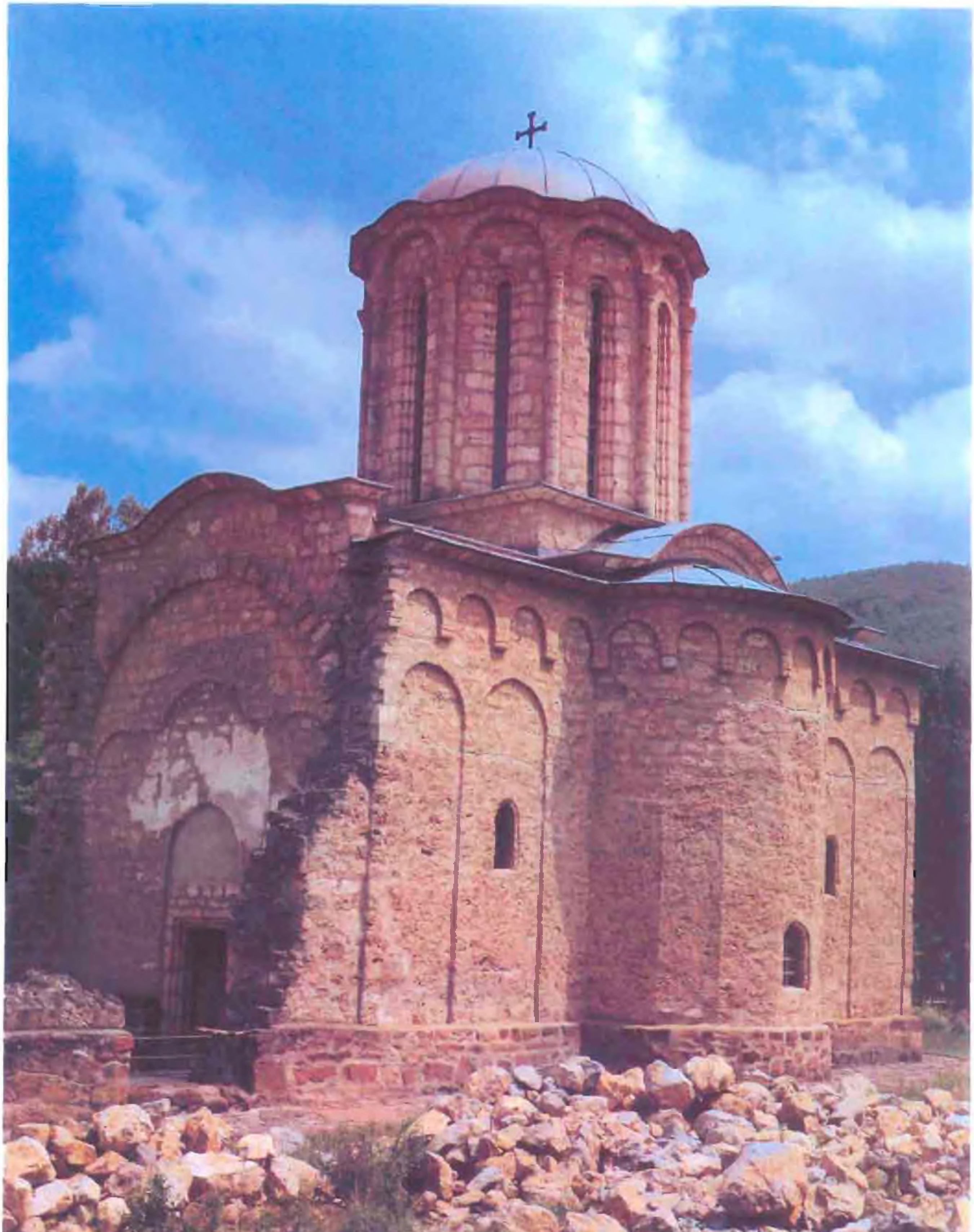

157. Сисојевац код Раванице, црква Преображења, име добила по игуману Сисоју, једном од "синаита" који је добио локални култ, последња деценија XIV века

158. Ресава – Манастир, црква свете Тројице, задужбина деспота Стефана Лазаревића, до 1418. године

159 Ресава - Манасија, црква свете Тројице, задужбина деспота Стефана Лазаревића, манастирски комплекс са утврђењем, до 1418. године

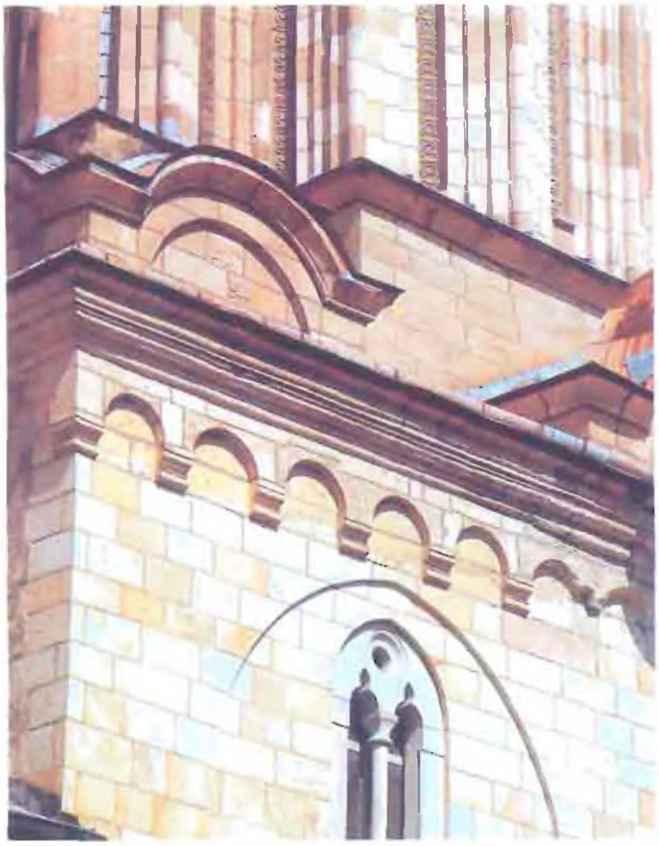

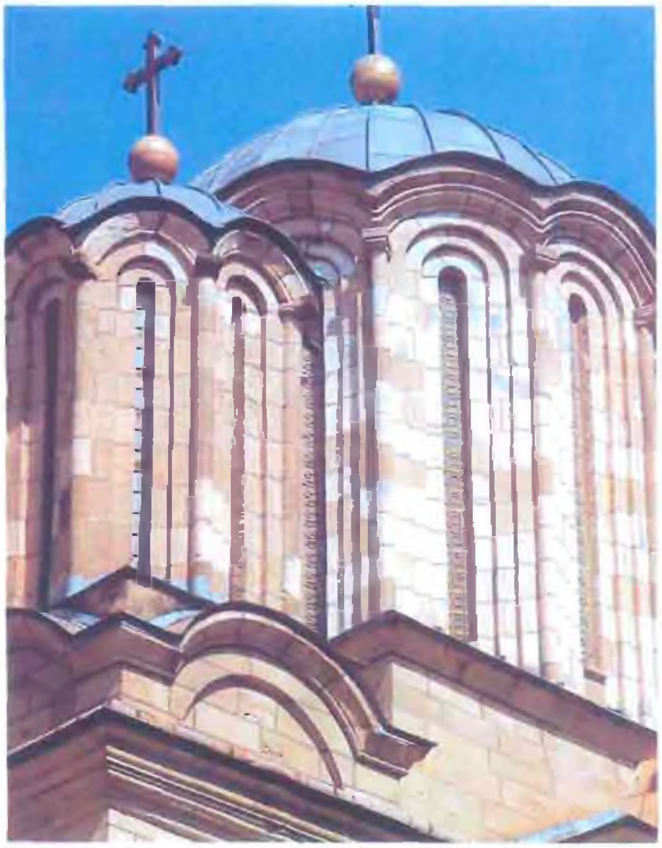

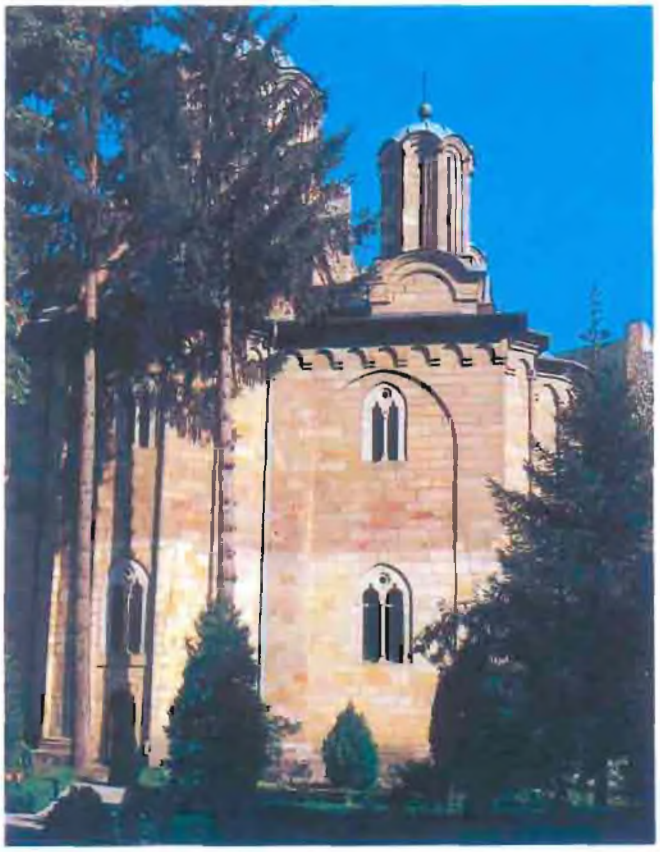

160. Ресава - Манасија, детаљ спољног украса, до 1418. године
162. Ресава - Манасија, поглед са источне стране

161. Ресава - Манасија, детаљ купола, до 1418. године
163. Ресава - Манасија, поглед на куполе

164. Ресава - Манасија, црква свете Тројице, наос, Пророк Гедеон, до 1418. године

165. Ресава - Манасија, црква свете Тројице, Свети ратници, до 1418. године

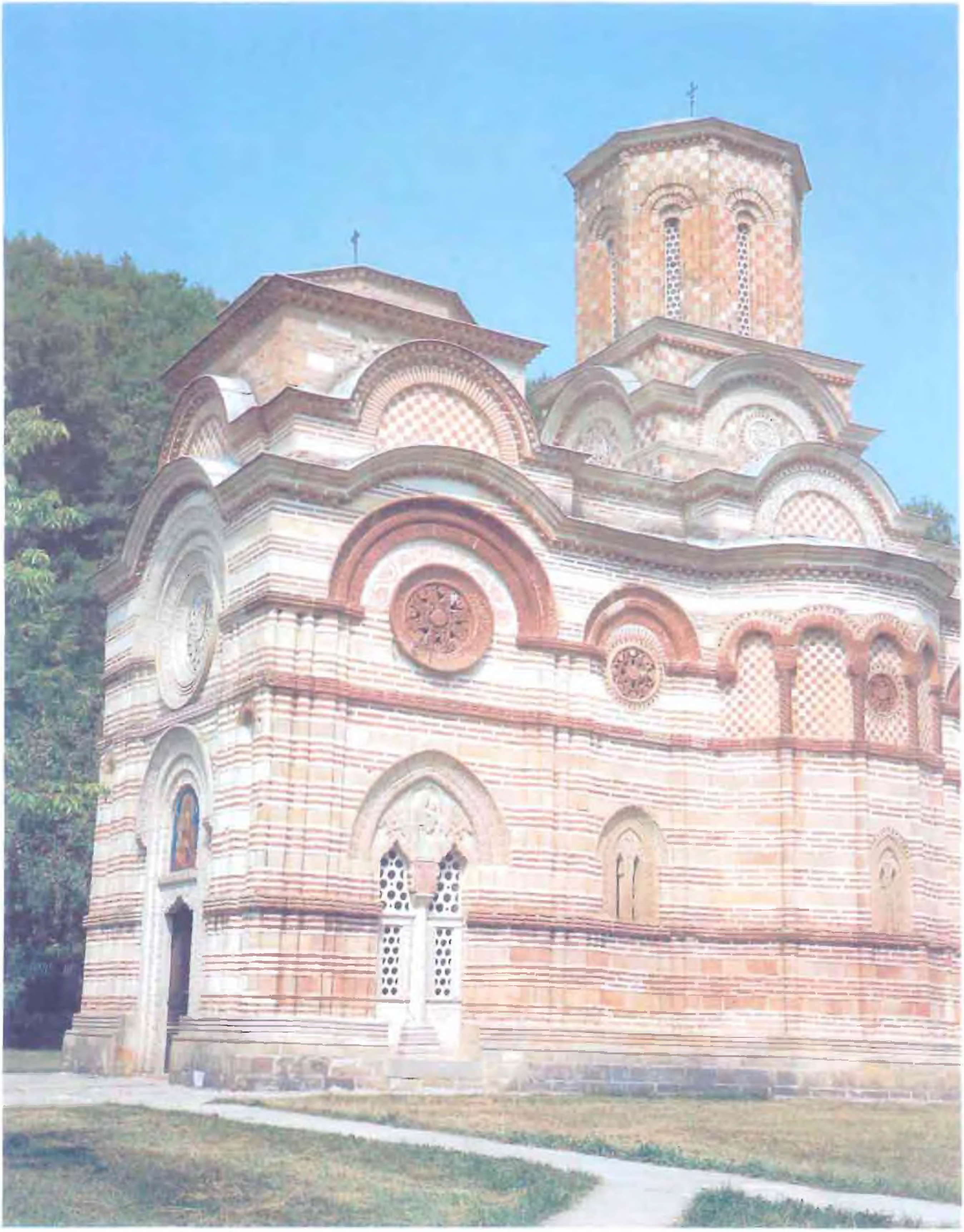

166. Каленић, црква Ваведења Богородице, манастир задужбина протовестијара Богдана, око 1410. године

167-169. Каленић, црква Ваведења Богородице, детаљи пластике, око 1410. године
170. Наупара, црква Рођења Богородице, манастир непознатих ктитора, западна фасада, розета, крај XIV века

171-175. Сликарство моравских цркава: Раваница, Христос Пантократор; Каленић, Јосиф и Марија; Раваница, Исцељење слепог; Каленић, Св. Ђорђе; Каленић, Свадба у Кани

тника српске цркве, од које је Твртко имао само мали, и то периферни део. Лазар је стао у односу на патријарха и сабор на место које је некада припадало цару: он 1375. заједно са Ђурђем Балшићем сазива сабор ради избора патријарха, он касније учествује у суђењу о црквеним поседима, стара се о извршењу пресуда, он је највећи ктитор и дародавац старим владарским задужбинама.

У складу са својим фактичким положајем, и Лазар наглашава своју самосталност-самодржавност, он је "господин земљи српској", и то "по милости Божјој", и он постаје Стефан: "Стефан кнез Лазар". Он наступа као крунисани владар, непосредни наследник Немањића, део савременика га тако и прихвата, а потомство га тако и види у историјској перспективи. Владарско наступање кнеза Лазара добија у значају после смрти краља Лудовика I (1382) и рушења његовог хијерархијског система, када јаче долази до израза реални однос снага.

У следећих неколико година препознатљива су два српска центра, један око краља, други око кнеза. Они нису у супарништву, јер их околности нагоне да воде паралелну политику и према унутрашњим борбама у Угарској и према Турцима, који су се опасно приближили. И Твртко и Лазар подржавају у Угарској присталице Ладислава Напуљског, мешају се у борбе, али не наступају једнако радикално: Твртко осваја територије у Хрватској и потчињава далматинске градове, док Лазар у једном тренутку на посредовање свога зета признаје Жигмунда Луксембуршког, супруга краљице Марије, наследнице Лудовика I.

У међувремену су Турци веома ојачали потчинивши серску област (1383) и дошавши пред врата Солуна, који ће убрзо освојити (1387). Њихови одреди су се залетали до Албаније и Епира мешајући се у локалне сукобе. У Србији је 1381. био потучен један турски одред код Параћина. Сам емир Мурат је 1386. ушао с војском у јужне области (Топлица, Плочник). Кнез Лазар је с војском пратио његово кретање, али до битке није дошло. Албанске кнежеве потукао је Мурат 1387, а 1388. је турски одред, увучен у рат између Балшића и краља Твртка, продро све до Билеће и тамо био потучен (августа 1388).

У очекивању похода образована је следеће године савезничка војска састављена од ратника

176. Детаљ украса на тканини одеће у којој је сахрањен кнез Лазар

177. Златни печат са повеље кнеза Лазара манастиру Хиландару

Лазаревих, Твртковиħ, које је предводио војвода Влатко Вуковић, и Вука Бранковића, чија је територија била прва на удару. Под заповедништвом кнеза Лазара, та војска се 15. јуна 1389. на Косову пољу, у близини Приштине, супротставила војсци Мурата, његових синова и вазала. Битка је била крвава, поред хиљада ратника погинули су Мурат и један његов син, а заробљен је и погубљен кнез Лазар. Томе свакако треба захвалити за одјеке код савременика и веома јаку традицију сачувану у следећим столећима. Како је Муратов син Бајазит убрзо напустио бојно поље и отишао у средиште турске државе да би осигурао власт, раширио се глас да су Турци поражени. Томе је непосредно допринео краљ Твртко I, који је обавештавао савезнике и пријатеље да је однео победу. Он је исходом битке најмање био погођен, па је наставио да ратује у Хрватској и Далмацији. Вук Бранковић се опирао Турцима до 1392. и својом личношћу и силом испунио празнину насталу погибијом кнеза Лазара. Тек много касније на њему ће се зауставити осуда због издаје, којом су пре њега биле жигосане друге личности.

Најтеже су били погођени Лазареви наследници, удова Милица и малолетни синови Стефан и Вук. Притиснути од краља Жигмунда, морали су прихватити вазалске обавезе и Лазарев син је војничко искуство стицао учествујући у походима Бајазита, убице свога оца. Пратио га је у Малој Азији, где је потчињавао побуњене емире, затим у европским походима, где је ширио круг вазала, а у исто време вазалске земље претварао у османске провинције: 1393. пала је Трновска Бугарска, па су уследили залети преко Дунава у Влашку (1394, 1395). После погибије краља Марка и Константина Драгаша на Ровинама (17. V 1395), њихове земље су непосредно потчињене Турцима. (Маркова браћа Андријаш и Дмитар су 1394. отишли у Угарску.) Бајазит је 1394. потчинио Тесалију, где су одстрањени потомци Немањића, затим 1396. Видинску Бугарску, па ускоро територију Вука Бранковића, где су Турци посели важне тврђаве и привредне објекте, а део земље препустили Стефану Лазаревићу. Тада се продубио јаз између рођака, деце Лазара и деце Вука, који ће се одржати петнаестак година са тешким последицама у актуелној политици и јаким одјеком у историјској традицији.

Колико су Турци до краја XIV века узнапредовали у потчињавању Балкана може се судити по чињеницама да је прва на реду била некадашња Лазарева земља у Поморављу и Подунављу, да су држали Скадар, да су се залетали не само преко Саве и Дунава већ и до далеког Птуја. Многобројне касније сеобе и страдања наговештени су оним што се десило становницима некадашњег Сирмијума, сада угарског града Светог Димитрија на Сави (код Срба: Димитров-

178. Сребрни новац Ђурђа Страцимировића Балшића (1385-1403) са представом породичног грба

179. Сребрни новац Стефана Лазаревића из периода 1389-1402.

ци, Митровица), који су 1396, после освајања и разарања града, одвучени у Брусу у Малој Азији. Тадашњи османлијски освајачки замах нису зауставили ни отпор вазала, ни помоћ западних хришћанских држава, ни крсташки походи (поготову после пораза код Никопоља у септембру 1396), већ уплитање још моћнијег освајача, који је долазио са Истока.

Преокрет је настао после ангорске битке (28. VII 1402), у којој је Тамерлан (Тимур, Демир), монголски владар Персије, поразио и заробио Бајазита. Огромно Османско Царство уздрмано је до темеља: део вазала се одметнуо, синови Бајазитови су се завадили и борили пуну деценију увлачећи у своје борбе бивше и садашње вазале. Преосталим балканским државама то је омогућило предах и продужило живот за неколико деценија. Положај раније освојених само се изузетно мењао: Солун и Света Гора су враћени византијским царевима, али устанак у Бугарској је остао без резултата.

Српску ситуацију отежавао је већ спомињани сукоб Лазаревића и Бранковића. Као вазали сви су се нашли у табору Бајазитовом и сви су се уз тешкоће ослобађали и враћали. Стефан Лазаревић је у Цариграду прихваћен од цара-савладара Јована VII Палеолога (цар Манојло II

180. Територије кнеза Лазара, Вука Бранковића и Ђурђа Страцимировића Балшића у периоду 1386-1389.

је био на путу у тражењу помоћи у европским земљама), уговорена је женидба са царичином сестром и добио је титулу деспота, највишу после царске. Тешко да се тада наслућивало колико ће далекосежне државноправне последице произићи из ове везе. Вуков син Ђурађ је у исто време у Цариграду затворен, што је био сигуран знак сукоба међу рођацима.

Док се Стефан са братом враћао морским путем преко Лезбоса (Митилене), где је упознао будућу невесту, обилазећи цело Балканско полуострво до Бара, Ђурађ Бранковић се ослободио затвора и добио подршку и помоћ Сулејмана, оног међу синовима Бајазитовим који је завладао европским територијама. Судар између две рођачке породице, од кога је зависила власт над Србијом, био је неминован. До битке је дошло у новембру 1402. на Трипољу код Грачанице и победу је однео Стефан Лазаревић. Помирен са рођацима посредством мајке, а са Сулејманом посредством византијског цара, деспот Стефан је остао турски вазал са обавезом годишњег трибута и помоћног одреда. То му није сметало да крајем 1403. или почетком 1404. постане вазал угарског краља Жигмунда, који се баш тада извлачио из критичног положаја у који је запао борећи се са супарником из Напуља (Ладиславом Напуљским) и његовим присталицама у Угарској и Босни. Добио је за то Београд, признање територије уз Саву и Дунав, а касније и велике поседе у Угарској (1410). Ослањање на Угарску и тесне везе с њом, упркос краткотрајним личним или династичким сударима, остаће све до краја осовина српске политике и омогућиће настављање српске државе и њених традиција на тлу Угарске после турског освајања.

У односима са Турцима преламале су се унутрашње кризе, заоштреније после смрти кнегиње Милице (монахиње Евгеније, 1405). Крајем 1408. против Стефана устао је брат Вук и са Бранковићима потражио помоћ од Турака. Следеће године беснео је унутрашњи рат, угарски помоћни одреди доспевали су до Трепче и Приштине, али је деспот Стефан, ипак, био присиљен да подели власт са братом, коме су припали јужни делови државне територије. Подељеност није дуго трајала, јер је већ средином 1410. Вук Лазаревић заједно са Лазаром Бранковићем погубљен од стране Мусе, брата и супарника Сулејмановог. Остали су живи још само деспот Стефан и сестрић Ђурађ растрзани турским међусобним борбама. Они су 1411. нашли пут за трајно помирење и повезивање две породице на тај начин што је Стефан узео Ђурђа за свога наследника.

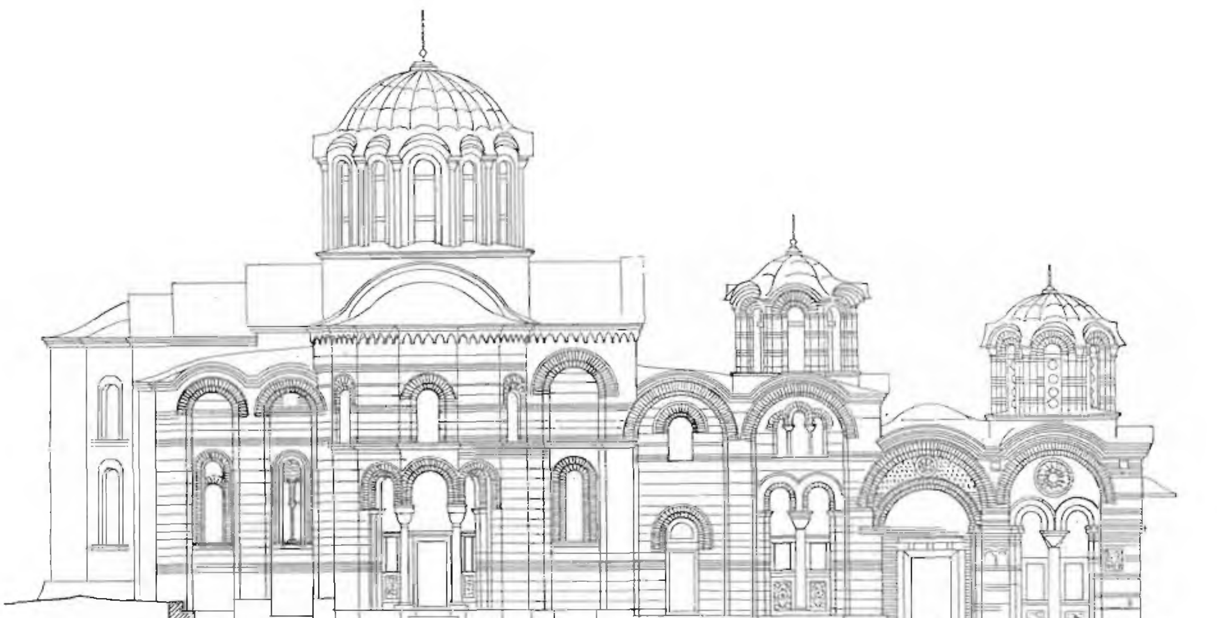

181. Фасада цркве манастира Хиландара са припратом из доба кнеза Лазара

Од како се вратио у земљу Ђурађ је помагао Стефану у владању земљом која је сједињена, али некадашње Вукове земље остале су са нешто већим обавезама према Турцима и захваљујући томе очувале су се њихове контуре све до турског освајања (1455). Од некадашњих немањићких земаља остао је мали део у Зети под Балшом III, који је преко мајке био унук кнеза Лазара. Он је годинама водио борбе са Венецијом, која се после 1409, купивши права на Далмацију од Ладислава Напуљског, упорно враћала на обале Далмације, Зете и Албаније. Уочи смрти, 1421, Балша III је своју земљу завештао ујаку деспоту Стефану, који је морао да ратује с Венецијом да би прихватио део овог наслеђа. У рукама Венеције остао је Котор, остали су Улцињ и Скадар и остало је наслеђе рђавих односа, који ће касније (1442, 1448, 1455) утицати на положај Зете између Србије, Турака и Венеције.

У трећој деценији XV века територије некадашње државе Немањића налазе се знатним делом у једној држави. Обалски потез је окрњен а земље преко Лима остале су у Босни, чији владари после смрти Твртка I (1391) задржавају српску краљевску титулу, али немају никаквог утицаја у Србији. Између две државе је у XV веку владала трајна напетост, али не због Хума и оног што ће бити Херцеговина, јер су се ту осамосталиле Косаче, династички повезане са деспотима Србије, већ због Сребрнице и територија западно од Дрине (Усора са Теочаком), које су деспоти добили од угарског краља.

На старија раздобља српске историје подсећа и положај српске државе измеу моћних суседа. Али то више нису Угарска и Византија, него Угарска и Турска. Утолико је занимљивије и необичније српско укључивање у византијски свет, који у ово доба (после 1402) има веома ограничене снаге. У време деспота власт византијских царева ограничена је била на Цариград, Солун (до 1430), острва и Пелопонез и одржавала се плаћањем трибута и извршавањем вазалских обавеза. Па ипак, баш њихову идеалну врховну власт прихватио је Стефан Лазаревић примајући деспотску титулу и улогу царског достојанственика. То више није представљало терет и умањење "самодржавности", већ одликовање и прихватање дела сјаја којим је зрачио Цариград. Стављање под симболичну врховну власт Византије на заласку, истовремено је доказ о великој слави и угледу Царства, али и о свести о повезаности оног дела источног хришћанства који је Византија у току столећа формирала.

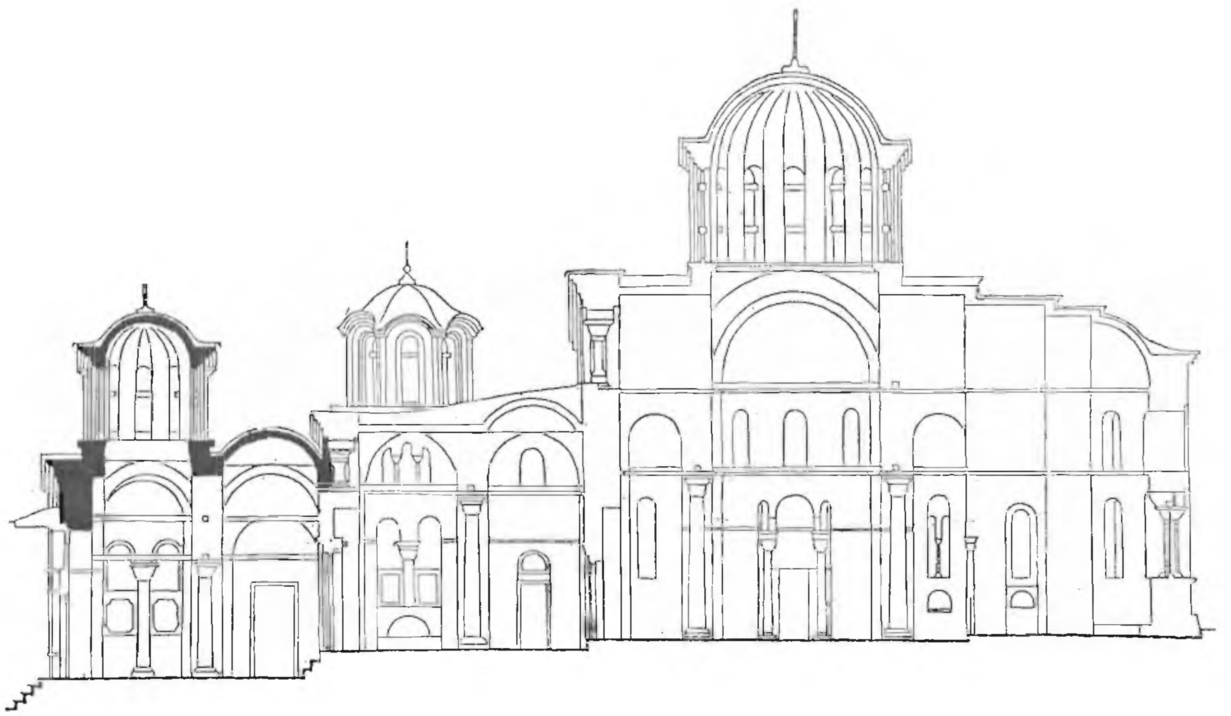

182. Пресек цркве манастира Хиландара са припратом из доба кнеза Лазара (проф. С. Ненадовић)

О озбиљности с којом је титула примана сведоче чињенице да се Стефан дао 1410. још једном "венчати" за деспота од стране Манојла II, да се Ђурађ Бранковић од смрти Стефанове (19. VII 1427), од како је прихватио државу, титулисао као "господин" све до августа 1429, кад су му посланици византијског цара уручили знаке деспотског достојанства. Ђурђев наследник Лазар, зет Палеолога из Мореје, такође је 1446. "венчан" за деспота и тиме представљен као очев савладар и наследник (старија браћа су му била ослепљена 1442. од стране Мурата II, њиховог заједничког зета). Када после 1453. није било византијских царева и када је Србија пала (1459), угарски краљ Матија Корвин је постављао "деспоте Срба" на својој територији. То ће продужити и његови наслединици, чак и у пораженој и подељеној Угарској после 1526.

183. Држава деспота Стефана Лазаревића око 1422. године

Деспотство је са Бранковића прешло на хрватске великаше Бериславиће, затим на истакнуте војне команданте. У XVI и XVII веку покушаји оживљавања и обнављања српске државе нису имали у виду немањићко краљевство или царство, већ "деспотовину" Лазаревића и Бранковића.

Недовршено друштво

И међу Србима је било раширено мишљење, познато на хришћанском Истоку и Западу, да се друштво састоји из три дела са одвојеним али комплементарним функцијама. У једној збирци "питања и одговора" пита се "на којим људима цео свет почива" и даје одговор да су то поп, ратар и војник, и додаје: "Поп моли Бога за цео свет, а ратар храни и попа и војника, а војник брани и попа и ратара". То је занимљиво више као израз свести, веровања у трочлану поделу чији су далеки корени можда у праиндоевропском друштву, него као опис стварног стања, мада три велике друштвене категорије хришћанског средњег века имају подлогу у реалности, у особеном саставу и начину разграничавања, тако да те три фигуре могу послужити као водичи кроз лавиринт стварних слојева и социјалних група врло разуђеног и непотпуно интегрисаног српског друштва.

Очигледно је да "поп" заступа свештенство, монаштво, црквену хијерархију, који су, без обзира на међусобне разлике, од околине одвојени посвећењима и заветима који обавезују на одређени начин живота, издвојено боравље (осим код парохијског свештенства) и спољашње разликовање строгом, тамном, дугом ношњом. Преданост и служење завету и молитви сједињавала је људе веома различитог порекла, имовног стања, неједнаке моћи и утицаја. Иако су духовници чинили друштво за себе и бежали од светске вреве, ипак се и међу њима понављало хијерархијско устројство, карактеристично за световно друштво; и код њих је наспрам малобројне јерархије, окупљене у саборима целе цркве или њених делова, била масовна основа парохијског свештенства и монаштва, које је постало бројније но што је било у време преображаја српске цркве после 1220. године.

Више није позив на осамљивање, подвижништво, ћутање ("безмолвије") и молитву био једини, можда ни преовлађујући мотив за одлазак у монахе. Ако се Растко својим младалачким бекством из света може узети за заступника оног горљивог монаштва које је било носилац мисије цркве у свим временима, онда се његов отац Немања може узети за заступника оне друге побуде, припреме за блажени крај после живљења у светској вреви. Уколико је хришћанска заједница код Срба постајала зрелија, уколико је више људи било дирнуто и покренуто поуком цркве, утолико је већи удео ове друге врсте монаха. Стицајем околности, у временима наглих преврата и повећане несигурности, манастирске институције су могле пружити уточиште па су постале привлачне не само због духовне утехе, већ и због материјалног обезбеђења.

Општи црквени прописи и манастирски типици забрањивали су да се нешто захтева од оних који ступају у манастир. Није се тежило за великим бројем монаха, у хиландарском и

студеничком типику се тражила равнотежа између материјалних могућности и броја достојне сабраће. Душанов законик је рачунао, као што је већ речено, да је 20 кућа потребно за издржавање једног монаха. Ипак, манастирске установе су западале у искушење да поједине ћелије или место у братству додељују заузврат за неки поклон манастиру. Временом се чак усталила пракса да место у братству ("аделфат" или "адрфат") са следовањем хране и монашке одеће буде предмет погодбе између манастирске установе и имућног дародавца. Доброчинитељ је понекад задржавао право да шаље кориснике аделфата. У тешким временима после косовске битке, аделфати у великим светогорским манастирима осигуравали су уточиште у случају невоље, ако "испаду от свога господства како то и мнозем господам прилучајет се", као што се каже у документу руског манастира на Светој Гори (1396). Предвиђало се тада да синови и кћери кнегиње Милице могу доћи у манастир (синови) или негде у близину, на манастирску метохију или у Солун (кћери), и примати све оно што следује. За кнегињу се чак предвиђало, ако дође да негде у манастирском метоху користи "аделфат", да ће јој дати 10 "јаких" кућа које ће дрва носити и послове обављати.

Оснивање нових манастира, прикључивање старим ктиторима код старих манастира, могућност установљавања "аделфата", све то је омогућавало да се увећа број монаха и манастирских заједница, али је, у исто време, угрожавало аскетски идеал. То су примећивали већ савременици, и у световном законодавству, какав је Душанов законик, било је прописа против живљења монаха ван манастира, мешања са световњацима итд. Из редова строгих монаха "исихаста", који се из Византије шире и доспевају у Србију, долазе подстицаји за обавезан заједнички живот ("киновију"), без одвојене исхране и имовине по ћелијама, за већу дисциплину и послушност старешинама, израженију аутономију манастира и сузбијање утицаја са стране.

Од оних монаха који су у манастирима или ћелијама налазили уточиште и материјалну безбедност, црква није могла очекивати да буду снага у вршењу опште мисије, па се морала ослањати на образоване монахе, припремане за будуће задатке управљања црквом. Расадници су сигурно били они велики манастири у којима је било преношења знања и искуства на млађе као део духовног усавршавања. Патријаршија је почетком XV века имала и формално "училиште", о коме је оставио сведочанство Константин из Костенеца сећајући се доброчинства деспота, који га је као бегунца прихватио и "к првопрестолнику србскому и патријарху ученију посилајет ме". Константин, који ће после бити животописац деспотов, већ је у Бугарској стекао образовање код једног од ученика славног патријарха Јефтимија, а у Србији је остао световњак, "учитељ србски". Ако се суди по броју рукописа, по записима, брижљивом и зналачком раду, у последњим деценијама српске државе није опао ниво образованости монаштва.

О црквеној хијерархији се веома мало зна. Само прва три патријарха имају житија. Први од њих (Јоаникије) био је најпре краљев логотет, док трећи (Јефрем) долази из средине "исихаста" и спаја образованост и књижевну делатност са наглашеним подвижништвом. Он је бежао од црквених части и дужности, а ипак је, стицајем околности, два пута седео на српском патријаршијском престолу. О пореклу осталих патријараха и митрополита, који се у овом периоду називају понекад и архиепископи, немамо података. Хиландар више нема ону улогу у припремању црквених старешина коју је некад имао. Српска хијерархија се после 1346. и бројно увећала, јер су старе епископије постале митрополије, а основане су нове, односно обновљене неке епископије. Мрежа црквене организације још увек је једноставна, иако је земља и боље насељена и у већем степену урбанизована. Огромна је разлика у односу на византијске територије, где су и градићи, као Драма, били седишта митрополита, а већа села, као Јежево, седишта епископа.

Трајни утицај цркве на верничке масе обезбеђивао се посредством парохијских свештеника. Сеоски попови су уобличавали начин живота својих парохијана, од њихове речи и дела, ангажованости и ауторитета, зависило је колико ће хришћанска етика управљати понашањем људи, у којој мери ће остаци паганства бити сузбијени. Отуда је распрострањеност свештени-

ка, постојање сеоске цркве, битан показатељ укорењености хришћанства. Пописи породица у тзв. "опширним дефтерима" с почетка турске власти бележе свештенике, најчешће на почетку списка становника села, и омогућавају закључке о постојању свештеника и односу броја свештеничких домаћинстава према укупном броју домаћинстава. Попис земље Вука Бранковића, састављен убрзо по освајању, 1455, анализиран је с гледишта броја и распрострањености свештеника, тако да пружа податке за сразмерно добро насељене области Косова поља и суседних жупа, у којима је хришћанство деловало више од пет стотина година.

Приближно половина од укупног броја села (623) била је без свештеника (322), у онима са свештеницима (301) девет десетина имало је једног свештеника (270), ретка су била са два свештеника (28), а сасвим изузетна са више (једно село и трг имали су по 3, један трг 4 свештеника). Попис је обухватио само домаћинства спахијских "тимара", а не и "хасова" султана и санџак-бега, у којима су, по правилу, била већа и богатија насеља (у овом случају Ново Брдо, Јањево, Трепча и др.), где је већа концентрација свештеника и где би се, у нашем случају, јавили и католици. Запажено је да су села без попова обично она мања, испод 30 домаћинстава, и констатовано да свештеничка домаћинства чине 1,79% укупног броја тим пописом обухваћених домаћинстава. Ако се узме у обзир оно што је речено о већим местима, тај проценат се још више приближава броју 2 и односу 1 свештеник на 50 кућа. Остаје, наравно, проблем колико је овај прилично велики узорак био репрезентативан за цело подручје српске цркве. Вероватно је у планинским, слабо насељеним пределима тај однос био неповољнији; на то упућују и разлике међу жупама земље Бранковића.

О материјалном положају свештеника старало се и световно законодавство. Душанов законик је захтевао да попови и на властелинствима манастира и код световне господе буду снабдевени са "три њиве законите", од којих ће се издржавати уколико немају своје "баштине", наслеђене земље. Веома су строге казне у случају дизања руке на монаха, свештеника или

184. Развалине цитаделе Новог Брда, XIV-XV век

архијереја. Поп је делио судбину своје пастве, на великим манастирским властелинствима није чак био ослобођен свих работа. Настојало се првенствено на томе да "поповска капа буде слободна", да свештеник буде неометан у вршењу своје службе и потчињен у духовним стварима црквеној јурисдикцији, која је била потпуно издвојена и аутономна.

"Војник" је у причи о оној тројици на којима свет почива заступао племство, јер су "војници" у ужем смислу као друштвени слој спомињан у повељама раног XIII века ишчезли поставши племство-властела или растворивши се у маси работника на властелинству. Душанов законик не оперише термином "војник" у овом старом смислу, он друштво световњака дели на *властелу* и на *себре*.

У вези с тим се ваља подсетити на чињеницу да су се Срби средњег века разликовали од својих потомака у Угарској почетком XVI века или у Војној граници утолико што нису били изразито ратнички елеменат. У време владара освајача српска држава је у војницима дефицитарна, па се узимају страни најамници: Каталанци, Туркопули (покрштени Турци), Немци, који су дуго били у служби Душановој. У касном средњем веку удео ратника није зависио од расположења или предиспозиција, већ од степена друштвене раслојености. Услова за масовно подизање ратника било је тамо где се очувао слободни елеменат, способан да има коња и оружје. У том погледу су велике биле разлике између земљорадничких области, где су људи везани за земљу, разбијени на мале породице, обавезни на работе па отуда и неподобни и неспособни да учествују у ратовању, осим у случајевима крајње нужде, одбране свога краја, и области сточара са катунским заједницама слободних и покретних братственика, који су сами узгајали коње. У историји ратова на Балкану Власи и Арбанаси зато заузимају истакнуто место. Већ се Душан у значајној мери ослањао на Арбанасе и помагао њихово ширење. У пуној мери се арбанашки ратнички елеменат испољио под својим великашима у време међусобних борби и у периоду одбране од Турака. Славизовани Власи се теже распознају, али је неоспорна њихова улога у време турског освајања и првом периоду турске власти.

185. Сребрни новац града Смедерева, 1430-1459.

186. Звоно са цркве светог Николе у Метохији, изливено 1432, са представом патрона цркве и дугим натписом са цитатом псалма и именом ктитора, локалног властелина Родопа, Пећка патријаршија

Без обзира на постепено сужавање основе из које се регрутовао ратнички елеменат, из ранијих периода је остао довољно јак слој племства ослоњен на земљопосед, коме је служење у војсци, нарочито заповедање и служење владару у управним и судским пословима, било основна мисија. У изворним текстовима се око средине XIII века примећује терминолошка промена у којој стари назив *бољар*, заједнички словенским текстовима, уступа место новом називу *властел*. Веровало се да иза те смене у називима лежи дубља промена у положају и саставу племства. Мада је извесно да назив *властела* истиче вршење власти, владареве службе, деловање у владарево име, ипак није сигурно да је сада ново "чиновничко племство" заменило старо "родовско племство". Премало су познате личности и породице за тако крупне закључке, а поред тога су се вероватно и у Србији као и у другим земљама та два елемента аристократије допуњавала, а не искључивала.

Унутар српске властеле XIV-XV века морале су бити велике разлике и по богатству и величини поседа и по важности и угледу службе коју су вршили; било је господара неколико села али и неколико жупа, достојанственика на двору и малих локалних чиновника. Ипак, из текстова се не може закључивати о великим правним разликама. Душанов законик говори о властели и *велможама* или великој властели, а на другој страни о *властеличићима*, али прописује разлике симболичког карактера: велики властелин се на суд позива "књигом судијином", што значи писмом, док се другима само показује печат као знак овлашћења; властеличић се, ако опсује властелина, поред новчане казне бије штаповима, док је у случају да властелин увреди властеличића то изостављено. Византијско право, које је следио Законик, није појачавало, већ смањивало ове разлике, јер је његова полазна тачка у друштву слободних и једнаких римских грађана. Законик је те разлике истицао тамо где је то било неопходно, као у већ цитираној одредби о пороти где се захтевало по "закону светог краља" (Милутина) да "великој властели" буду поротници "велика властела", а да се "средњим људима" и "себрдијама" заклињу њима једнаки ("их дружина"). У друштву диференцираном и сталешки раслојеном тешко је замислити да би другојачије било могуће.

Велике промене у саставу племства донео је у другој половини XIV века процес у коме су се великаши из владаревих намесника и службеника претворили у самосталне господаре територија. Они који су успели стварају своје дворове и свој више или мање разгранати управни и војни апарат и попуњавају га својим сродницима и службеницима, који на тај начин доживљавају друштвени успон. Овај нови аристократски талас потицао је из средина слободних баштиника, потомака некадашњих "војника", затим "пронијара", који су се одржали од времена краља Милутина па све до пада српске државе. Из Византије је, наиме, са територијама преузета и установа "проније", уступања земљишта с људима доживотно под условом да се врши војна служба за владара. Примери неких истакнутих родова, као што су били Балшићи, затим Калођурђевићи-Црнојевићи, Мазареки, Спани, показују да је пут друштвеног успона био отворен и влашком и арбанашком елементу. На другој страни су се Срби укључивали у угарско племство, нарочито после пада српске државе.

У последњим деценијама српске државе може се запазити промена у ставу племства према владару. Генерације које су памтиле распадање Душановог царства љубоморно су чувале самосталност. Причајући о младости Стефана Лазаревића, његов животописац износи невоље са великашима, који су памтили како их "отац његов (тј. Лазар) од почетка покори под своје ноге", и који су сада, после 1389. год., покушавали да се извуку испод Стефанове власти и да му постану једнаки. Такво одметање је спречено и кажњено, а из каснијих времена нема података о непокорности (осим Црнојевића у Зети). Константин Филозоф има и причу која треба да објасни ту промену. У тренутку слабости према младом Стефану Лазаревићу Бајазит предвиђа борбе које ће настати после његове смрти и саветује му да још за његова живота сатре своје силне и доведе их на своју вољу, а да од својих људи благородне или сиромашне уздигне и учини славним. Да ли је Стефан Лазаревић заиста извршио неку врсту социјалног преврата "одозго"? Прича има елементе пророчанства на основу познавања каснијих догађаја,

али њој у прилог говори обрачун са великашима као што су били Никола Зојић и Новак Белоцрквић у последњим годинама XIV века.

За разлику од монаштва и свештенства, конфесионалним разлозима упућених да се угледају на Византију и њену цркву, српско племство с краја средњег века могло је у начину живота, одевања, уређивања амбијента да налази узоре код својих сталешких другова у суседним земљама и у оној заједничкој европској витерско-дворјанској култури, карактеристичној за "јесен средњег века". Мада је аристократска средина Србије у последњем столећу самосталности веома слабо позната, ипак се може закључити да су били прихваћени неки типично западњачки видови исказивања племенитости као што су хералдички симболи. Прихватање хералдичког језика може се пратити на новцима од времена Стефана Дечанског. У другој половини XIV века формира се целина грба по свим хералдичким правилима (прво код Балшића), а тада долази и до укрштања византијских симболичких украса и знакова (орлови, оцила), који су раније нашли пут у Србију, и хералдичких штитова и шлемова, из чега ће касније настати грбови династија и Србије.

И витешки редови, та велика мода касног средњег века, били су прихваћени у Србији. Писци XVII века цару Душану приписују оснивање реда "Стуб светог Стефана", али средњовековне потврде недостају. Стефан Лазаревић је без сумње припадао унутрашњем делу "Змајевог реда", који је установио краљ Жигмунд Луксембуршки. И као владар и као члан реда, деспот Стефан је био властан да врши произвођење витеза *(Ritterschlag, adoubement)*. Константин Филозоф то схвата као право да "славне витезове" "венчава" и истиче како су се краљеви племићи хвалили тиме да им деспот "витежство вручи". Знаци витешких редова, некад названи просто "шаркан" (од мађ. *sárkány* = змај), спомињу се у инвентарима ствари српске властеле упоредо с бројним поменима грбова ("знамења"), што је сигуран знак њихове велике распрострањености.

У причи о троделној подели друштва, стављеној у основу наше социјалноисторијске панораме, најшаренија је скупина која у реалности стоји иза "ратара". Та фигура, која "храни" и попа и војника, заступа све оне који се издвајају световњаштвом и неплеменитошћу, које су тако негативно одређене перципирали савременици, а за њима и модерни истраживачи. У правном језику Душановог законика биће ознаком *себра* или чак *себрдије* обележени они световњаци који нису укључени у "властелу" или "властеличиће", мада у конкретним одредбама уз поједине норме законодавац употребљава и уже и специфичније називе (отроци, меропси, дворани, жупљани, сироте, сокалници, станици, трговци). У друштву целе српске државе "себар" има онај смисао који "пук" *(populus)* има у друштву појединог приморског града, то није "класа", већ резидуум састављен од разноврсних елемената и група.

У напору да се приближимо друштвеној реалности српског средњег века морамо уз "хоризонталну" раслојеност, чији модел могу бити уље и вода у кандилу или слојеви колача, ставити и "вертикалну" рашчлањеност, чији модел могу бити кришке наранче. Унутар "великог друштва" у настајању, под чим подразумевамо укупну популацију унутар државних граница, имамо знатан степен интегрисаности у духовништву и владајућем слоју, а веома велику разуђеност у ономе што чини огромну већину те популације. Сложеност тога друштва можемо себи дочарати једино ако уз слојеве неједнаке у материјалним могућностима и правима ставимо и групе које су одвојене или просторно, или границама језика, или персоналних права по којима њихови припадници живе. Такве групе имају своје посебне раслојености, које се не поклапају са поделама у друштву у целини.

Наравно, сви делови тога друштва нису једнако проучени, неки ће због оскудности извора остати заувек непознати. У ономе што је бар донекле познато можемо разликовати градска друштва са особеностима унутар појединих типова градских насеља, затим сточарска друштва влашких и арбанашких катуна и земљорадничка друштва, слабије позната на крају средњег века него у доба великих задужбина, када су краљевске повеље осветљавале бар велика властелинства. Приморски градови су се све више затварали у своје комуналне љуштуре и отпадали

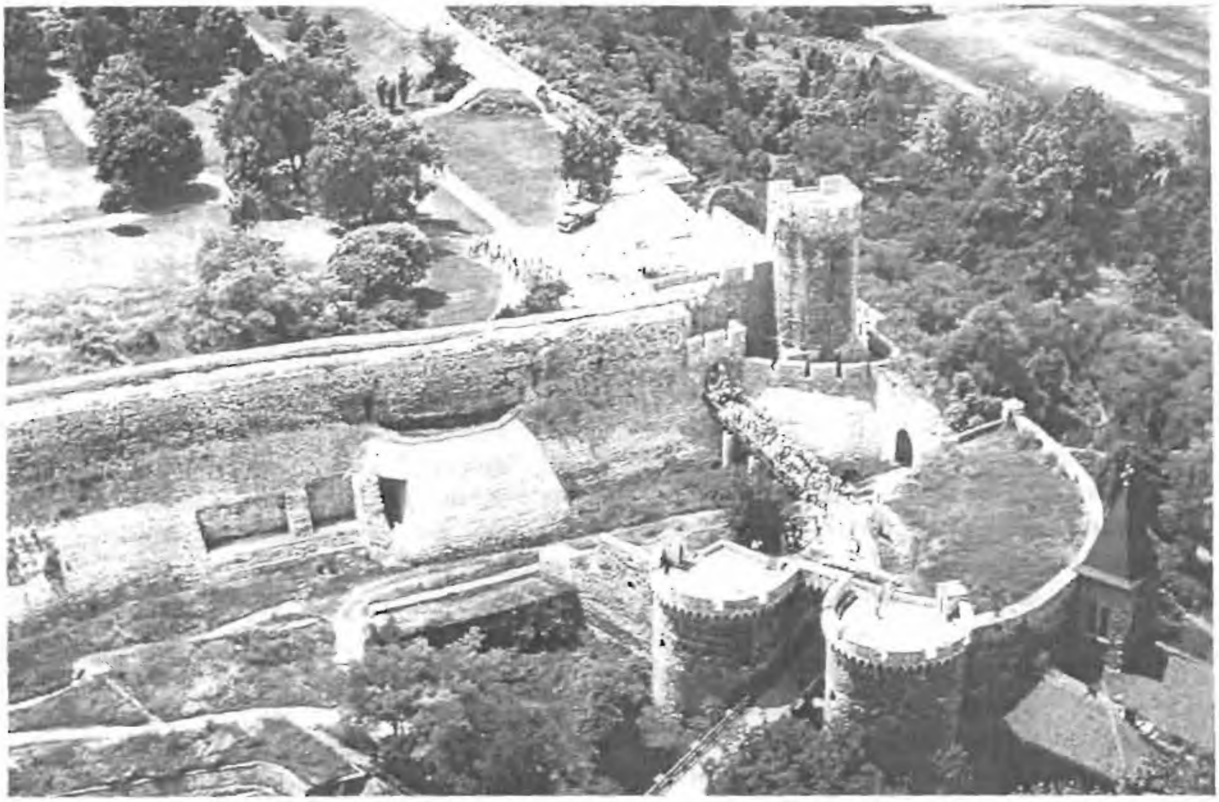

187. *Део београдске тврђаве у којој су средњовековни зидови обухваћени градњама из каснијих времена*

188. *Рударске старешине, минијатура из Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића из 1412, рукопис XVI века (Архив САНУ, Београд)*

189. *Главна кула унутрашњег града у Смедереву са представом крста и натписом о подизању града (1430)*

од српске државе. У њима се подела на племство (патрицијат) и пук, уз затварање патрицијата и искључивање пука из органа власти, довршавала уз мање или веће потресе. У Котору је одговор на "затварање" патрицијата 1362. био у преврату и привременом збацивању његове власти (1380), у Бару се "затварање" десило у време деспота Стефана, али су сукоби патрицијата и пука настављени и под млетачком влашћу. У великом полету рударства јужни градови, они који су били под влашћу српских владара, једва да учествују; главну реч у рударским трговима имају Дубровчани.

Рударски тргови имају такође аутономију, али се у њима нису образовала комунална друштва, упоредива са онима на јадранској обали. Значајан и утицајан део становника (Латини, првенствено дубровачки трговци, затим Саси) живео је по своме праву и покоравао се законима свога града. Дубровчани су били обавезни да се у међусобним споровима обраћају својим градским властима, а од краја XIV века практиковало се именовање конзула и двојице судија који би у Србији, односно Босни, пресуђивали спорове својих земљака. Спискови тужитеља, туженика и судских колегија осветљавају бројност Дубровчана у српским трговима и осцилације у њиховом присуству са врхунцем у 20-30-им годинама XV века. У парницама Дубровчана са припадницима других група образовани би били мешовити судови од једнаког броја представника сваке стране. На тај начин измицао је део јурисдикције аутономним органима, који су иначе били без озбиљне материјалне подлоге и без својства правног лица.

У Новом Брду, највећем међу рударским трговима, назире се горњи слој, нека врста патрицијата у заметку. Ипак, главно обележје овој врсти насеља даје масовна радна снага рудара и пратећих служби, која зависи од предузетника или је предузетништвом захваћена ("лемшафт", рад на удео), и ради у неизвесности или с великим ризиком (док се не наиђе на рудну жилу или лежиште). То је свет приморан да живи на кредит. На другој страни, трговци маме продајом на вересију да би се ослободили робе коју доносе као противредност скупом сребру. У сваком случају, у српским рударским трговима је у последњим деценијама самосталности задуженост становништва добила такве размере да је то стварало социјалне и политичке проблеме. Кредитори су настојали да утерују дугове користећи расположива средства, међу осталим и држање дужника у свом приватном затвору. Локалне власти, па и сам деспот Ђурађ, настојали су да поданике заштите проглашавајући мораторијум за наплату дугова, забрањујући да се за дугове узима више од трећине зараде, прописујући код замене новца курс повољан за дужнике и сл. Како су кредитори често били Дубровчани, утеривање дугова је прерасло у дипломатски проблем, јер је дубровачка влада у томе видела повреду старих слобода и привилегија својих грађана. Велики потреси изазвани ратом и привременим турским освајањем Србије 1439-1444. потисли су ове проблеме у други план, али су они остали актуелни све до краја. Из докумената о пословању дубровачких трговаца види се да ови нису могли рачунати са имовином у виду потраживања од локалног становништва, били су задовољни ако спасу половину или чак трећину.

Сточарска друштва влашких и арбанашких катуна веома слабо познајемо. Катуни су се разграњавали и памтили некадашње заједничко порекло, прерастали су тако у "племе" карактеристично за планинске области Херцеговине и Црне Горе у новом веку. Позната "племена" из времена турске власти, као што су Бањани, Дробњаци, Бјелопавлићи, Његуши, Пипери, Васојевићи, Никшићи и др., имају почетке у катунима забележеним у документима XIV или XV века из архива у Дубровнику или Котору. На челу влашких заједница били су *катунари*, по којима је неки огранак ранијег катуна добијао име. Некад су *катуни* имали двојицу старешина, који су се лако претварали у "кнежеве" или "војводе" и тиме приближавали и изједначавали са властелом. Већ су процеси после Душанове смрти уклањали преграде између територијалне организације и сточарских заједница које осцилирају између летњих и зимских станишта и олакшавали интеграцију на нивоу територија осамостаљених обласних господара. Турско освајање праћено искорењивањем старог племства пружило је прилику катунарској аристократији да заузме место и преузме неке функције (нарочито у односу на цркву и свештенство)

190. Ново Брдо, остаци цркве у подграђу, XIV-XV век

191. Ново Брдо, поглед на "Кулу" (акропољ), XIV-XV век

192. Голубац, утврђење на Дунаву, XIV–XV век

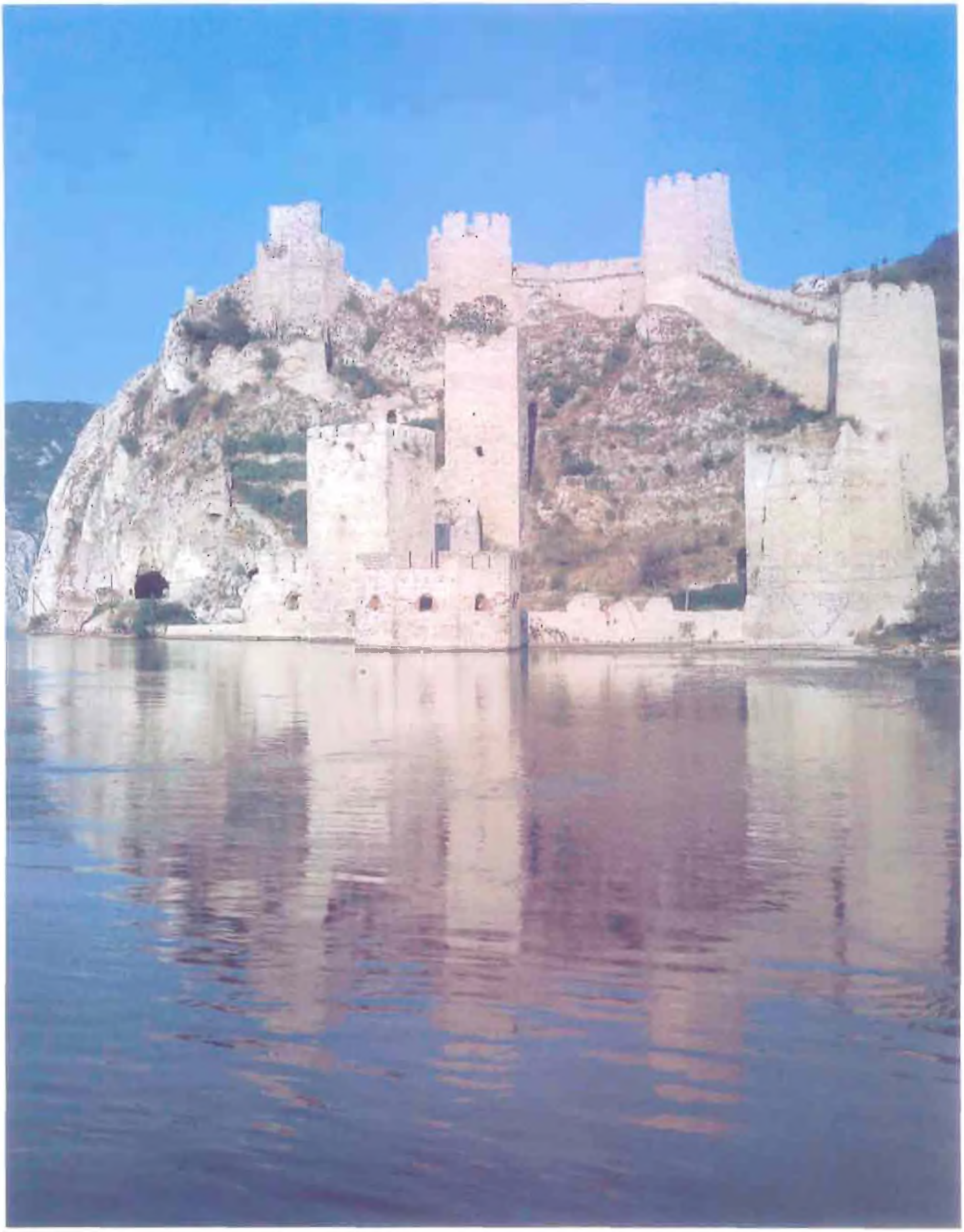

193. Голубац, поглед на куле с Дунава, XIV–XV век

194. Голубац, поглед на куле и зидине с брдске стране, XIV–XV век

195. Голубац, кула из турског времена

196–198. Смедерево, куле и зидови спољашњег града, XV век

199. Средњовековни панцир ископан у Србији, XIV-XV век; буздовани, XV век

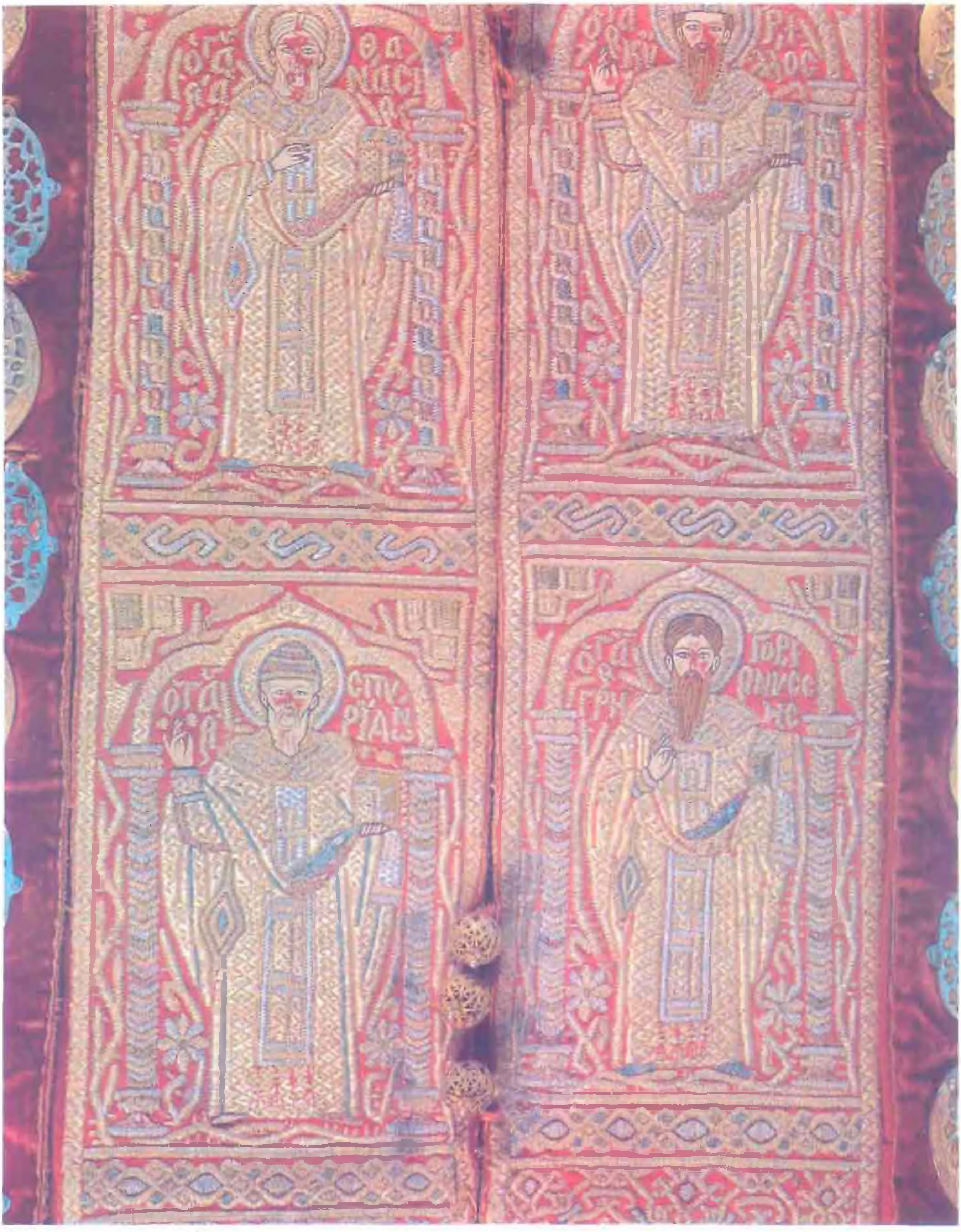

200. Епитрахиљ, вез из XV века

201 Четворојеванђеље, рукопис из XIV века, заставица пред Јеванђељем по Матеју (Архив САНУ, Београд)

202 Призренски рукопис Душановог законика, страница Синтагмата Матије Властара (Народна библиотека, Београд)

203 Везени покров за ковчег са моштима кнеза Лазара, дар монахиње Јефимије, крај XIV века (Музеј Српске православне цркве, Београд)

некадашњег племства, утолико лакше што су многе влашке старешине добијале "тимар", турско војничко добро, и биле укључене у ред "спахија". Повлашћени положај "хришћана спахија" није се одржао дуго, само неколико деценија, али тиме није ишчезао углед "народних првака" и чувара средњовековних традиција.

Колико се из малобројних докумената могло закључити, у катунима је остао очуван слободни статус њихових чланова, који су се сматрали сродницима и били обавезни да помажу своје људе, јамче за њих, извршавају крвну освету итд. У складу са тим је важна улога "збора" (од "сабор") катуна, у коме се доносе одлуке али и врши суђење. У сачуваној документацији о сточарским заједницама жена је невидљива. У владарским повељама и Душановом законику налазе се одредбе о удовицама, о сиротама, у тежњи да се олакша њихова улога главе домаћинства. У градским друштвима се ишло и корак даље, неки су позиви резервисани за жене које морају привређивати. У Закону Новог Брда из 1412. изричито је забрањено да се продајом хлеба, соли или воћа баве удате жене; то су смеле само "сироте", да би се од тога прехраниле.

Поглед на српско друштво крајем средњег века морао би обухватити и странце, од којих су неки, као Дубровчани, сразмерно добро осветљени, док се други, као Грци и Турци, тек помињу, понекад у важним улогама цариника у градовима или функционера у централној управи. Морао би обухватити и жупске и сеоске заједнице, али о њима нема података, као што нема информација о променама унутар великих властелинстава приказаних у једном ранијем поглављу.

Све те споменуте, а свакако и понеке неспоменуте, слојеве и групе држала је на окупу власт владара. Једнима је он господарио непосредно, пошто су му дуговали верност и "верну службу", другима је господарио посредно, јер су били под влашћу оних првих, док су трећи били обухваћени територијом на којој се простирала његова власт. И у време деспота владало се традиционалним средствима, примењивало се наслеђено законодавство, византијско и српско. Душанов законик је долазио из прошлости и имао ауторитет "цара Стефана", преписиван је, а можда и местимично прошириван. Наставило се са потискивањем обичајног права и ширењем надлежности државних органа и владаревог судства. У време деспота Стефана спроведена је управна реформа по којој су основне административне јединице постале "власти" на челу са војводом и са седиштем у неком од великих градова. Том реформом нису биле обухваћене земље Бранковића, у којима је до краја остао систем "кефалија", наслеђен из времена царства.

По византијском обрасцу, владарев двор се из утврђења или изолованих резиденцијалних комплекса преместио у градове. Кнез Лазар се везао за Крушевац, његов син Стефан Лазаревић за Београд, а Ђурађ Бранковић и последњи деспоти за Смедерево. Од тих дворова остале су само спољне љуштуре, градске зидине и куле, импозантне нарочито у Смедереву, саграђеном за кратко време (1428-1430). Двор владара са градом постаје "престоница" у том смислу што се главне институције (канцеларије, ризница, суд) устаљују у једном месту, где су и симболи владареве власти (престо, инсигније). Двор није само место одакле се влада, већ и место јаког културног зрачења. Ту је расадник "удворности", куртоазије у првобитном смислу те речи, дворског понашања и етикеције. Као и у Душаново време, на двору је била окупљена млада властела, која је увеличавала свиту владареву, а уједно се учила дворским обичајима и припремала за каснији живот.

Опис двора деспота Стефана код Константина Филозофа је потпуно схематичан: службе су распоређене у три "чина", три концентрична круга по обрасцу небеске хијерархије: "могла се видети Ареопагитова слика". Палате су сијале "у сваком царском уставу", није се трпела "вика или лупање ногама или смех", сви су били одевени у "светле одеће", које је сам деспот раздавао. Бежало се "од женске љубави и мусикијског рода", што остаје неразумљиво, мада је препознатљива тенденција да се нагласи аскетска уздржаност. Музика је толерисана само колико треба за рат. На другом месту, описујући пријем посланика Мурата II, Константин ће

заборавити своју тенденцију и дати сасвим другачију атмосферу: "учини велико гошћење с њим, пловећи у лађама по Дунаву и Сави и пијући веселили су се".

Нема, наравно, разлога да се претпостави да је дворски живот код деспота одударао строгошћу и монашком озбиљношћу од других оновремених дворова. Врхунце дворске друштвености представљале су велике свечаности, као што су свадбе, гозбе о великим празницима или приликом примања угледних гостију. Свечано је било и примање посланика. Витешке игре су спадале, поред лова, у омиљене забаве племства. Константин Филозоф хвали једног деспотовог витеза, који пред угарским краљем "на сабору свих кнезова" "обори најсилније и узе венац победе".

Култура у знаку континуитета

Душаново царство се не да замислити без претходних византијских утицаја, који су омогућили да се приближе представе о царству и да се усвоје његове вредности. Једном створено, ма колико крхко и краткотрајно, то царство је старе српске земље отворило новом таласу византинизације. Улогу споне, коју је дуго имао само Хиландар, преузеле су сада освојене византијске земље укључујући и целу Свету Гору. Сукоб са Цариградском патријаршијом није, колико се види, пресекао везе нити зауставио кретање монаха, свештеника, припадника хијерархије, између византијских и старих српских области. Кад су ослабиле политичке везе услед познатих збивања, отклоњен је сукоб са Цариградском патријаршијом (1368, 1371, 1375), а све већа турска опасност је наводила хришћане на сарадњу и узајамно помагање.

Време појачаних византијско-српских веза поклопило се са тријумфом "исихазма", тако да је овај монашки покрет својим богословским погледом и подвижничком праксом обојио црквени и културни живот. Значајну улогу у распростирању исихастичких утицаја имали су тзв. "синаити", који су у Србију доспели седамдесетих година XIV века и у земљи кнеза Лазара основали монашке заједнице из којих је зрачила обновљена духовност "безмлвија" (исихија), непрекидног усавршавања, стремљења доживљају божанске енергије. Из ових монашких заједница долазили су подстицаји за строго "општежиће" (киновију), аутономију манастирског живота. Неки од синаита доспелих у Србију добили су житија и локални култ, што сведочи о њиховом снажном утицају на околину. Синаита је било пореклом Грка, Бугара, Срба, и они су напоредо с другим монасима исихастима доприносили стварању хришћанског јединства и превазилажењу етничке подвојености.

Чињеница да се већ у првој деценији после смрти (1359) преводе на стари српски језик списи Григорија Паламе, солунског митрополита и богослова исихазма, који је некад водио разговоре с Душаном на Светој Гори, сведочи о огромним променама до којих је дошло у међувремену: стара српска библиотека попуњава се и актуелним делима. Није, наравно, престало традиционално преношење старих текстова у нове кодексе, из старих српских или бугарских "извода" или из грчких оригинала. Од како су задовољене најпрече потребе, прелази се на оно што би раније било луксуз. Уз нове теме и жанрове, о којима ће још бити речи, запажају се општа богословска дела у која је интегрисана античка философија, као што је *Источник мудрости* Јована Дамаскина, преведен на српски у XV веку, затим списи који објашњавају шта је философија, збирке изрека мудраца, збирке античких и библијских мисли ("Пчела"), и сл. Били су то текстови који дочаравају садржај и поделу тадашње "заокружене

образованости" (енциклопедија) и наговештавају програм који треба савладати. То су текстови у којима је оновремени српски читалац упознавао фрагменте Аристотелових списа. Важнија је околност да се у њима налази основа за прихватање става карактеристичног за хришћански хуманизам касне Византије, поштовање образованости и учености, љубав према књизи, стремљење према бољем и вишем, потреба за усавршавањем. Такав став се открива у узгредним примедбама учених преписивача, у њиховим напорима да поправе "грубости" својих мање учених претходника, али и у изричитијим изјавама, као што је она Константина Филозофа: "много пута где нису успеле војске, које су се потрудиле, и оружје многих лађа, ту је успевала једино просвећеност".

Поред тесног повезивања територија српских владара са Византијом, за културну ситуацију последњег периода средњег века важни су били процеси настајања територија и израстања слоја нових господара и племства којим су били окружени. Они који су се уздигли дотле да имају дворове и дворане, да имају под собом "земље и градове", морали су прихватити и улогу заштитника цркве и помагача оних који су у невољи. Уколико се сами тога не би сетили, опомињали би их они који су од такве помоћи и заштите зависили. Поучан је пример светогорских манастира и српских обласних господара. Оставши без заштите византијских царева, па српских владара, изгубивши део поседа у време турског освајања (1383, 1387), стари византијски манастири су се почели обраћати српској господи далекој од Свете Горе за помоћ у виду поседа или годишњих прихода. Почело је са Угљешом и Вукашином, па је прешло на Лазаревиће и Бранковиће, а у неким случајевима (Хиландар, Свети Павле, Есфигмен) завршило код сремских Бранковића, који још нису изгубили наду да би се могли вратити у "своје господство". У сваком случају, и Лавра светог Атанасија, Русик, Ватопед, Кастамонит, Свети Павле, добијали су знатну помоћ од српске господе, која се нашла у улози нових ктитора са правима на помен и "аделфате", где је то било уговорено. Лако је замислити како су се тек домаћи манастири обраћали за помоћ. Документи о томе су сачувани само у изузетним случајевима (Дечани, Милешева). Но, још је важније да су обласни господари били повезани и морално

204. Камени споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића (1427), подигао локални свештеник Ђурађ Зубровић, Црквине код Младеновца

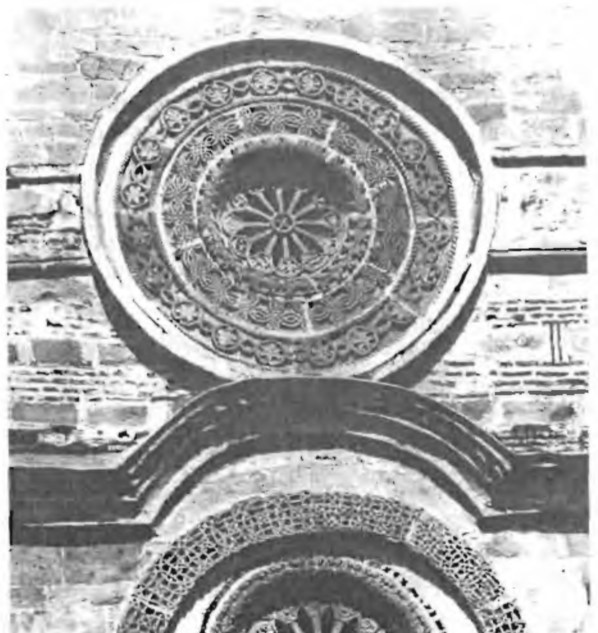

205. Камена пластика манастира Наупаре, крај XIV века

обавезни да иду трагом својих владарских претходника као оснивачи нових цркава и манастира.

У последњим деценијама XIV века поновило се оно што смо већ видели крајем XII и почетком XIII века, када су области на граници и глувој провинцији Византијског Царства оплемењене споменицима "рашке школе". Као што је тада језгро државе Немањиних претходника са земљама које су припадале династији и њеним огранцима утицало на подизање Милешеве, Сопоћана или Давидовице, тако су и сада језгра територија и комлекси земаља из којих се могло даровати људе и земље утицали на место подизања нових задужбина. Територије на далекој периферији Душановог и Урошевог царства постале су колевка споменика "моравске школе", централна област у којој долазе до пуног израза и подстицаји и остварења српске културе с краја средњег века. У областима које су раније биле у центру државног живота, или су дуго остале под влашћу и непосредним утицајем Византије, тај последњи културни слој није дошао на скоро недирнуто тле, већ се распоредио међу постојеће споменике и непосредно прикључио традицији, па је због тога и мање приметан.

Дуготрајан и брижљив рад специјалиста, првенствено историчара уметности и археолога, на откривању средњовековних објеката, њиховом идентификовању и датовању, описивању и тумачењу, омогућио је да се дође до "инвентара" и карата споменика насталих од времена царства, када се приметно укључује међу ктиторе локална властела, па до турског освајања. Ако та карта обухвати територије Душановог царства, на њој ће се препознати бројне културне регије, а међу њима су изразите територије појединих господара или династија са својим језгрима и својим периферијама.

Као и у политичким односима и ставу према традицијама српске државе, тако се и у култури примећује да последње освојене области не мењају затечени изглед, у њима препознајемо као српско понешто везано за господаре. Из Епира су иконе Марије Ангелине, односно сликани реликвијар Томе Прељубовића (Метеори, Куенка у Шпанији), из Тесалије помени Симеона Уроша на фрескама у Костуру и Метеорима и ктиторска улога Јована Уроша у подизању манастира Преображења у Метеорима. Из серске области остао је удео деспота Јована Угљеше у помагању светогорских манастира, пре свега Ватопеда и Хиландара, где је саградио гроб за сина и таста ћесара Војихну, а у Ватопеду подигао црквицу светих Бесребреника. Угљеша је био фактички наследник српских владара у односу на Свету Гору, али се од њих двојако дистанцирао: игнорисањем Уроша и осудом Душана у преговорима са Цариградском патријаршијом.

У Македонији је више остатака из периода 1355-1395, што дозвољава да се уоче временске и просторне разлике од пуног присуства царства у манастиру Матеич (Скопска Црна гора), не само у ликовима царице Јелене и цара Уроша као ктитора већ и у представи "Лозе Немањића" и једног српског сабора, до потпуног одсуства у охридским црквама живописаним у то време. Између тих крајности су Богородица Заумска на источној обали Охридског језера, задужбина ћесара Гргура (1361), са поменом цара Уроша, затим Псача (код Криве Паланке), где су у задужбини севастократора Влатка представљени цар Урош и краљ Вукашин, једна од ретких успомена њиховог савладарства (1365-1369). Краљ Марко је заокупљен после очеве смрти доказивањем легитимитета свога карљевства, што долази до израза у представама у Светим Арханђелима у Прилепу (1371-1372) и, нарочито, у Светом Димитрију у Сушици ("Марков манастир") (1376-1381), где је сликан као "други Давид", помазаник божји. У манастиру светог Андрије на Тренски (1389) Марков брат Андријаш није имао прилике за сличну династичку пропаганду, али наслањање на традиције српске државе и цркве долази до израза у представљању светог Симеона и светог Саве.

Браћа Драгаши су више заокупљени помагањем светогорских манастира који им се обраћају за помоћ него грађењем у сопственој земљи. Њихова задужбина манастир светог Јована Богослова у Поганову (код Пирота) остала је недовршена, без живописа, али обдарена једном од најлепших икона са овог простора. И Вук Бранковић, господар територије са највећом

концентрацијом великих и малих цркава, био је привржен Светој Гори, где је остало највише података о његовом ктиторском ангажовању. Код браће Балшића, господара територије којој обележје дају католички градови, приметно је јаче интересовање за православну цркву и монахе у току времена. Крајем XIV или почетком XV века њиховом заслугом подигнуте су на острвима у Скадарском језеру четири манастирске цркве (Старчево, Бешка, Богородица Крајинска, Морачник). Основе типичне за унутрашњост Балкана и Свету Гору накалемљене су овде на домаће градитељске традиције. Овде је из давнина простор додира православља и католичанства, па није необично то што су у Пречистој Крајинској имали седиште унијатски зетски митрополити.

Када се ови споменици посматрају у дугом низу и у групама у којима су настали, може се запазити да су црте оригиналности утолико израженије уколико се даље иде од центра некадашњег царства. Споменици кнеза Лазара, његових наследника и властеле у њиховој земљи, најбоље репрезентују домете касновизантијске уметности, која сада има на великом простору заједничка обележја, попут оних које има романска или готска уметност на далеко већем простору. Лазар и наследници су, као и други господари територија, преузели улогу владара у помагању светогорских манастира и старих немањићких задужбина. Они помажу, дограђују и дарују не само Хиландар већ и Лавру, руски манастир светог Пантелејмона, Ватопед, Светог Павла, Есфигмен, Дечане, Милешеву.

У земљи Лазара и његових наследника може се запазити улога кнежеве задужбине Раванице као узора и обрасца, који други имају пред очима бринући се о своме вечном почивалишту. Идући за примером оца и мајке, који су подигли Раваницу и Љубостињу, деспот Стефан је као своју задужбину подигао Ресаву ("Манасију"), особену по тврдим градским зидинама које је окружују. Ђурађ Бранковић се, док је био уз ујака помагач у влади и наследник, везао уз Грачаницу, помагао је као други ктитор и ту сахранио једног од својих синова (1428). Владарска породица је поред својих задужбина помагала подизање и одржање цркава и манастира: цркву светог Стефана ("Лазарицу") у Крушевцу, манастир Горњак на Млави, Сисојевац близу Раванице. У деспотском периоду је било и међу властелом и великашима не само вољних него и материјално способних да у свему иду стопама владара: челник Радич и војвода Радослав су ктитори приложници светогорских манастира, док је много шири круг властеле која подиже цркве и манастире у своме крају. Код једног броја сачуваних споменика ктитори се нису могли идентификовати (Копорињ, Свети Никола у Рамаћи), код неких, чак веома репрезентативних, као што је Каленић, ктитор је познат, у документима више пута спноменути протовестијар Богдан. Познати су и Мусићи, ктитори Нове Павлице, сестрићи кнеза Лазара. Загонетни

206. Хералдички мотив са парапетне плоче Лазареве припрате у Хиландару (проф. С. Ненадовић)

остају веома богати и исихастички настројени монах Доротеј и син Данило, оснивачи манастира Дренче.

Споменуте цркве и манастире заједно са извесним бројем других, сачуваних у рушевинама или измењених каснијим преграђивањима, стручњаци сврставају међу споменике "моравске школе" препознатљивих обележја. Као што је већ наговештено, оригиналност ове школе не састоји се у новини појединих елемената, они су сви старији од моравских споменика, већ у споју тих већ познатих и примењених елемената. Овде се ктитори и њихови мајстори нису укључивали у локалну традицију, јер је није било; овде су, градећи на отвореном и празном терену, прихватали као своје све оно што је поштовано у православној уметности до Цариграда, Свете Горе, старих српских споменика.

Основе моравских цркава чини "уписани крст", али не у квадратно већ у правоугаоничко поље, а упадљиву карактеристику чине три полукруга на источној страни (као три шкољке, отуда стручни термин "триконхос"), једно је прастара апсида, а два проширења су за смештај хорова. Традиционална је и главна купола, праћена код већих цркава са четири мање куполе. Иако се мермеру код старих споменика сви диве, површина се овде обрађује једноставнијим материјалима: каменом, опеком, малтером. Њиховим распоредом постижу се живописни ефекти, а за декорацију служе и уграђени крстолики керамички лончићи, камени и керамички преплетени орнаменти, а код неких цркава и фреско слике. Камене розете подсећају на западне споменике ранијег доба.

У сликарству моравских споменика теже је извући заједничке основне карактеристике, јер је веома много зависило од мајстора-уметника којима се располагало или који су из далека доведени. У Ресави и Каленићу радили су врхунски уметници, у другим црквама мајстори скромнијих могућности. Оне најбоље уметнике одликује декоративни стил, негован израз, заокупљеност људском фигуром и средином у којој се она налази. Ово сликарство следи традиционалне иконографске програме, осетљиво је за суптилне теолошке поруке и чува традиције српских светитеља и уобичајени начин представљања ктитора и владара.

Захваљујући понеком тексту, имамо донекле увид у то шта су средњовековни људи ценили код уметничких остварења. Описујући Дечане као дело свог јунака, Григорије Цамблак из перспективе раног XV века, када живи у манастиру, и својих дотадашњих животних искустава, истиче пропорције, висину, стубове од мрамора и сводове, више од свега хвали спољашњи изглед храма, мрамор црвени и бели, "да изгледа да је један камен лице целог храма". У једном родослову насталом у Србији XV века, поводом Душанове задужбине спомињу се ондашња српска *"mirabilia"*. Задужбина Душанова би у вештини и лепоти превазилазила очеву осим у

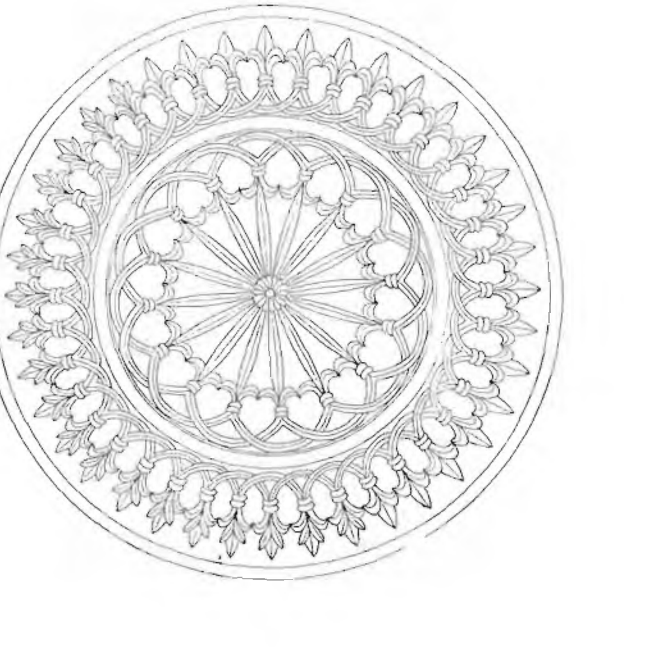

207. Мотив розете са Лазареве припрате у Хиландару (проф. С. Ненадовић)

мрамору, у чему су Дечани супериорни, а онда се додаје мишљење становника тога краја, који кажу "да Призренске цркве патос, и Дечанска црква и пећска припрата и бањско злато и ресавско писаније (живопис, сликарство) не налазе се нигде".

Српска дворска и племићка средина у последњем столећу средњег века није била искључиво заокупљена црквеним стварима, мада је, без сумње, озбиљно примала опште хришћанске етичке поруке, нарочито оне да се треба бринути о души и оном после смрти, јер "живот наш је дим, пара, земља и прах", што је цитирао Немања повлачећи се с престола. Писменост која се стицала у много већем броју породица и није била везана за свештеничко звање или живот у манастиру омогућавала је индивидуални контакт с књигом и појаву личних интересовања. Утолико лакше што је идеал мудрости и племенитости укључивао знање и образованост не само у изрекама и поукама мудраца него и у нормалном саобраћају у аристократској средини. Примери велике господе у улози писаца (Стефан Лазаревић, Јефимија) речит су доказ усвајања тог идеала "просвећености".

Потребама те пробуђене читалачке средине одговарали су не само забавни текстови већ и побожна литература која је остала изван канона "светих књига", делом осуђена, а делом избегавана у богословски обавештеним круговима. У словенске литературе, па и у стару српску, доспела су и понека "апокрифна" дела. У ширењу неких међу њима треба рачунати са јеретицима, који су овде дуго деловали у виду *богумила* (Бугарска, Македонија, Византија) у раном, односно *патарена, крстјана* (Босна) у касном периоду. Ипак, готово сви апокрифни текстови налазе се у српским рукописима XIV и XV века и нису дуалистички обојени, већ махом задовољавају радозналост о животу Христа, Богородице, старозаветних личности, одговарајући на оно чега нема у канонским текстовима (*Никодимово јеванђеље, Протојеванђеље Јаковљево, Легенда о Богородичиној смрти, Хођење Богородице по мукама* и др.). Бројни су и апокрифи о старозаветним темама: *Легенда о Адаму и Еви, Легенда о Авраму, Легенда о прекрасном Јосифу, Легенда о Јову, Енохова књига тајни, Откровење Варухово* и др. У српским рукописима има и пописа одбачених текстова, али су неки, ипак, преписивани, чак и штампани (*Легенда о Авгару, Виђење апостола Павла*, 1520, 1536).

Апокрифна литература имала је свој продужетак у поучним повестима о јунацима далеког света, некој врсти *житија* индијских или јеврејских јунака: *Варлаам и Јоасаф, Стефанит и Ихнилат, Премудри Акир, Премудри Соломон* итд. Ови текстови су, по свој прилици, прокрчили пут литератури коју можемо назвати забавном, јер нема морализаторску функцију као група споменутих повести. Приче о античким и витешким темама доспевале су у српске рукописе не само из грчке већ и латинске и италијанске књижевности, неке су, наравно, кружиле кроз словенске литературе. Код неких текстова су спорни време преузимања и пут који је верзија прошла до српских кодекса, али је неоспорно да је ова врста списа била нарочито популарна у XV веку. Биле су раширене прераде касноантичких дела, као *Александрида* (Роман о Александру Великом), *Роман о Троји*, али и праве витешке повести: *Тристан и Ижота* (Тристан и Изолда), *Бово од Антоне*, витез који подвиге прави међу Србима.

Љубитељи прича о витезовима и о античким јунацима претвореним у витезове неговали су још усрдније усмену књижевност, дворску и отмену верзију певања и музицирања, која се, иначе, у свим друштвеним срединама одржавала још од паганских времена. Творци ове ефемерне литературе припадали су групама дворских забављача разних специјалности, од буфона (глумац, игриц, шпилман), преко свирача у разне инструменте, до поета који су хвалили господаре, њихов род, њихов грб, и у томе се надметали. О домаћој историјској грађи такве поезије судило се донедавно по узгредним изјавама писаца, на пример Теодосија, који изричито каже како су о бекству Растка у манастир "смишљане и певане песме", или бискупа улцињског, Новобрђанина Мартина Сегона (1480), који о Србима каже да се одају гозбама и музичким забавама и да "опевајући преславне подвиге храбрих мужева, обичавају племените душе младих подстицати да подносе тегобе". Једна кратка песма о ропству (1448) Јанка Хуњадија код некадашњег савезника, деспота Ђурђа, забележена је већ 1497. међу српским избеглицама

у Јужној Италији (Ђоја дел Коле) и по њој се може судити о "српском начину" певања споменутом више пута у XVI веку. Склоност ка опевању догађаја из прошлости допринеће томе да се у епској народној поезији, коју су прихватиле различите друштвене средине, сачува снажна струја традиције о средњовековним личностима.

Стара српска библиотека се иначе попуњавала на традиционалан начин радом манастирских преписивачких школа и заинтересованих образованих појединаца, духовника или лаика. У свом "културном песимизму", незадовољству стањем образованости у своје доба, сажетом у уздаху: "Писмен свјетила угасоше, начен от Марице до Солуна и Белграда", Константин Филозоф се жали на појаву која може и нас да изненади: "у овом веома славном граду (тј. Београду) и мала деца почеше преписивати божанствене књиге". Омасовљивање преписивачке делатности вероватно је довело до пада нивоа, али и са том маном представља важно достигнуће. Књиге се траже, деспот Стефан упорно позива способне монахе из Свете Горе или тамо наручује рукописе. Записи на рукописима откривају да има оних који запажају недостатке својих предложака и труде се да их исправе. Враћају се "добрим изводима", старим српским рукописима XIII века, који су на великој цени. Веома цењени ће касније бити "ресавски изводи", преписи настали у задужбини Стефана Лазаревића, где је извршена нека врста нормирања правописа, коју стручњаци препознају остварену у многим кодексима.

Споменуто је превођење Григорија Паламе као знак да се прати оно што је актуелно. Томе се могу додати и преводи Никифора Калиста Ксантопула, Григорија Синаита, патријарха Калиста и Филотеја, али то не мења пропорције: стара српска библиотека главним својим делом ослоњена је на литературу "отаца цркве" и раног византијског периода. Као новина делују у последњем периоду списи из појединих области диференцираног и разграниченог знања, које одговарају појединим наукама или предметима "тривијума" и "квадривијума". Њихово прихватање припремила су општа богословска дела у којима је "философија" стављена у службу излагања црквеног учења.

У основи свега је "граматикија", која је у српској библиотеци била заступљена трактатом

208. Свирачи, цртеж по фресци из Дечана са представом музичких инструмената (Р. Пејовић)

209. Свирачи, цртеж по фресци из Леснова са представом музичких инструмената (Р. Пејовић)

Осам чести слова јелико глагољем и пишем, ослоњеним на грчке граматичке текстове. Запажено је да има мало размишљања о појавама свога језика, али је занимљиво по начину како је уношен ред у бескрајно богатство језичких структура и форми, а ту је и најстарији слој српске граматичке терминологије (паденија, времена, родови, числа итд.). Сведочанство о граматичким знањима и интересовањима пружа спис Константина Филозофа *Сказаније изјавлено о писменех*, који није формалан трактат, већ "обличеније", критика тадашње праксе, са заокруженим приказом рада са децом, да би се положили добри основи, "јер је већи напор рђаво одучити него научити". Константин је изражавао спремност да напише "типик", упутство или уџбеник како треба радити.

Реторика је била позната и у ширем и у ужем значењу, а писац је често схватан као "ритор". Поред узгредних образлагања поступака, што се налази у преводима појединих говора, поуке о "песничким сликама" ("творчасти образи") давао је одавно преведени (X век) и у Србији раширени спис Георгија Хировоска. Епистолографија није заступљена трактатом, али се из знатног броја писама види да су били познати и устаљени формулари у којима се строго пазило на титуле, рангове, врсте писама. Најраније збирке епистоларних формулара потичу из XVI века, али без сумње понављају раније обрасце.

Природњачка знања пружали су списи о постанку света, "шестодневи", од којих су неки, као Јована Егзарха, преведени већ у XIII веку, други, Георгија Писиде, у XIV, а Јована Златоустог је неко с руског преносио тек у XVII веку. Специфичнија знања су пружали кратки списи о облику и димензијама васељене, растојању неба и Земље итд. У српском преводу у илустрованом рукопису из XVII века сачувана је *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова, више моралистичко него природњачко дело. То важи и за *Физиолог* или *Слово о ходећим и летећим створењима*, где алегорије, врлине, мистички наговештаји, имају предност над садржајном информацијом. Списи са обавештењима о свету су малобројни, поготову ако се оставе по страни текстови са упутствима за прорицање било по астролошкој основи ("Звездочатац", "Луновник"), било по другим знацима ("громовник", "сановник", "трепетник", "коледник"). Као и на Западу и у Византији, у Србији средњег века учена литература није узимала у обзир оно што је везано за рад, производњу, технику. Иако је очигледно да је у Србији рударска техника била развијена, нарочито одвајање метала и технике ливења (звона, топови), руковање механизмима (један Србин Светогорац је почетком XV века поставио часовник на Кремљу), о томе у текстовима образованог света нема помена.

И о музици је веома мало обавештења. У црквама се појање развијало и усавршавало од времена христијанизације. Улога хорова утицала је, као што је речено, на појаву бочних "конхи" код храмова почев од XIV века. Музицирање на владарским гозбама изричито спомиње Теодосије говорећи о Стефану Првовенчаном, који, "као што је обичај самодржаца", седећи за трпезом "бубњевима и гуслама благородне весељаше". Понеки музички инструмент спомиње се у писаним документима, а неки су приказани на фрескама. Ипак, све то није довољно да дочара улогу коју је музика имала у животу средњовековних људи. Познавање црквеног певања било би још оскудније да стручњаци нису открили текстове са "неумама", знацима који бележе мелодију и ритам, што је омогућило специјалистима да реконструишу композиције. Најстарији српски датовани рукопис са музичким текстовима настао је 1431. године. До 1941. године чуван је у Народној библиотеци у Београду обимни зборник из XV/XVI века са упутствима и објашњењима музичких знакова. Рукопис је приликом немачког бомбардовања Београда изгорео, тако да је остало само неколико фотографија. Упорна истраживања старих рукописа изнела су на видело дана неколико старих српских композитора, као доместика кир Стефана Србина и кир Јоакима, доместика Србије, и омогућила реконструкцију њихових дела.

Док је музика у свом теоријском делу спадала у општу културу, медицина је, попут технике, негована у кругу посвећених. Колико се из очуване грађе види, владари и господа могли су да користе услуге учених лекара, међу којима је било Грка, Јевреја, Италијана. Поред господе, и манастири су обезбеђивали медицинску помоћ на нивоу вишем од народних видара

и исцелитеља. У манастирима су биле болнице за чланове братства, а поред тога братства су пружала помоћ невољним и болесним који су се окупљали око манастира. Стога је било важно имати у манастирској средини упућене и искусне у лечењу и неговању болесника, када већ није било могуће имати стручне лекаре. Те практичне потребе су наводиле манастире да прибављају и чувају рукописе са медицинским трактатима, какве у српском рукописном наслеђу заступа *Хиландарски медицински кодекс* (бр. 517), састављен око средине XVI века од средњовековних трактата преведених са латинског. У богатом садржају овог кодекса стручњаци су препознали списе античких аутора и писаца салернитанске и монпељејске школе (о препознавању болести по куцању жила, по мокраћи, о отровима, лековима, о заразним болестима, разни терапијски савети итд.).

И у попуњеној српској библиотеци списи са историјском тематиком имали су важно место. Велики преломи, као што је било проглашење царства, на једној, и његово брзо и нагло пропадање, на другој страни, затим појава нове господе и нових династија, нагонили су на сагледавање сопственог положаја у историјској перспективи. Велика је била потреба да се нагласи континуитет. Од Душановог времена преписују се византијске царске хронике, најпре Хамартолова, касније Зонарина, коју је наручио деспот Стефан, затим Манасина. У кратким верзијама ("Паралипомен Зонарин"), изводима, ове светске хронике утицале су на домаће

210. Акатист Богородице, детаљ композиције из апсиде Марковог манастира, око 1376. године

историјске списе, пре свега летописе, који почињу бележење важнијих догађаја од Душанове смрти и допуњавају се столећима. Често им претходе сасвим кратке белешке са набрајањем колико је година од Адама до Потопа, до Христовог рођења или до првог васељенског сабора, у које се увршћује и проглашење царства или Душанова смрт као велики историјски догађај.

Још је изразитија потреба нових господара за доказивањем континуитета и стављањем себе у низ законитих владара или међу "изданке светог корена". Припремајући се за крунисање за српског краља, босански бан Твртко је подстакао на састављање родослова Немањића, а касније је тај родослов продужаван и допуњаван да би показао везу Стефана Лазаревића са Немањићима, па породице Бранковића и чак Јакшића у Угарској. Како ови родослови имају и податке о задужбинама и важнијим делима појединих личности, они пружају врло сажет, али заокружен поглед на историју српског средњег века, али само од времена Стефана Немање.

Литература житија је настављена после прекида код царева у виду наставка зборника живота краљева и архиепископа српских за прва три патријарха. Мученичка смрт кнеза Лазара дала је повод за настанак неколико списа (житија, похвале, службе) који су послужили одржавању Лазаревог култа и дизању угледа његових потомака. Патријарх Никон је дао подстицај Константину Филозофу да напише житије деспота Стефана Лазаревића, умногоме особено услед укрштања облика житија и реторских образаца за друга дела. Захваљујући томе, житије је препуно збивања на огромном простору од Прага до Кине. Историјска литература настала у последњем периоду средњег века показаће се као веома делотворна у одржавању историјске свести у столећима под турском влашћу.

Мајстори, дела, стилови

Кад су на забачена градилишта своје земље почели доводити градитеље, клесаре и сликаре из далеких крајева, први српски ктитори су морали бити помирени с тим да ће ти мајстори са својом вештином и умећем донети и идеје и стилска обележја средина из којих су поникли. Ктиторима је, наравно, као и свим инвеститорима остајало прилично слободе да бирају и одлучују о многим важним стварима, од детаља везаних за програм, преко димензија, до материјала и украса. Писани извори сведоче о томе да су се ктитори уносили у појединости подухвата које су финансирали. О Сави, првом архиепископу, каже се да је утицао на мајсторе "да украсе цркву по вољи његовој". Неки су ишли даље и учествовали у пројектовању, као архиепископ Данило II, за кога је речено да градећи спољну припрату у Архиепископији, каснијој Патријаршији (сл. 50), "цело здање таквога дела прво умом својим размери, што ће бити од почетка до краја, каква јој је висина, каква дужина, каква ширина...".

Градитељи најстаријих српских очуваних цркава остају непознати не само као индивидуалности, остају непознати и крајеви из којих су потицали, о њима се може судити једино по делима, по ономе што су од свога знања и вештине уградили у здања. Код цркава с краја XII и из XIII века ти остаци руку недвосмислено упућују на западњачко порекло, на средине у којима су мајстори могли упознати романичке облике и узоре. Подељена су мишљења о томе одакле су долазили градитељи и клесари рашких споменика, из романских градова јадранске обале, као што су Бар, Котор, Дубровник, Сплит или Задар, који су били најближи, или из градова наспрамне обале Јужне Италије, где се и у плановима основа и у начину градње, а нарочито у каменој пластици, налазе аналогије са српским споменицима, или чак у Северној Италији, где је тада био највећи расадник способних и познатих мајстора.

Очуване и проучене цркве "рашке школе", распрострањене на територији српске државе пре великих проширења крајем XIII века и везане за династију Немањића, показују висок степен стилске уједначености мада се дају препознати разнородни елементи из којих је њихов стил компонован. Сродничку сличност, по којој се могу препознати у кругу оновремених споменика, ови храмови захваљују угледању на старије грађевине, које су послужиле као обрасци, тако да се није морало у сваком појединачном случају спајати традиционалну византијску основу са романичким начином грађења и украшавања. Најопштије обележје спомени-

цима увршћеним у ту школу дају планови издужене основе, незаобилазна купола и типично романички украси фасада.

Код свих цркава "рашке школе", а то су манастирске цркве задужбина чланова династије или катедралне цркве епископија створених 1219. године, налазимо правоугаону основу са полукружном апсидом. Издуженост плана основе код раних српских цркава наглашена је спољним припратама, које су најчешће накнадно додаване на западној страни. Имале су обично облик дворане покривене полуобличастим сводом или су у неким случајевима, као код Сопоћана (сл. 65, 66) и цркава комплекса Пећке патријаршије (сл. 52), биле отворене као тремови. Оваква основа потиче од типа византијске једнобродне цркве са куполом, чији су далеки узори у Цариграду, а примери распрострањености у средњевизантијском периоду на периферији византијске културне сфере у Далмацији, Јужној Италији, грчким острвима. Старије византијске традиције долазе до израза код првих грађевина Немањиних: Светог Николе у Топлици (сл. 18,19), са великом куполом и типичним обликовањем фасада, и Светог Георгија у Расу, "Ђурђеви Ступови" (сл. 16,17), са вестибилима на северној и јужној страни поткуполног простора и са два звоника на западној страни, који су у оба случаја са спољним припратама накнадно додати у XIII веку.

Пуни развој достигао је нови стилски правац у Богородичиној цркви у Студеници (сл. 22) и Жичи (сл. 30), које су постале образац за касније грађене цркве владарских задужбина све до дубоко у XIV век. Студеница има троделну апсиду, полукружну и споља и изнутра, квадратни поткуполни простор из кога на северној и јужној страни избијају мали вестибили са тремовима. Унутрашња припрата одвојена је од наоса зидом који има портал (сл. 102). На коцкастом постољу лежи купола на тамбуру изнутра округлом, споља дванаестостраном, малтерисаном и црвено обојеном, чиме одудара од мермерне оплате осталих делова грађевине. Постоље куполе и полуобличасти сводови ослањају се на дебеле зидове ојачане пиластрима. У Студеници је првобитној унутрашњој припрати додата у време краља Радослава пространа и висока спољна припрата са две полукружне капеле. Радослављева припрата, сепулкралне намене, разликује се димензијама и начином обраде фасаде од првобитне цркве (сл. 22).

Студеница има у правом смислу речи романичко лице. Оно се огледа у зидању мермерним блоковима, карактеристичним полукружним отворима, бифорама и трифорама прозора, затим великим слепим луковима који споља обележавају унутрашње сводове и типичним фризовима слепих аркада које прате оквире зидних површина. Романичку и западњачку руку одају и у темену преломљени сводови и лукови. Сродство са романиком и угледање на западне обрасце испољавају се и у великој улози камене пластике. Камени украс представља битну компоненту рашког градитељства, мада се не јавља у једнакој мери код свих храмова. Разлике, вероватно, треба пре приписати материјалним и техничким него естетским и идејним чиниоцима. Појава раскошне камене пластике и код најмлађе цркве "рашке школе" (Дечани, 1327-1335) јасно показује да се није бежало од вајарских дела неуобичајених у крилу источних цркава.

У случају Студенице архитектонска обрада пружала је разноврсне прилике за примену каменог украса како у виду пластичних фигура на порталима и конзолама, тако и у виду плитког или дубоког рељефа у оквирима прозора и архиволтама (сл. 23, 24). Најбогатији је западни портал, са сложеним архитектонским оквирима и представом Богородице на престолу са Христом на крилу и фигурама два арханђела. Изванредну клесарску вештину мајстора који су у последњој деценији XII века украшавали цркву, оставивши понеки детаљ незавршен, откривају раскошни рељефи са преплетеним орнаментом, лозицама и фантастичним животињама (сл. 97, 99). Студеничка пластика има сва обележја романичке уметности и паралеле у црквама далматинских и јужноиталијанских градова.

Три деценије касније грађена Жича била је намењена за седиште архиепископа и то је

утицало на неке модификације плана и његово обогаћивање. Новину представља затварање вестибила, који постају певнички простори, чиме се добило нешто као нижи попречни брод (трансепт), а издужена основа је добила изглед слободног крста. Утицај Свете Горе, одакле је дошао први архиепископ, а и касније црквене старешине, долази до израза у бочним капелама уз припрату, са малим куполама и апсидама. Бочне капеле прихвата већина каснијих рашких цркава, али оне немају изглед самосталних грађевина. И Жича је добила накнадно спољну припрату са катихуменом на спрату и звоником на западној страни. Како је Жича страдала у последњој деценији XIII века и била обнављана, првобитни изглед спољне припрате није сачуван. Фасаде Жиче немају романички украс, широке и мирне површине обојене су црвено по светогорским узорима. Западњачка компонента "рашке школе" долази овде до израза на кули-звонику, додатој касније, у виду крстатих сводова, изгледу прозора и пластичном украсу, који је овде скроман.

Цркве изграђене крајем XII века у приморским градовима настављају локалне традиције, које су основом и куполом сличне грађевинама "рашке школе", што се види на малој цркви светог Луке у Котору, подигнутој 1195. (сл. 37), затим на цркви свете Марије на острву Мљету, подигнутој за бенедиктинце уз помоћ и дарове Стефана Немањића. Мало по страни остаје због својих особености црква светог Петра код Бијелог Поља, задужбина Немањиног брата кнеза Мирослава (сл. 20). Малих димензија, са правоугаоном апсидом и правоугаоном куполом и кровом у облику пирамиде, она због надзиђивања на сводовима има споља изглед тробродне базилике са трансептом.

Главни ток рашког градитељства наставља Милешева (сл. 48, 49), која је у каснијим временима трпела знатне измене, али је ипак очувала основна првобитна обележја. Очигледно је угледање на Жичу, али група мајстора из приморја није имала искуства са куполом, па је њено постоље знатно уже и друкчије ослоњено на пиластре и спољне зидове. И овде је спољна припрата додата накнадно, када је Владислав био краљ, и намењена је била чувању гроба светога Саве, првог архиепископа, чије је тело пренето из Трнова. Уз спољну припрату додате су са сваке стране капеле са апсидама и куполама. Отвори су измењени приликом каснијих преградњи, срушен је зид између наоса и припрате, а од раскошних портала остали су само фрагменти.

Црква светих Апостола, прва у комплексу који ће касније чинити Архиепископију и Патријаршију (сл. 50-52), готово пуно столеће стајала је сама. Тек је архиепископ Никодим (1317-1324) додао са северне стране цркву светог Димитрија, а убрзо затим, 1328, следећи архиепископ Данило II додао је Богородичину цркву и све три повезао заједничком отвореном спољном припратом. Црква светих Апостола била је првобитно метох Архиепископије, намењена чувању ризнице и сахрањивању српских архиепископа. Како је коришћена основа раније тробродне црквене грађевине, она се морала прилагођавати, што је имало за последицу несразмерну ширину. Олтарски анекси (проскомидија, ђаконикон) овде нису накнадно додати, већ су као посебне целине уобличени и препознатљиви по малим бочним апсидама.

Угледање на старије рашке узоре очигледно је код Мораче (сл. 56, 57), коју је подигао Вуканов син Стефан 1251/52. године. Једино је уместо две капеле уз припрату ова црква добила само једну. Код нешто млађих Сопоћана, задужбине краља Уроша I, новину представља обухватање капела, певница, вестибила под један нижи кров, који окружује зид наоса, тако да ствара утисак тробродности кад се посматра споља (сл. 65, 67). И Сопоћани су неколико деценија касније добили спољну припрату на ступцима са веома високим звоником. Династичке традиције долазе до израза у посветама капела уз припрату: свети Симеон Немања, родоначелник и свети Стефан, имењак краљева и њихов првенствени заштитник међу светитељима.

Урошева жена Јелена, која је била француског порекла и рођака француских краљева, подигла је у горњем току Ибра, у зони где се налазе главни рашки храмови, манастир Богородице, познат под именом Градац. Ту и у оближњем двору Брњаци провела је своје последње године (1308-1314), ту је и сахрањена, а не уз мужа у Сопоћанима. Градац се мањим димензијама, мермерном оплатом, наглашеним романичким украсом враћа Студеници као узору, а у неким појединостима иде и даље прихватајући изразите готичке елементе. То се види на бифорама када се посматра споља (сл. 60) и преломљеним луковима када се посматра изнутра.

Низ рашких споменика из XIII века завршава се црквом светог Ахилија (сл. 61, 62), задужбином краља Драгутина, подигнутом око 1290, пошто се краљ већ повукао с престола. Ту је било седиште моравичких епископа, па је дошло до комбиновања меморијалне функције и улоге црквеног средишта, што су неки ктитори избегавали и изричито забрањивали, као Милутин, брат овога краља. Ариље се издваја међу рашким споменицима тиме што је доцније, још у средњем веку, обухваћено насељем, а још касније добило је функцију парохијске цркве, што се, уосталом, десило са већином манастира који су континуирано живели или били обновљени до XVIII-XIX столећа. Ариље има, као и Сопоћани, капеле и певнице под заједничким кровом и отуда оставља утисак трободне цркве, има такође куполу над ужим постољем и отуда друкчији распоред маса.

Естетске вредности и идеали "рашке школе" нису били напуштени ни заборављени кад је у српској држави преовладао други стил, чија је полазна основа била у савременој византијској уметности заступљеној у великим центрима и у градовима и земљама које су дошле под власт српских краљева крајем XIII века. Традиције "рашке школе" чуване су и тада код манастирских цркава намењених да чувају гроб ктитора. Потомци су се угледали на оснивача династије и у обликовању задужбине. За краља Милутина, поштоваоца византијске културе, изричито се каже да је градећи свој манастир светог Стефана у Бањској имао пред очима Богородицу Студеничку. И његов син Стефан Урош III је, зидајући своју задужбину код села Дечани близу Пећи, дао да се испоље све одлике градитељства "рашке школе" (сл. 126). Романичка компонента је утолико лакше дошла до израза што је православни владар градњу задужбине поверио једном фрањевцу. У натпису на једном од портала цркве стоји да је градитељ био "фрад Вита мали брат протомајстор из Котора града краљева", и да је црква завршена за 8 година.

Међу споменицима рашке традиције Дечански манастир одскаче димензијама и особеном артикулацијом простора. Олтарски простор, наос и припрата нису једнаке висине ни ширине, наос је петобродан, јер је укључио капеле, припрата је тробродна, а апсида троделна. Купола се издиже над средњим бродом (сл. 125). Црква има, попут Студенице, романичке фризове слепих аркада, брижљиво изведене портале и прозоре (бифоре и трифоре) и богату камену пластику (сл. 98, 128). Упечатљива је полихромија фасаде, постигнута наизменичним ређањем блокова светлијег и тамнијег тона. Са Дечанима се на достојан начин завршава низ споменика "рашке школе".

Нова стилска оријентација, окарактерисана називом "српско-византијски стил", долази до израза на црквама подигнутим у време краља Милутина. У појави тога стила рефлектују се промене у општој оријентацији српске државе на прелазу из XIII у XIV век. Као што је "рашка школа" била далеки резултат негдашње антивизантијске настројености владара XI и XII века и отворености за утицаје из Угарске и Италије, ова оријентација је проистекла из вишеструког приближавања Византији, просторног, укључивањем освојених византијских територија, и духовног, успостављањем рођачких веза са династијом Палеолога и прихватањем византијског цара за оца и господара српског краља.

211. Дечани, икона арханђела Гаврила, око 1340. године, ризница Дечана
212. Дечани, двојна икона Богородице Пелагонитисе (битолске), крај XIV века, ризница Дечана
213. Призренска икона Богородице са Христом из XIV века

217. Хиландар, мозаичка икона Богородице Одигитрије, крај XII века, ризница Хиландара

218. Хиландар, икона св. Пантелејмона, последња деценија XIII века, ризница Хиландара
219. Хиландар, икона Јована Претече, крај XIV века, ризница Хиландара
220. Хиландар, икона апостола Павла из "Чина", око 1360, ризница Хиландара

221. Хиландар, икона Христа Спаситеља, средина XIII века, ризница Хиландара

222. Хиландар, Романово јеванђеље, Минијатура јеванђелисте Марка, око 1360, ризница Хиландара
223. Хиландар, Јеванђеље патријарха Саве IV, Минијатура јеванђелисте Матеје, трећа четвртина XIV века, ризница Хиландара
224. Хиландар, поглед на манастирски комплекс споља

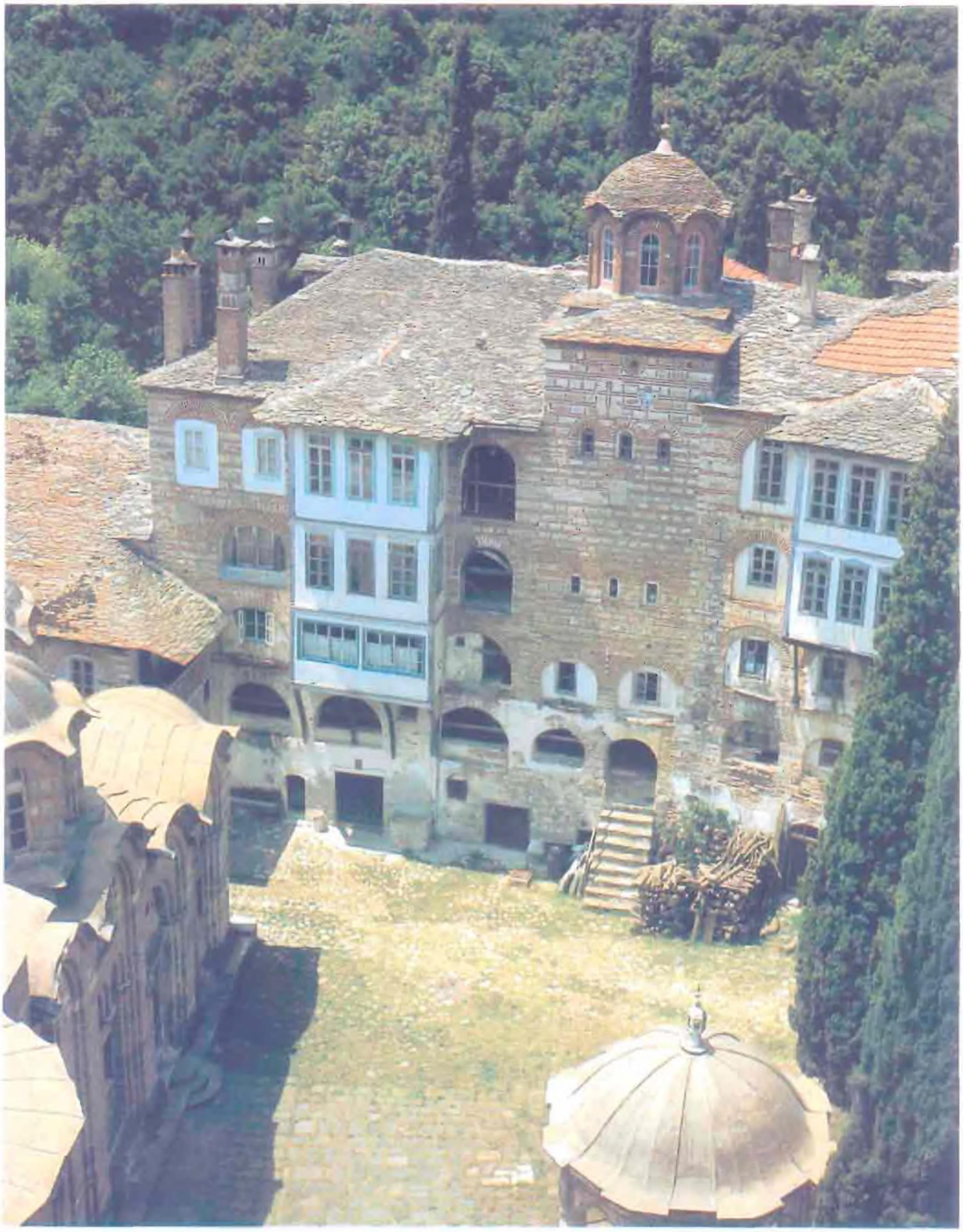

225 Хиландар, поглед на манастирске конаке

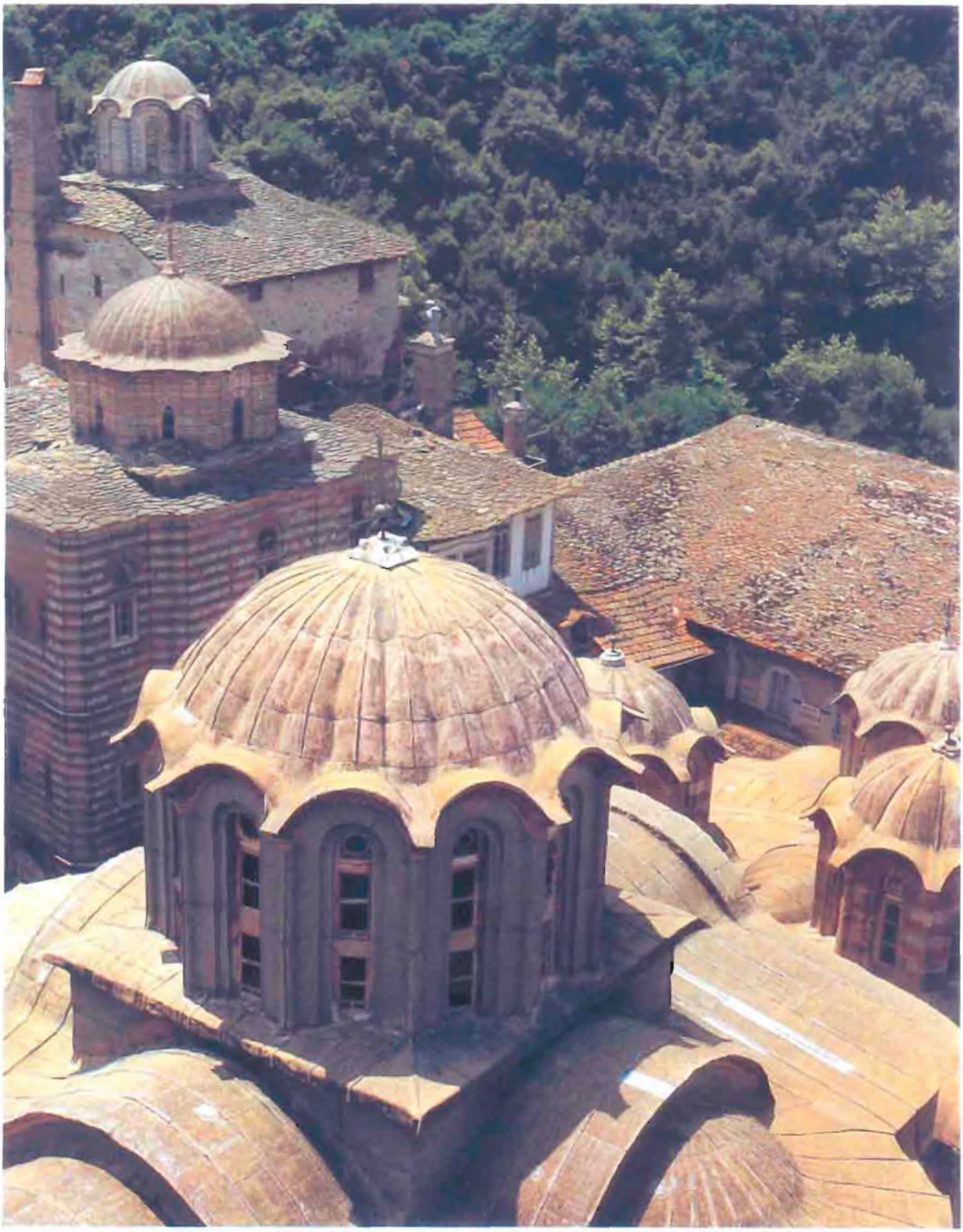

226. Хиландар, црква Ваведења Богородице, поглед на кубе, почетак XIV века

Освајања после 1282. године доносила су српским владарима територије са урбаним и црквеним центрима дуге традиције у грађењу и украшавању цркава, те није било потребе, а можда ни могућности да се уносе новине са стране. Нови господари и потенцијални ктитори су припадали истој цркви, разлика се испољавала само у јурисдикцији и језику богослужења. Било је природно да се оно што се ту градило и стварало накалеми на затечену подлогу.

Поред општих предуслова за афирмацију "српско-византијског стила", треба узети у обзир и специфичне, везане за личност краља Милутина, чија је економска снага и градитељска ревност омогућила да се у кратком временском раздобљу појави низ споменика друкчијих стилских обележја, различитих од онога што се до тада стварало. Милутин је захваљујући рударству и приходима из увећане територије могао да буде предузимљив градитељ. Средњовековни текстови му приписују подизање 40 цркава. Већином то нису биле градње из темеља, него и обнављања и реконструкције. У сваком случају, о Милутиновој ревности сведочи ширина простора на коме су његове побожне фондације: од Цариграда, где је био ктитор манастира светог Јована Претече са чувеном "краљевом болницом" у којој је било највише медицинско училиште, преко Свете Горе, где је Немањину цркву у Хиландару заменио новом и подигао пирг на морској обали ("Василијев пирг" или Хрусија), и Солуна, где је подигао манастир светог Ђорђа, до Јерусалима, где је постао ктитор Светог Арханђела, који је столећима био познат као српски манастир. Краљ Милутин је нарочиту пажњу посвећивао епископским седиштима, што се види из примера Скопља (катедрална црква Богородице Тројеручице није сачувана), Призрена, где је учествовао у обнови Богородице Љевишке (сл. 105) и, нарочито, Липљана, где је из темеља подигао Грачаницу (сл. 115) као епископско седиште.

Одавно су препознати политички мотиви Милутинове ревности, нарочито његовог прибијања уз оснивача династије, чиме је наглашавао континуитет и легализовао трајно преузимање власти од брата и померање линије наслеђа у династији. У композицији "Лозе Немањића" (сл. 127), у којој он сам има централно место као наследник Немање и Стефана Првовенчаног, то је сликом приказано тако да не оставља место сумњи.

Како је у самој природи градитељства "српско-византијског стила" обнављање давно раније подигнутих цркава, неизбежно је било прилагођавање затеченим грађевинама, па се услед тога јављају локалне разлике, тако да се одлике новог стилског правца боље могу упознати на здањима подигнутим из основе. Низ Милутинових цркава почиње са новом црквом Хиландара, подигнутом у последњој деценији XIII века (сл. 226), укључује Богородицу Љевишку у Призрену (сл. 105), затим малу цркву светих Јоакима и Ане, тзв. "Краљеву цркву" у комплексу Студенице (сл. 107), манастир светог Ђорђа у Старом Нагоричину (сл. 106), а завршава се са Грачаницом, која је и најрепрезентативнија и означава у архитектури највиши домет градитељства овога доба.

Разлике у односу на рашку стилску епоху приметне су и лаичком оку, које запажа правоугаону основу, више купола, по правилу пет, полихромне фасаде, карактеристичну употребу камена и опеке, по чему се препознају византијски споменици. Стручњаци ове разлике прате и у другим областима, од плана основе, преко технике зидања, до начина украшавања. Ови споменици настављају традицију грађевина централног плана, имају основу у облику сажетог уписаног крста. Главна купола је над пресеком, док су између кракова ниже и мање пратеће куполе. Унутрашњи простор је једноставније рашчлањен утолико што су бочне капеле укључене у припрату, а на источној страни су проскомидија и ђаконикон спојени са олтарским простором. Квадратно поткуполно језгро омотано је приближно једнаким олтарским простором, припратом и обходним бродовима који повезују припрату и олтарске куполе. Код Грачанице су простори интегрисани, као што су синтетизована решења позната из солунских и цариградских цркава касног периода. Она представља прелаз ка касновизантијским црквама.

Пада у очи нарочито равнотежа и издуженост простора. Отворена у приземљу, она план основе открива на вишим нивоима, где су полуобличасти сводови степенасто надређени. Куполе су на изразитом кубичном постољу, слично и рашким и савременим солунским црквама, али је однос према целини масе здања сасвим друкчији.

У византијским традицијама ово градитељство остаје и у примени камена и опеке као грађевинског материјала. Карактеристична је *"cloisoné"* техника зидања, код које су брижљиво обрађени камени блокови уоквирени опекама. Све чешћа бива употреба два низа опека уместо једног. Сводови и куполе зидани су искључиво опеком. Фасаде су троделно рашчлањене плитким лезенама, али не репродукују верно унутрашњу поделу. Сводови и лукови отвора имају радијално распоређене опеке, а иначе уздржан репертоар украса употпуњавају шаре у облику рибље кости (сл. 116). На другим споменицима употребљавају се и керамопластични украси, који ће касније дати обележје фасадама. На Богородици Љевишкој је опекама изведен дуги натпис који спомиње заслуге архиепископа и епископа.

Црквене грађевине овога типа морале су и савременицима у Србији падати у очи као нешто типично византијско. Избор између тога и домаћег архитектонског наслеђа превагнуо је у корист византијског, па ће оно у унеколико измењеном облику остати типично за касније градитељство у Србији. Само се код задужбина, као што је већ речено, услед верности династичкој традицији, следио образац Студенице (Бањска, Дечани). Међутим, Милутинов унук Душан, који је морао много да уради на довршењу очеве задужбине, кад је пришао грађењу своје сопствене, изабрао је тип византијске петокуполне цркве, какву је у Србији најпотпуније заступала Грачаница. Црква манастира светих Арханђела код Призрена није сачувана, остали су зидови основе (сл. 135) и по њима и откривеним остацима стручњаци су реконструисали њене горње делове (сл. 137). Она је, а не Студеница, послужила касније као образац кнезу Лазару кад је подизао Раваницу, где ће му бити гроб, и Стефану Лазаревићу приликом зидања Манасије. Очигледно је да је на такав избор утицала поред високог царског узора и свест о интернационалном православном стилу, који се постепено изграђивао.

Смењивање два стила, приметно у црквеном градитељству током владавине династије Немањића, сликарство је пратило на особен начин, еволуирајући у друкчијем ритму и другим секвенцама, тако да се не може издвојити сликарство које би тачно одговарало рашком или српско-византијском стилу, а ипак се могу уочити и описати неке разлике у схватањима и стваралачком поступку. Сликарска дела овог периода имају као заједничку позадину византијску традицију, једнак однос према слици, исту темељну естетику; заједничко им је удаљавање од претходне комнинске уметности, њене линеарности и декоративности. У еволуцији до средине XIV века има, наравно, разлика које потичу од нивоа мајстора и њихових знања, чинилаца личних и пригодних, али има и разлика у третирању тема, које су и даље одређене старим иконографским програмима. Не може остати непримећена разлика у начину формирања сцена, склоности мајстора XIII века да великим фигурама, једноставним призорима испуне површине расположиве за сликање, да буду у комуникацији са посматрачем. Насупрот томе, они из XIV века склони су да сцену затворе, да оквирима дочарају утисак слике, иконе стављене на зид, али да је испуне сложенијим призорима наглашавајући разлике у плановима, уводећи мноштво појединости, архитектуре, ентеријера. Није потребно школовано око да би се запазила разлика између монументалности врхунског сликарства раног периода и декоративне наративности сликарства у црквама живописаним у Милутиново доба.

При украшавању цркава српски ктитори су се потпуно ослањали на византијске традиције. У сликама које покривају зидове и својим особеним језиком говоре верницима много је више порука него што их има у склопу црквеног здања, па је отуда разумљиво што је сликарство морало бити, као говор и поука, непосредније везано за владајућа теолошка схватања и

ученост. За живописање је било потребно наћи нове групе мајстора, можда малобројније од оних који су градили, али једнако ретке и скупе. Украшавање је следило после завршетка и сушења храма, али у неким случајевима су зидови дуже време остајали неосликани. За Студеницу знамо да је оспособљена за живот монаха 1196, а да је сликање довршено тек 1208/9. у генерацији ктиторових синова; у Светим Апостолима (касније Пећка патријаршија) зграда треба да је завршена пре 1233, а осликана је тек око 1260; у Дечанима је по натпису храм саграђен 1335, а живописан је још 1348-1350. године.

Све док се у земљи нису појавили истакнутији сликари појединци и сликарске радионице, ктитори су морали мајсторе доводити из развијенијих средина, где је сликарство од давнина неговано. Како се већа ревност српских ктитора јавља од почетка XIII века, то им је наруку ишла трагедија Византије, успостављање власти Латина у Цариграду, услед чега је тамо замрла градитељска активност. Изгубивши прилике за рад у престоници, мајстори су морали прихватати послове на периферији византијског света. Србија је била део те периферије са концентрацијом наруџбина у следећим деценијама.

Довођење мајстора живописаца са стране, из развијенијих средина, имало је више занимљивих последица. Једна од њих је одсуство школа и радионица, одсуство веза међу фрескама временски и просторно блиских споменика. У првој половини XIII века сваки живопис је резултат путовања и привременог боравка других мајстора. У односу на стил претходне епохе код свих се примећују заједничка обележја, али оно што конкретно изражава нову естетску оријентацију научено је тамо где су се мајстори формирали, а не овде где је једино сачувано сведочанство о њиховом мајсторству.

Долазећи у Србију, ови мајстори из Цариграда, Солуна или Никеје нису морали да се прилагођавају другим обичајима, сем можда да уносе локалне свеце, што им се дешавало и у другим крајевима. У једном су ипак морали да се прилагоде, а то је примена писма. Програм црквеног живописа укључује у себе прилично много текстова: имена уз главе светитеља и других представљених личности, наслове сцена и, нарочито, текстове на свицима које у рукама држе црквени оци или јерарси. Ретки су случајеви да се слова на представама књига само имитирају. У српским епископијама је још пре формалног стицања аутокефалности наглашена верност словенској служби и ћирилометодском наслеђу.

На споменицима комнинске епохе на Балкану, и на онима под аутокефалном Охридском архиепископијом, па чак и на црквама живописаним у Немањино време, као што је стара црква светог Петра у Расу (сл. 11, 12), натписи на фрескама су грчки. Од сликања Студенице то се потпуно мења, тада улазе и заувек остају српскословенски натписи. Не знајући словенско писмо, грчки мајстори остављају свитке и површине за имена несликане, да би то после довршили домаћи сликари, можда минијатуристи, који откривају другу руку.

Српски ктитори имају средстава да доведу врхунске мајсторе и да својим задужбинама пруже оно што је најбоље. Ипак, могло се запазити да су и они били присиљени на неку врсту економисања. Настојећи да опонашају мозаик старих хришћанских цркава, какав се могао видети у Цариграду и Солуну, стављају златну позадину од листића на којима су цртане коцкице мозаика. Али то се не ради у целом храму, него, у Студеници на пример, у поткуполном простору и апсиди, док се у мање свечаним деловима слика бојом. Када је било више мајстора неједнаке вештине, оним најбољим су поверавани важнији и репрезентативнији делови, на пример у Жичи наос, док је капела у звонику препуштена сликарима скромнијих способности.

Као што је већ речено, први мајстори су довођени из далека, из византијске престонице. Биографи Савини изричито кажу да је "довео са собом из Константинова Града мраморнике и живописце" и да су они довршили Жичу, која је била "још неосликана". У Цариграду је Сава

једном другом приликом "с мајсторима царским" решавао свете потребе. Грчки мајстори великих способности доведени су били у Студеницу, у којој је живопис завршен 1208/1209, као што каже велики српски натпис у тамбуру, испод кога је ситним грчким словима сликар оставио траг и о себи. Међутим, баш је место с именом оштећено, тако да је игром случаја живописац Студенице остао анониман. Од његовог дела је мало остало, јер је 1568. стари и поцрнели живопис из раног XIII века прекривен новим, који је поштовао стари распоред сцена. Ипак, и оно што је остало показује доброг цртача, сигурне а ненаметљиве линије, осећања за ширину и мекоту форме. Код фигура мирних покрета и свечаних ставова он са највећом пажњом израђује главе светитеља (сл. 25-28). Ореоли су превучени златом и у оним скромнијим деловима, где није имитиран мозаик и где је позадина, иначе, плава.

Цариградски су, као што је истакнуто, и живописци Жиче, од чијег сликарства је остало веома мало, јер је седиште Архиепископије страдало крајем XIII века, па је морала бити поправљена и поново живописана. Остало је Распеће и Скидање с крста у бочној певници, дело мајстора сигурног цртежа и способности моделовања (сл. 31, 32). Ликови зраче хеленистичком лепотом, док тамни колорит наглашава мистичну духовност. Живопис у дозиданим деловима Студенице и мањим храмовима, настао тих година, показује да нису долазили увек врхунски мајстори.

Групу великих сликара, образованих у некој радионици мозаичара, можда у Солуну, довео је Владислав још док је био принц завршавајући своју задужбину Милешеву. Блиски по начину рада, они ипак откривају индивидуалне разлике, при чему се нарочито издваја сликар виших зона поткуполног простора (сл. 46). Сви су обузети обрадом детаља на главним фигурама (сл. 45, 47) и врло уздржано уносе у позадину елементе пејзажа или архитектуре. У живопису Милешеве се у представљању династије запажа утицај политичке актуелности: Немањићи су приказани у поворци, сликан је византијски цар (идентификација несигурна због оштећености), ктитору храма накнадно је додата круна.

Од првобитног живописа Мораче, чији је настанак тачно датован (1251/52), остало је веома мало: композиције са Богородицом и циклус о светом Илији (сл. 58, 59). И ту је на делу врхунски сликар кога одликује способност да цртама лица и положајем тела искаже унутрашњу снагу својих јунака. Док се у сликарству Милешеве и Мораче наговештавају нове тенденције, живописци цркве светих Апостола, који су радили око 1260 (сл. 53-55), инспирисани су фрескама Студенице и Жиче и у иконографском програму и у начину изражавања.

Врхунски сликари, који су били на челу византијске уметности средином XIII века, радили су 1263-1268. у цркви Сопоћана, задужбини краља Уроша I. Њихово дело је непотпуно сачувано, јер је црква била неко време пуста; оно што је остало ипак је довољно да покаже високе квалитете испољене у уравнотеженим композицијама, у којима светитељи подсећају на ликове античких јунака (сл. 69, 73). Ишчезла је златна позадина, али је остао утисак просторности сцене, остао је дијалог са посматрачем (сл. 72), приметна је "инверзна перспектива", скраћивање код кога се смањују гледаоцу ближи делови сцене. Особености сопоћанског сликарства су велике композиције, као што је Успење Богородице на западном зиду наоса (сл. 70, 71, 74) и смрт краљеве мајке Ане Дандоло у припрати. Група сопоћанских сликара није била једнаког мајсторства, али на уобличавање целине деловали су они највећи. Живописци Сопоћана су, уопште узев, утицали на касније сликарство у Србији и у начину ликовног изражавања и у прилагођавању иконографског програма простору рашког храма. То се опажа на живопису Градца и, нарочито, у Ариљу, где се још 1296. негује монументални стил претходних деценија (сл. 63).

Непосредни утицај нове уметности епохе Палеолога јавља се после 1300. године упоредо са другим изразима "византинизације", карактеристичне за другу половину владе краља Милу-

тина. Преносиоци су мајстори, неки познати по имену (као Михајло Астрапа и Евтихије) и по делима, други само по делима сачуваним у црквама грађеним у то доба. Њих је велики број, и међу остварењима тих деценија утврђене су везе, препознате руке и стилови, што је дало повода да се говори о дворској школи краља Милутина.

Сложена унутрашња рашчлањеност простора остављала је много више површина за сликање, а њихова подела на хоризонталне појасе отварала је место за много већи број композиција. Отуда није чудно што живописци баш у ово време шире репертоар тема које сликају узимајући их не само из традиционалног фонда литургијске књижевности већ и из поезије, беседништва, враћајући се заборављеним сценама из старих цркава, уводећи алегорије и метафоре, богословске алузије. У складу са ученошћу и тематском разноврсношћу је и склоност овога сликарства да се задржава на појединостима у артикулацији теме, у груписању учесника, у оживљавању позадине сликаном архитектуром, намештајем, елементима пејзажа. Наративне тенденције могу се запазити и код портрета ктитора у облачењу владара, у неуобичајеним представама, као што је "небеска инвеститура" краља Милутина и Симониде у Грачаници (сл. 117, 118), у приказивању династичког родослова у "Лози Немањића" (сл. 78) створеног по обрасцу генеалогије Христове ("Лоза Јесејева").

Сразмерно велики број остварења овога сликарства онемогућава појединачно приказивање; низ је дуг, од нове хиландарске цркве (1303), где је живопис прекривен каснијим сликарством, Богородице Љевишке (1307-1313), обновљене Жиче (око 1310), "Краљеве цркве" у Студеници (1314), Светог Ђорђа (Старо Нагоричино) (1316-18), Бањске (1311-1314), где су од сликарства остали само трагови, Светог Никите (до 1316), Светог Петра у Бијелом Пољу (око 1320), Грачанице (1320), Мушутишта (око 1320), затим нових цркава светог Димитрија (1317-1324) и Богородице Одигитрије (око 1330), којима је завршен комплекс Пећке патријаршије повезан заједничком спољном припратом за све три цркве (осликаном пре 1337), Беле Цркве у Карану (1340-1342), Трескавца (око 1342), до Дечана (1348-1350).

У сликарству овог периода запажају се на заједничкој позадини општих стилских обележја велике разлике услед неједнаких стваралачких моћи мајстора, који су оставили огромну галерију фресака. Некима су сложене композиције са великим групама и живом позадином омогућиле да испоље вештину у цртању, моделовању и сенчењу (сл. 104). Неки су се, као мајстори "Краљеве цркве" у Студеници, уздигли до класичне лепоте која зрачи из античког сликарства (сл. 108-114). Други, мање спретни и способни, нису својим ликовима удахнули живот, лепоту и елеганцију, па њихове композиције делују хладно и замарајуће. Изузетно је богата панорама сцена и ликова на великим површинама Дечана. Ту су били на делу, изгледа, и "сликари Грци" из приморских градова, називани тако по византијском маниру свога рада. На једном капителу остао је натпис "Срђ грешни". Дечанске фреске више изазивају радозналост него дивљење због ликовних квалитета (стр. 39,40). Неуједначеност остаје карактеристична и за друге споменике из периода царства (1346-1371), утолико више што се круг ктитора шири на великаше и локалне моћнике, који према себи налазе мајсторе. Код њих стручњаке привлаче нарочито ликови ктитора изван најужег круга династије. Попут властелина у Белој Цркви (Каран) (сл. 145), ктитор у Добруну приказује читаву групу рођака (сл. 148). Међу великашким задужбинама истиче се манастир светог Арханђела Михајла у Леснову, у коме је деспот Јован Оливер окупио добре мајсторе, од којих су једни следили класицистичке узоре с почетка века, док су други у композицијама исказивали немир и драматику (сл. 149). Рефлектујући однос снага у држави, ктиторске представе у Псачи, поред севастократора Влатка и породице, дају и портрете цара Уроша и краља Вукашина (сл. 138, 146, 147), који су помогли да се објасне односи у царству.

У времену којим се бавимо били су уобичајени сликани иконостаси, што је значило да за

довршење цркве треба израдити или набавити иконе. Оригинални првобитни иконостаси нису се сачували ни у једној од српских цркава. Само је у Дечанима остала група икона (сл. 211, 212), али не на каменој олтарској прегради, већ као појединачне слике. Стручњаци су могли да препознају руке мајстора који су сликали фреске. Захваљујући димензијама, иконе су покретне, па су се могле наручивати и набављати од мајстора у далеким уметничким центрима. Иконе се као драгоцености и богати дарови помињу у писаним изворима. Доспевале су у цркве као поклон богатих дародаваца прелазећи при томе конфесионалне границе. О томе сведочи велика сребром окована икона светог Николе, коју је Стефан Дечански поклонио катедрали у Барију (стр. 101) и нешто старија икона светог Петра и Павла са портретима краљице Јелене и синова, која се чува у Ватиканском музеју.

Иконе су се сачувале једино у манастирима са континуираним животом, па је разумљиво што највећу збирку има Хиландар. Ту је сачувана "славска икона" Богородице Одигитрије (сл. 217), израђена крајем XII века у некој мозаичкој радионици Цариграда или Солуна. Израђена је коцкицама које се употребљавају за зидни мозаик, што потенцира линеарност карактеристичну за византијско сликарство периода Комнина. Две друге хиландарске иконе, Христа Спаситеља (сл. 221) и Богородице Одигитрије, показују да је иконопис у XIII веку пратио високе узлете сликарства. Подизање нове цркве у Милутиново доба пратио је нови иконостас, коме су можда припадале неке од сачуваних икона раног XIV века (сл. 219). Оне показују сродност са сликарством тога времена, што се нарочито добро види на икони Ваведења (сл. 214), једној од најлепших у уметности тога доба.

Обогаћивање иконама баш као и рукописима пада у време царства. Тада је за иконостас израђен Деисисни чин, од кога су сачуване све иконе Богородице, Јована Претече, арханђела, апостола Петра и Павла и четири јеванђелиста (сл. 215, 220). Њихов аутор је способан сликар, који је поред икона оставио и вредне минијатуре.

Сликарство минијатура је због трошности материјала још јаче него штафелајно сликарство проређено утицајем времена и невоља које су задесиле манастирске ризнице. Најстарији илуминирани рукописи с краја XII и почетка XIII века остали су чудом сачувани. Оба су повезана са члановима династије: *Мирослављево јеванђеље* (сл. 86) са Немањиним братом, хумским кнезом, а *Вуканово јеванђеље* (сл. 21) са Немањиним сином; прво је настало негде у Мирослављевој земљи, можда у његовој задужбини, док је друго у граду Расу или свакако на подручју његове епископије. У оба главни украс представљају иницијали, који су код Мирослављевог јеванђеља високи, исцртани линијом, бојом и златом. Оно има заставицу са јеванђелистима на почетку, а опажа се утицај романичке минијатуре и начина украшавања латинских књига. Натпис "Жван Батист" над главом Јована Крститеља одаје приморско порекло мајстора. Из XIII века сачувано је десетак илуминираних рукописа. Иако се у њима налазе веома вредни украси, као што су они у *Београдском паримејнику*, или *Призренском четворојеванђељу*, сликари минијатура не прате велике узлете фреско сликарства, не приближавају се ни у оној мери као сликари икона. Приметно је истрајавање на традиционалним мотивима у којима се препознају утицаји старих предложака и рукописа хришћанског Истока. Крајем XIII века замире "тератолошки стил" са фантастичним животињама и биљкама и уступа место из Византије прихваћеном "раскошном стилу" са геометријским мотивима и самосталним композицијама. У неким областима, као што је Босна, и у неким монашким срединама тражи се и у XIV веку старински украс.

До нашег времена дошло је неупоредиво више црквених него световних споменика упркос чињеници да је освајањем Османлија заведен исламски режим, који није био наклоњен црквама покорених хришћанских народа. То се опажа не само код књига и слика, које су претежно служиле верским сврхама, него и код објеката од тврђег и трајнијег материјала, потребних и

корисних у свим деловима друштва; запажа се то и код грађевина. Можда једино ваљано објашњење за ову несразмеру налазимо у континуитету живота манастирских цркава и дисконтинуитету у опстанку властеоског замка и хришћанског градског насеља. У манастирима су братства наставила да живе смањена, осиромашена, присиљена да се боре са тешким условима и ненаклоњеним окружењем вршећи мисију ради које су основана. А кад су феудална господа искорењена, ишчезли су и њихови амбијенти, јер се владајућа класа дошљака-освајача, која је заменила бивше господаре, држала градова и друкчијег начина живота. Градска насеља су (осим рударских) за сразмерно кратко време изменила састав становништва, добила нову елиту, која је насеље преобразила у складу са својим потребама и идеалима. Градска насеља су постала упоришта османског режима и најраније су и најпотпуније добила оријентални лик.

Уосталом, ни у манастирима нису сачувани целовити комплекси. Из времена оснивања остале су у најбољем случају цркве и утврђења, док се оно што је служило за становање монаха мењало не могавши да одоли времену. Манастирске трпезарије су на видело дана изнела тек савремена археолошка истраживања, а стамбени делови су по правилу из XVIII и XIX века и носе трагове оријенталне архитектуре (сл. 224, 225).

Од световног градитељства остале су у развалинама и траговима само фортификације унутар насеља или на стратегијски важним местима. Један део фортификацијског наслеђа, онај у забаченим крајевима, замро је прилично рано, поставши нефункционалан у огромном царству чије су се границе помериле до Ердеља и Блатног језера. Таква утврђења у развалинама изгубила су и своја првобитна имена, за њих су се залепила општа имена по јунацима народне традиције - најчешће би постали "Јеринин Град", по жени деспота Ђурђа Бранковића, окривљеној у песмама за патње народа који је морао да гради деспотску престоницу Смедерево.

Идентитет нису изгубила средњовековна утврђења у градским насељима, као што су били Смедерево или Крушевац. Ту су фортификације заједно са насељима прешле у турске руке и остале у употреби у каснијим столећима. Код важних места, као што су Београд, Ниш или Крушевац, потребе су нагониле на проширење и обнављање утврђења, прилагођавање новој ратној техници, па би се средњовековни део изгубио у додатним наслагама турског доба или чак аустријског грађења, као што је био случај у Београду.

Слично је бивало и раније, приликом смењивања византијске и српске власти, кад се дешавало да се од Византије прихваћена утврђења прошире и реконструишу, тако да је данас тешко разликовати византијско од каснијег, рецимо, код Раса (сл. 13, 14), Призрена или Скопља. Репрезентативан за српско фортификационо градитељство може бити град Маглич (сл. 15), над реком Ибар, чувар пута који спаја два црквена средишта у Жичи и Пећи. Унутар зидина прилагођених терену откривени су остаци цркве, стамбених просторија и цистерне.

У фортификационој архитектури примењивани су, ако се суди по очуваним остацима, облици и технике раширене у свим европским земљама у касном средњем веку. Запажа се вештина прилагођавања терену и коришћења природних предности, тако да се боље утврђују јаче изложени делови, примењује се ојачавање зидних платана кулама у правилним размацима. У некима се, на пример у Смедереву (сл. 196-198), опажа журба у грађењу, тако да се само спољашњи и ивични камени блокови брижљивије обрађују. И на балканском тлу употреба ватреног оружја утиче на појаву полигоналних и округлих кула, које се понекад накнадно додају постојећем утврђењу.

Постепени раст и прилагођавање тлу и особеној функцији на обали, на месту изложеном нападу с реке, опажа се код Голупца (сл. 192-195), који се спомиње од 1335. године. Подигнут свакако у основном језгру у време власти анжујске Угарске, дограђивали су га касније српски и турски господари. Укрштање утицаја опажа се нарочито на смедеревском граду, где налази-

мо на главној кули типично византијски украс и натпис изведен опекама у камену (сл. 189), док је на прозорима тог истог "малог града" према Дунаву, где је вероватно била *"salla magna audientie"*, споменута у једном венецијанском документу, остала сачувана типична касноготичка бифора. И у српским утврђењима је велику улогу имала цитадела, унутрашње утврђење, за које се у Србији, као и у Византији, употребљавао назив *кула*. У Новом Брду, највећем српском рударском насељу, сачуване су развалине "акропоља", подигнутог у XIV веку (сл. 184, 191), док се зидинама око насеља једва препознају трагови.

Све већа улога фортификације у клими опасности од турских упада и пустошења почиње утицати и на уобличавање манастирских целина. Манастирске зграде са црквом или више цркава у језгру биле су ограђене од самог почетка. Имале су пиргове и капије, понекад ојачане кулама. На те зидове се ослањао део корисних грађевина, као што се види на старом цртежу Студенице с краја XVII века (сл. 22, 232). Код других манастирских комплекса, као на пример Пећке патријаршије, зграде су биле раштркане у ограђеном простору, као улице у граду, па се у светогорским манастирима и називају "махале", као квартови у насељима. Од краја XIV века, од како се више осећа турска опасност, и манастири, попут градских насеља, добијају праве фортификације по свим захтевима оновремене ратне вештине. Ограђени простор постаје већи, а зидине самосталне, дебеле и високе, ојачане кулама на одређеном растојању. Озбиљност манастирских фортификација може се проценити на примерима Раванице (сл. 150) и Ресаве (сл. 158). О фортификацији се овде не говори у пренесеном значењу; и савременици су сматрали ове манастире утврђењима, па се у угарским изворима спомиње *"castrum Ravenicze"*, у коме је била војна посада.

Иза тих великих и јаких утврђења и традиционалних малих зидова, јер нису сви нови ктитори с краја XIV и почетка XV века били у стању да обезбеде градска зидна платна као кнез Лазар и Стефан Лазаревић, стајали су храмови које стручњаци уврштују у последњи стилски правац средњовековне Србије, "моравску школу". То је природни продужетак уметности претходног периода, у коме припадност византијском културном кругу постаје још упадљивија, али се на тој општој касновизантијској позадини лакше запажају и локалне особености којима се споменици овог времена и уског простора у моравској Србији издвајају и чине препознатљив круг. У овом периоду нема више ни трага од тежње за еманципацијом од Византије, за наглашавањем сопствене индивидуалности. Напротив, суочење са истом опасношћу од турских неверника, али и са јачим присуством "Латина", који су могли бити савезник у борби с Турцима, а од којих се ипак зазирало у страху од уније, нагонило је на зближавање и јачање православне солидарности. Као што се прихватањем деспотске титуле наглашавало припадање византијском свету, тако се и прихватањем типичних цариградских или византијских образаца показивала припадност хришћанству у његовом прастаром и славном источном виду. Таквој културној оријентацији допринели су, као што је већ речено, исихасти разносећи са идеалом монашке аскезе и усавршавања и византијске, првенствено светогорске, литерарне и уметничке идеале.

Како је подручје стварања у последњем периоду српске културне историје било удаљено од градова и земаља у којима је византијска култура лагано и природно расла, како је подручје моравске Србије било одвојено од остатака тада живе Византије, цариградски обрасци су деловали и посредно преко старијих српских остварења, која су градитељи кнеза Лазара и његовог сина могли имати пред очима. У трагању за коренима последње "школе" у архитектури средњовековне Србије, у новије време уочен је један који води од Душанове задужбине манастира светих Арханђела код Призрена. У том разореном, али у идејама реконструисаном споменику препозната је карика која спаја моравски низ споменика са старијом уметношћу српско-византијског стила оличеном у Грачаници.

Основе цркава овог периода имају карактеристичан "триконхални" изглед: осим полукружне апсиде на источној, храм добија на северној и јужној страни нешто мање полукружне или полигоналне испусте, који у унутрашњости храма обезбеђују простор за хорове са све важнијом улогом у литургији. Све друго је познато из цркава претходног периода: уписани крст образован од полуобличастих сводова ослоњених на ступце на којима почива главна купола, припрата, која сада добија сопствену куполу или калоту. Иначе, репрезентативне задужбине кнеза Лазара и деспота Стефана, Раваница и Ресава, следе тип петокуполне цркве, док остале остају са једном куполом над централним делом храма.

У спољашњем обликовању цркава "моравска школа" традиционалним облицима вертикалног рашчлањивања додаје раније непримењивано хоризонтално рашчлањивање помоћу кордонских венаца и прилагођавања других облика декорације. То доприноси осећању ритма, отмености пропорција и хармоничном односу целине и делова. Већина моравских цркава наставља традицију зидања опеком и каменом уз примену разних облика пластике. Неке су, међутим, грађене искључиво каменом (Ресава, Сисојевац, Враћевшница) и коришћењем плитких пиластара, лезена, и фризовима слепих аркада подсећају на фасаде цркава "рашке школе" (сл. 157, 160-163). Оживљена је примена камене пластике у уобичајеним облицима, али и као велике камене решетке на округлим прозорима налик на розете на западним црквама (сл. 167-170). Живости фасада доприносе и нови типови орнамената: мотив шаховских поља постигнут алтернирањем керамике и камена или сликањем, затим крстолики керамички лончићи од којих се образују фризови, керамичке орнаментисане плоче.

И поред уједначене основе и једнаког репертоара украшавања, истакнути споменици "моравске школе" имају и неке индивидуалне црте: Раваница, која је била узор каснијим црквама, издваја се вертикализмом, коме доприноси високо постоље тамбура (сл. 150); Лазарица има једноставнију основу, поткуполни простор на целој ширини наоса, витку куполу, припрату са звоником (сл. 151, 152); Љубостиња, дело градитеља протомајстора Рада Боровића, издваја се међу моравским црквама пространом припратом (сл. 153, 154); Каленић показује сав репертоар спољашњих украса (сл. 166-169).

У сликарским делима која прате градитељство "моравске школе" може се запазити множина руку и радионица, неуједначеност мајсторства, што је неизбежно код размаха ктиторске активности, када се и великаши често локалног значаја појављују у улози наручилаца и инвеститора. Та појава се може пратити још од времена царства, нарочито у Македонији, од давнина повезаној са византијским центрима. Ако се суди по делима и подацима о мајсторима, Македонија је играла улогу посредника у уметничким струјањима последњих деценија српске државе.

Тамо где су ктитори обезбедили врхунске мајсторе долазе до израза особености последњег периода. Мајстори овога доба познају и разумеју богато наслеђе тема и мотива, али су избирљиви и дају предност одређеним циклусима (велики празници, страдања Христова, чуда и параболе). Новину у декоративном систему представљају медаљони у богатим оквирима, свесно оживљени из византијске уметности XII века. У својим најбољим представницима моравско сликарство показује мек цртеж, способност моделације, богат колорит са смислом за хармонију боја, зрачи отменошћу и аристократизмом.

Раваница је својом целином деловала на касније мање цркве, мада је сама била декорисана са застојима и уз смењивање мајстора (сл. 171, 173). У Љубостињи су од најстаријег сликарства остали само пророци у тамбуру куполе, а од другог таласа декорације, око 1405, мајстора Макарија, остао је портрет кнегиње Милице. Најбоље сликаре успео је да окупи деспот Стефан Лазаревић, који се својом задужбином Ресавом угледао на очеву Раваницу, али и надметао с њом. У сликарском поступку ресавских мајстора има аналогије са солунским споменицима. И

овде су примењени златни листићи у позадини. Богата је тематика композиција, а исто тако богате су сцене раскошним хаљинама, разноврсним ентеријером, сложеном архитектуром у позадини (сл. 164, 165). Сасвим је нова тежња да се у сцене укључе ликови са наговештајима савремене ношње и господског амбијента. У Ресави је остао велики портрет деспота Стефана. И деспотов протовестијар Богдан је за своју задужбину Каленић успео да нађе двојицу или тројицу способних сликара чије се фреске одликују меким цртежом, благим осветљењем које ствара особену атмосферу сцене (сл. 172, 174).

Ако се суди по броју цркава моравског периода (не одликују се све високим квалитетом архитектуре и живописа), морао је у то време настати велики број икона. Ништа од тога није сачувано у моравским црквама, нити се за њих могу везати посредством записа или личности дародаваца неке од сачуваних икона. Чувени изузетак је двострана литијска икона нађена у манастиру Поганову (сл. 156), једна од најлепших из тога времена, која се захваљујући помену "деспотице" може везати за породицу Драгаш, ктиторе тога манастира.

По очуваним иконама из последњег столећа самосталности балканских држава може се закључити да се устаљивала и можда сужавала тематика иконописа. Велику популарност имају од раније познати типови Богородице (Доброчинитељка, Тројеручица, Наставница, Преславна и др.) (сл. 213), којима се прикључују и манастирске иконе прослављене чудотворним моћима. Међу њима су и Богородица Хиландарска и Богородица Пелагонијска, од којих је леп примерак сачуван у Дечанима (сл. 212). У српској средини у XV веку на иконама се представљају и српски светитељи свети Симеон и свети Сава (сл. 216) као особени иконографски тип који се негује и у каснијим столећима.

У сликарству минијатура могу се запазити две паралелне тенденције: потпуно афирмисање "раскошног стила", за који је карактеристично коришћење геометријских мотива и неговање сложене и раскошне заставице, и самосталних минијатура, често на целој страни, а поред тога експанзија орнаментације, примена сликаног украса у рукописима и књигама практичне, чак и профане намене (законици, повеље). Деловање минијатуриста везано је било за скрипторије. У сразмерно добро очуваном материјалу Хиландара могле су се уочити везе између сликања икона и украшавања рукописа, препознати исте руке. Нови стил који је преовладао могу репрезентовати минијатуре *Романовог јеванђеља* (сл. 222) и *Јеванђеља патријарха Саве IV* (сл.223) и украс *Четворојеванђеља* које се чува у Архиву САНУ (сл. 201). У рукописима насталим изван главних скрипторија запажа се спајање типичних нових облика са неким старим традицијама, негованим од ранијих преписивача и минијатуриста. У том погледу су карактеристични украси неких илуминираних рукописа који се данас чувају у Пећкој патријаршији (сл. 121-124). Домете мајстора минијатуриста показују поједини рукописи, као што су *Четворојеванђеље Јакова Серског* (сада у Британском музеју), *Минхенски псалтир* и *Радослављев зборник* (сада у Санкт-Петерсбургу). Илустроване су и световњачке књиге, као *Александрида* (изгорела 1941), а украшавани су и зборници закона (сл. 132, 202). У пословним документима, као што су повеље, наилазимо на геометријске украсе (сл. 84) после сложених облика крста, а и на настављање прастаре традиције ширења владаревог портрета, као што је случај приказивања деспота Ђурђа Бранковића и целе породице на повељи за манастир Есфигмен из 1429. године.

У црквама је остало сачувано и понешто од рукотворина мајстора које су утицајни ктитори својим наруџбинама извлачили из масе занатлија. Једино су лепотом форме или богатством украса, повлађивањем владајућем укусу, поједини златари или грнчари могли привући пажњу избирљиве господе и доспети са својим производима на двор или у цркву. Од припадника врло масовних заната, свугде присутних, као што су били произвођачи керамичког посуђа, остало је необично мало израђевина. Тек су новија археолошка истраживања изнела на видело глеђо-

сане и орнаментисане зделе, бокале и врчеве са мотивима геометријским, биљним или животињским, популарним у то време у византијском културном кругу.

Потреба цркава за разним металним приборима као и трајност материјала учинили су да остане више сачувано од производа занатлија који су обрађивали метал и били масовно заступљени у земљи развијеног рударства. Али и то је безначајно мало у односу на помене у писаним, такође веома проређеним изворима. У житију краља Драгутина се прича како је овај владар "у дому своме" правио "свештене сасуде златне и сребрне, украшене бисером и драгим камењем, путире, дискосе, и велика нафорна блуда (зделе), кадионице, ручке, рипиде и златне свећњаке" и онда их слао као милостињу црквама и манастирима. Један део тога репертоара, нарочито кандила, кадионице, путири и свећњаци, забележен је као поклон српских краљева из три генерације у инвентарима катедрале светог Николе у Барију, са понеком узгредном опаском о емаљима, сликама светаца или краља, о краљевом грбу и орловима и василисцима, којима су предмети били украшени. Сребрнарија дарована од српских краљева чувала се у ризници катедрале све до велике кризе у XVII веку.

Та врста црквеног инвентара се слабо очувала и у српским и светогорским црквама. Остао је понеки крст, кадионица, свећњак, остали су делови висећих свећњака (хороса) са именом дародавца, краља Стефана (сл. 103) или краља Вукашина (сл.143), или симболима царских достојанстава, који ће постати хералдички симболи (сл. 142). Већих уметничких амбиција били су сребрни окови на иконама (сл. 101) и корицама књига. Још су вештији били мајстори који су израдили реликвијаре који су као поклони српске господе или црквених великодостојника доспели у далеке цркве или манастире, као што је крст са честицом Претечине деснице у Пијенци код Сијене, реликвијар браће Мусића поклоњен и сачуван у Ватопеду, крст Јелене Драгаш у светогорском манастиру Дионисијату. Реликвијар Томе Прељубовића (у Куенки, Шпанија), због богате галерије светачких ликова и њихове мајсторске обраде, представља значајно сликарско дело.

Захваљујући обиљу и приступачности материјала, златари су се окупљали и у рударским трговима и у приморским градовима. Њихове израђевине се спомињу у писаним документима, нарочито у тестаментима и пописима имовине који се чувају у Дубровнику. Није се, међутим, сачувало ни онолико колико је потребно да се створе представе о облицима и начину украшавања. Археолошка ископавања изнела су на видело примерке накита (сл. 90-92), пре свега наушница и прстења, којима није увек могуће утврдити време и место настанка. У неким случајевима околности налаза оправдавају везивање за поједине личности, прстен за Стефана Првовенчаног или Душанову мајку Теодору (сл. 92); ретко је таква атрибуција заснована на тексту натписа, као на вереничком прстену краља Радослава или на златном запону хумског кнеза Петра (сл. 91). Понекад ни натпис није сигурно јемство, као у случају тањира цара Душана (сл. 136). О мајсторству златара у Србији може се судити по калупима за ковање новца (сл. 178, 179, 185) и по матрицама печата, а о високој технологији спојеној са вештином украшавања сведоче сачувана звона (сл. 186).

Малобројне су сачуване израђевине од кости, дрвета или камена. О вештини каменорезаца говоре, поред камене пластике сачуване на фасадама цркава, и комади каменог намештаја и мермерни саркофази, сабрани највише у Пећкој патријаршији. Уметничка обрада дрвета заступљена је на ретким очуваним комадима двери и иконостаса и дрвеним ковчезима са телима домаћих светаца. Преплети и геометријски мотиви украса готово се поклапају са онима у рукописима из каснијег периода. Леп пример уметничке обраде слонове кости пружа панагија из Дечана (сл. 93).

Културни полет моравске Србије, приметан у првој четвртини XV века, није престао због сиромаштва или одсуства идеја и подстицаја. Ревност карактеристичну за претходно пола

столећа пресецају и гуше опасности и метежи, који ни раније нису били непознати, али сада прерастају у хроничну несигурност услед које ниједан подухват нема изгледа да буде трајан. Великаши се показују склонији да дарују светогорске манастире, тада већ под турском влашћу, и да у њима оснивају аделфате, него да започињу градње чије је завршавање неизвесно. На страни инвеститора предузимљивост замире негде пред смрт деспота Стефана (1427). Ни његов наследник Ђурађ, ни његови по имену и поседима познати великаши нису се истицали као ктитори. Имајући дуго двор у Вучитрну, Ђурађ Бранковић се бринуо о оближњој Грачаници, где је стекао ктиторске заслуге, јер је у цркви сахранио свога рано умрлог сина Теодора.

Први привремени пад деспотске државе 1439-1444. још више је обесхрабрио потенцијалне градитеље. Замирање ктиторске и инвеститорске предузимљивости морало се осетити и на страни мајстора извођача. Било је природно да у недостатку послова они затраже крајеве заклоњеније од опасности. Пут оцртавају судбине појединих писаца који су доспели у Русију, као Пахомија Логотета, или штампара који су посао нашли у Влашкој. Можда су неки градитељи и сликари нашли посао у ближем суседству код Косача, где се градило и сликало у Савини и Новом, или код Црнојевића, где је пред крај века основан манастир на Цетињу (1485). Ипак, са турским освајањем централних области нестале су све основне претпоставке дотадањег културног стварања. Нестали су наручиоци, изгубљене су прилике за грађење, јер се у исламској држави, у начелу, толерисало само одржавање и поправљање постојећих храмова; настала су тешка времена за племените занате који су до тада носили знатан део развоја уметности.

Крај и епилог

За време владе деспота Стефана Лазаревића (1389-1427) завршиле су се борбе међу Бајазитовим синовима и држава османских султана стајала је опет као снажно и јединствено царство насупрот преосталим, малим и разједињеним балканским хришћанским државама. Католичка Европа, заокупљена својим проблемима (уклањање раскола, општи црквени сабори, покушај реформе "у глави и удовима"), мање се заносила крсташким плановима, али је ипак брижљивије пратила догађаје на Истоку и посредством Угарске настојала да изгради брану турском притиску. За време дуге владе краља Жигмунда Луксембуршког (1387-1437) наметнуте су вазалске обавезе читавом појасу господара и владара од Јадранског до Црног мора. Како ни Турци нису одустајали од својих права према вазалима, деценијама се одржавао систем равнотеже у коме су Угарска и Турска признавале једна другој права у вазалним земљама. Кордон територија са двоструким обавезама почињао је код Дубровника, који је припадао угарском краљу, и обухватао је територије Косача (данас Херцеговина), Павловића (источна Босна), краљева Босне (централна Босна), српског деспота, затим преко Дунава влашког и молдавског војводе. Није сваки члан овога појаса имао једнаке обавезе, нити су оне остајале непроменљиве у току времена.

Вазали су морали извршавати своје дужности и саображавати своју политику господарима. У сукобима међу вазалима прибегавало се тражењу заштите и арбитраже код господара, нарочито турског султана. Унутрашњи сукоби међу хришћанском господом пружали су тако прилике Турцима за нова мешања, интервенције, притиске и изнуђивања. Тај систем је за кратко време разорен после смрти краља Жигмунда, када се Турцима чинило да се могу проширити провалама у Угарску, нарочито Ердељ, и освајањем Србије (1438, 1439 и 1441).

Уследио је одговор хришћанских држава предвођених тадашњим папом Евгенијем IV у виду крсташког рата, који су италијанске републике водиле флотом спречавајући кретање Турака из Азије у Европу, а угарско-пољски краљ Владислав I копненом војском заједно са деспотом Ђурђем и Јанком Хуњадијем, који је у више махова тукао Турке. Ова војска је у јесен 1443. наносила поразе Турцима, дошла у близину Софије, а онда се вратила због зиме. Следећег пролећа су вођени разговори о миру, у којима се султан показао попустљив, те је уз остало пристао да се Ђурђу Бранковићу врате земље и градови (августа 1444). У новембру је рат био

обновљен, крсташи код Варне потучени а краљ Владислав погинуо. Како деспот у томе делу ратовања није учествовао, његова држава је очувана следећих 15 година у режиму двоструких вазалских обавеза.

Равнотежа се једва одржавала, јер је Угарска била растрзана унутрашњим борбама, а сасвим је била угрожена кад је на турски престо дошао Мехмед II Освајач (1451-1481). Он је у основу своје политике ставио потчињавање вазалних држава, искорењивање њихових владара и претварање ових територија у "санџаке", простране турске војно-административне јединице. После освајања Цариграда и пропасти Византије (1453) уследили су напади на Србију (1454), освајање јужних делова са Новим Брдом и другим рудницима (1455), неуспели покушај освајања Београда (1456) и затим, у новом таласу, освајање северних делова Србије (1458) и Смедерева (у јуну 1459). Отпорна снага деспотске државе нарочито је ослабила после смрти деспота Ђурђа (децембра 1456). Деспот Лазар је самостално владао свега годину дана (до јануара 1458), а онда су настала унутрашња гложења и борбе међу угарским и турским присталицама. За српског деспота је постављен босански престолонаследник Стефан Томашевић у пролеће 1459. пошто се оженио ћерком деспота Лазара. Преостало му је да преда град султану добивши слободан излаз (20. јуна 1459).

Пад Смедерева се узима као симболички крај средњовековне српске државе, мада то није оправдано, чак је мање оправдано него код других сличних конвенција. И после овог датума остали су делови српске државе доспели у међувремену под друге господаре. Тако су некадашње земље Немањића из оквира Босне пале под турску власт 1463, односно 1465. већи део земље Стјепана Вукчића, "херцега од Светог Саве". Још дуже су се одржали уски појаси око ушћа Неретве, града Новог у Боки (Херцег-Нови) и нешто пространије земље у старој Зети, ослоњене на млетачке градове и њихове дистрикте. Последњи остаци херцегове земље пали су почетком 1482, док се Зета под Црнојевићима одржала до 1496. године.

Црнојевићи су територију створили ослањајући се на Венецију, а опирући се деспоту Ђурђу, који је у последњим годинама био венецијански непријатељ. Преломни тренутак је био 1455, када је неколико десетина катуна из Горње Зете названих "дружине или општине" прихватило венецијанску власт и обећало ратовати за Републику у оближњим областима, захтевајући да остану неузнемиравани у православној вери под зетским митрополитом. Током три генерације Црнојевића, "господара Зете", односно Црне Горе, како се земља сада најчешће назива, понешто се и мењало: долазили би у судар с Венецијом, признавали султанову врховну власт и у дворском уређењу, праву, симболима, односу према цркви настављали традиције српских владара. Иван Црнојевић (1465-1490) био је после турског освајања Скадра присиљен да напусти земљу и оде у Италију, али је успео да се врати и обнови државу 1481. после смрти Мехмеда II. Столовао је у Ободу (Ријечки град) и Жабљаку, а код села Цетиња, где су биле старе баштине Црнојевића, подигао је Богородичин манастир и у њему ће зетски митрополити имати своје седиште.

Његов наследник Ђурађ (1490-96) значајан је изнад свега по томе што је у Цетињском манастиру основао ћирилску штампарију монаха Макарија са 7 или 8 помоћника, која је почела са радом 1493. и штампала пет издања: Октоих 1-4 гласа, Октоих 5-8 гласова, Псалтир с последовањем, Молитвеник, Четворојеванђеље. Као разлог за "састављање форми" наведена је оскудица књига у црквама. И заиста, код ове и код штампарија XVI века при манастирима (Горажде, Грачаница, Рујно, Милешева, Мркшина црква), и код лаика предузетника (Венеција, Београд, Скадар), објављују се најнеопходније књиге, оне које треба да има сваки свештеник. На том оскудном репертоару ћириличка штампа је и остала све до XVIII века. Штампарска техника је у српску средину стигла сразмерно брзо, али је њен допринос развоју српске културе остао сасвим ограничен. Рана штампа је овде, као и у другим земљама, била првенстве-

но посао, а временом, са општим сиромашењем, број купаца се смањивао. То је било пресудно за гушење ћириличког штампарства у време кад је оно са латинским и, чак, грчким словима доживљавало успон.

Штампарија Црнојевића је прекинула с радом 1496, када је и Ђурађ пред турским претњама напустио Црну Гору и кад је земља претворена у санџак. Неки од штампара користиће своја знања у Влашкој (Макарије) или (Пахомије) у служби војводе, трговца, предузетника и царског обавештајца, несуђеног српског деспота, Божидара Вуковића. Падом Црне Горе дошло је под турску власт све што је било кад раније било у српској држави. Изван домашаја Османлија остали су једино они који су још раније прешли Саву и Дунав и нашли уточиште у Угарској. Поред масе малих људи који су бежали гоњени страхом или бивали одвучени војскама, под окриље угарског краља Матије Корвина (1458-1490), савременика пада Србије, склањали су се и племићи и потомци владајуће династије. На њих се угарски краљ ослањао у организацији одбране границе, па је именовао и своје деспоте: Вука Гргуревића (1459-1485), Ђорђа (1485-1496, док се није замонашио), Јована (1496-1502), унуке деспота Ђурђа, обдарио је поседом браћу Јакшиће, Милоша Белмужевића (1464) и друге. Међу српским великашима у Угарској пад Србије није био схваћен као непоправив губитак. Враћање Деспотовине из 1444. није било заборављено, а 1482. је Бајазит II стављао у изглед Вуку Гргуревићу обнављање државе: "хоће дати земље и градове а ми да бисмо били међу царством ти и међу светлим краљем како су и наши први били". Иницијатива је, дакле, потекла од султана, али је напуштена, без изгледа да постане актуелна, јер је угарска страна бивала све слабија, а турска све јача. Па ипак, ни последњи Бранковић, "Јован, милошћу Божјом деспот", није губио наду. Примивши се 1499. да

227. Страница из Октоиха штампарије Црнојевића, 1494. године

228. Благовести, икона из манастира Крушедола, XVI век

буде ктитор светогорског манастира Есфигмена и да му даје годишњу помоћ према могућности, обећавао је да ће испунити све што стоји у повељи деспота Ђурђа за тај манастир (1429) ако Бог и Богородица учине милост "створити ме господина Србљем". Ипак, потрајало је још неко време док се није угасило ово деспотство у егзилу. Први корак у том правцу био је угарски пораз на Мохачком пољу (1526), а други освајање Будима и претварање територије Угарске у санџаке (1541, 1552). Тада су се нашли под турском влашћу и исељени Срби осим оних у Ердељу, хабзбуршким земљама и венецијанским територијама. Оно што симболички сажимамо у један догађај, пад Смедерева, трајало је више од једног столећа.

Турска власт није одједном збрисала оно што је затекла од Србије, у први мах је уклонила само оно што је штрчало: династију, великаше, властелу. Неко време је отворена била могућност да се добије "тимар" и буде султанов спахија задржавајући хришћанску веру. Нешто дуже је трајао привилегисани положај Влаха и њихових старешина, али тиме се није очувало старо племство, већ стварало ново које ће преузети део функција и традиције некадашњег племства. Становништво у земљорадничким областима, уколико је остало на својим огњиштима, нашло се у положају да служи нове господаре, спахију ако је било у насељу подељеном као тимар, односно високог функционера или самог султана ако се нашло у "хасу". Десетине од свега што се производило, таксе на свиње, затим дрва и сено, личне таксе и глобе, сабирале би се на нивоу насеља, пописивале и додељивале за издржавање ратника. У првом периоду османске власти терети сељака били су униформни у целом царству, у време Сулејмана Законодавца (1520-1566) избијају на површину разлике, које намећу поједине групе или крајеви као своје старе правне обичаје.

Село под турском влашћу, осим са својим спахијом, према коме је дужно да уредно извршава обавезе, нема додира са Турцима, јер се између села и турских власти, субаше и кадије, налазе домаћи људи: кнезови, примићури, војводе, са различитим овлашћењима. У живот села и његов унутрашњи ред не меша се освајач. У рударским насељима се, после деценија лутања и тражења начина да се одржи производња, поново кодификује локално рударско право ("Саски закон") и потврђује аутономија рударских општина са њиховим "саборима". До велике кризе крајем XVI века рударска насеља се одржавају као острва у турском мору са старим становништвом, које упорно називају Сасима, старим правом и уређењем. Средњи век је ту усахнуо са насељима и рударском производњом.

Сасвим је друкчија била ситуација у оним градским насељима у која су смештене турске власти, које су редовно пратиле слуге, занатлије, мањи или већи гарнизони. Ти градови су за сразмерно кратко време добили оријентални изглед и карактер. Ако се суди по неколико боље познатих градова, муслимани су се у току једног столећа од мањине претварали у претежну већину градских становника. Што је турска власт дуже трајала, градска насеља су бивала униформнија, изразитије исламизована, све више су зрачила оријенталним утицајима. Од средњовековних градских насеља остају само зидине и куле, јер су и цркве често у време освајања претваране у џамије. У описима путника из XVI века стара и велика градска насеља у Србији ничим се не разликују од градова које ти путници виде у Турској; исте џамије, подела на махале, хамами и вакуфи, базари и безистани, ханови и караван-сераји.

У настојању да се препозна судбина српског средњег века у столећима турске власти треба реконструисати неку врсту географије турског присуства. Предели са важним комуникацијама, предели урбанизовани у већој мери још у време српске државе или тек под турском влашћу (вароши, касабе, паланке), у исто време су предели јаког турског присуства, чиниоци промене и жаришта исламских утицаја. Наспурот томе, предели изван главних путева, слабије насељени и неурбанизовани, у којима су турске административне јединице простране а њихова седишта удаљена, остали су неизмењени, сачуваних традиција, изложени оријенталним циви-

229. Некропола камених надгробних споменика "стећака" у Радимљи код Стоца, Херцеговина, крај XV - почетак XVI века

230. Стећак са људском фигуром из Радимље код Стоца, рани XVI век

лизацијским утицајима у много мањој мери. Грубо оцртано, централни делови Деспотовине, долине Мораве, Саве и Дунава, области дуж великог пута од Будима до Београда, а затим до Цариграда, спадају у прву зону, док су у другој планински, сточарима насељени предели данашње Херцеговине и Црне Горе.

Средњи век се најбоље и најдуже очувао у оквиру српске православне цркве и у областима где је њен утицај остао јак. Још пре освајања Србије, у Турском Царству је изграђен став према вери и цркви покорених народа. У начелу је становницима освојених земаља дозвољено да живе у својој вери и да се у духовним питањима покоравају својим свештеницима и хијерархији. Велики освајач Мехмед II је сам дао подстицај за избор цариградског патријарха, обдарио га и уручио му инсигније. Како су брачни односи били у надлежности цркве, а с њима су повезани предмети који се тичу наслеђа, јурисдикција православне хијерархије под турском влашћу била је прилично широка. Ипак, црквени живот је био изложен великим ограничењима, нарочито у материјалном погледу, јер су поседи цркава и манастира одузимани. У начелу није било дозвољено градити нове цркве, већ само поправљати старе, и то под надзором турских власти.

Кад је држава деспота била освојена 1459, затечен је на патријаршијском престолу Арсеније II, који је још неко краће време управљао црквом. После њега патријарси нису бирани готово цело столеће. Српска црква је са српским владарима изгубила не само заштитнике и доброчинитеље него и стубове своје аутокефалности. Епископи и митрополити, који се сада често јављају и са титулом архиепископа, морали су од Порте добити "берат" о постављењу плативши за то одређену таксу и годишњи данак у сразмери са величином своје епархије. Црквена организација се у првим деценијама турске власти прилагођавала османском административном систему и, по свој прилици, потчињавала цариградским патријарсима.

Од великих поседа које су имали манастири и цркве само је мали део остао у њиховом власништву. Турски пописи тимара и хасова показују у чије су руке дошли црквени метоси, откривају да је чак и известан број цркава и мањих манастира додељиван спахијама као извор прихода. Оставши без имовине, оптерећени данцима и таксама, притиснути потребама својих често старих храмова и конака, људи цркве су се морали окренути верницима и њиховим прилозима. Старешине су обилазиле своје епархије да би од свештеника и верника убрали дажбине, манастири су слали чланове братства у прошњу са реликвијама и манастирским драгоценостима. Као што су се некад Светогорци обраћали српским владарима, сада су српски монаси пошли да траже помоћ на дворове влашких и молдавских војвода и, нарочито, на двор руских царева.

Материјалне бриге, све веће и све теже како је време пролазило, нису угушиле рад са

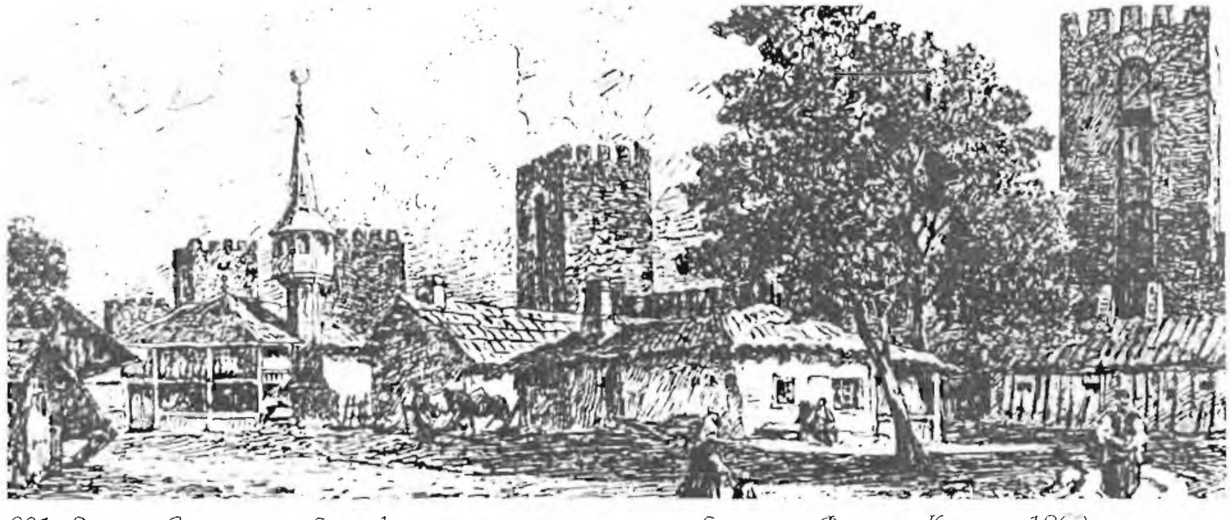

231. Зидине Смедерева обухваћене насељем из турског доба, цртеж Феликса Каница 1862. године

књигом, неговање богословске учености, ширење писмености. Значајан део укупног фонда сачуваних српских рукописа настао је у периоду турске власти. У то време су при неким манастирима радиле штампарије, што је смањивало оскудицу књига, али се репертоар сужавао, све ређе се преводило и стварало ново. Оно што је у средњем веку било створено, чувано је с пажњом и љубављу, само је изузетно, међутим, било стварања у средњовековном духу или о средњовековним темама.

Није познато шта се десило са сабором српске аутокефалне цркве у другој половини XV века, када није било патријарха и кад су митрополити појединих санџака управљали својим делом цркве. Негде око 1527. охридски архиепископ Прохор успео је да обнови аутокефалност своје цркве у обиму одређеном привилегијама византијских царева почев од Василија II (1018, 1020). Митрополије и епископије српске цркве нашле су се под Охридом, као пре 1219. године, само што су сада биле бројније и покривале су већи простор. Са гледишта охридског архиепископа обновљено је некадашње стање: "неко време су Срби имали архиепископа захваљујући световним господарима, али је њихова држава осиромашила и све је доспело где је некад било". Ту промену није прихватио смедеревски митрополит Павле, који је привремено збацио Прохора, одвојио део архијереја и изазвао "смуштеније" и раскол у цркви. Осуђен у два маха на саборима, Павле је на крају био присиљен да побегне из Турске. Павле се иначе представљао као архиепископ и патријарх. Нешто раније (1508) је херцеговачки митрополит Јован титулисан као архиепископ, који држи "престо светог Саве". У крилу цркве су се средњовековне традиције у највећој мери одржавале.

У пуној мери то долази до израза у обнављању српске патријаршије 1557. године. Није познато како је то изведено, али се од савременика па све до нашег доба велики значај придаје чињеници да је први патријарх обновљене српске цркве Макарије био рођак везира, касније великог везира Мехмеда Соколовића. Важну улогу су играла "историјска права", чињеница да је некад постојала аутокефална српска црква, а сигурно и турски политички интереси. Османско Царство се у међувремену проширило до Сиска, Блатног језера, Острогона и Арада, и на освојеном простору су се нашли бројни Срби, раније пребегли или пресељавани у турским колонизационим акцијама. Управљати њима из Цариграда или Охрида, посредством хијерархије њима туђе, било је практично тешко изводљиво и без изгледа на успех. На целом том освојеном простору на северу и западу раширила се обновљена Пећка патријаршија, која је неко време имала 42 епархије. Касније је спајањем и реорганизовањем тај број сведен на 33 епархије.

Кад се прати губљење и чување онога што је остало од српског средњег века, овом ширењу

232. Цртеж манастирског комплекса Студенице на аустријском ратном плану из 1688-1690. године

српских маса, најчешће невољном, и ширењу јурисдикције српске патријаршије вреди посветити пажњу. Како су држава и црква биле нераздвојно здружене, у оквиру покорене цркве чувала се успомена на ишчезлу државу посредством личности које су добиле светитељски култ, посредством ликова владара представљених на фрескама, посредством ктитора којима се редовно држао помен. О наставку средњовековних традиција речито сведочи случај сремских Бранковића, Ђорђа, који се попут светог Саве замонашио и постао касније митрополит, Јована, и њихове мајке Ангелине, родом од албанских Аријанита, који су добили житија и култ. Њима су монаси манастира Шишатовца додали средином XVI века властелина Стефана Штиљановића, кастелана у тврђави једног угарског великаша, који ће много касније, захваљујући томе локалном култу, добити нереалне димензије "деспота" и чак "краља".

Уз цркву ће средњовековне традиције ширити и епска поезија, која се није угасила са владарским и великашким дворовима, већ је променила средину, задржала средњовековне мотиве и личности и додавала им јунаштва савременика прослављених у граничном ратовању. Из XVI века сачувана су сведочанства о садржини историјских песама о Марку Краљевићу, Милошу Кобиловићу и његовом подвигу, о верном слузи Радослава Павловића. Целу песму о Марку и брату Андријашу штампао је 1568. Хваранин Петар Хекторовић. Из каснијих столећа је много више помена и записа, а у XIX веку радом Вука Караџића заокружено је бележење и епска поезија је постала приступачна у обимном и садржајном корпусу. Док је слушалац од гуслара могао чути само део епске традиције, модерни истраживачи имају преглед личности и мотива и могу ценити колико је средњег века у њој запамћено.

Епска народна поезија као "усмена историјска хроника" (Р. Самарџић) понекад следи, а понекад је у раскораку са ученом историјом, ослоњеном на савремене изворе. Главне личности немањићког периода (Немања, Сава, Милутин) сусрећу се у песмама сасвим ретко, Стефан Дечански нешто више, док Душан под именом "цар Стјепан" игра споредну улогу у песмама где су главни ликови други јунаци, као Милош Војиновић (једва познат из историјских извора). Обласни господари су много потпуније заступљени, нарочито Вукашин и Марко, једна од најпопуларнијих личности целокупне народне епике. Кнез Лазар са Вуком Бранковићем и Милошем Обилићем испуњава косовски циклус, а о његовом сину се пева ретко. Породица деспота Ђурђа окружена је великим интересовањем ("Проклета Јерина", "Змај Огњени Вук", али и други). Популарни јунаци су и браћа Јакшићи, док се од Црнојевића пева о Ивану и Максиму. Код извесног броја јунака епске поезије историјски узор се не даје утврдити или се само нагађа: Реља Крилатица, Страхинић Бан, Југ Богдан и девет Југовића, Љутица Богдан, Облачић Раде, Раде Неимар итд.

Описи подвига и дела јунака народних песама разликују се увелико од стварног живота опеваних личности. Већ најранији записи или препричавања садржине појединих песама откривају велика одступања од слике догађаја коју дају историјски извори. Народни певачи су слободно померали своје јунаке у времену и простору, изводили су на мегдан лица која се у стварном животу никад нису могла срести, повезивали јунаке у немогуће генеалошке конструкције. Епска поезија је сачувала садржајно богату и занимљиву успомену на српски средњи век, али је то доба, истргнуто из историјског времена и простора, претворено у идеалну средину, у којој су сви јунаци били међусобно савременици и истовремено, по менталитету, савременици народног певача и његових слушалаца.

Осиромашене и изобличене представе о средњем веку раширене су миграцијама на веома велики простор, доспеле су у области које са средњовековном Србијом нису имале веза. Популарни јунаци епске историје везани су, захваљујући етиолошким легендама, за објекте далеке од њихових животних кругова. Језгро тог великог простора није у XVI и XVII веку било тамо где су некад били државни центри, јер и Косово и Поморавље леже у зони у којој су

233. Простирање Пећке патријаршије крајем XVI века

се промене изазване турском влашћу и исламском цивилизацијом јако осећале. Језгро је у динарском планинском подручју прекривеном највећим својим делом племенима насталим из некадашњих катуна.

Померање тежишта у Херцеговину и Црну Гору опажа се на историји обновљене Пећке патријаршије и друштвених снага на које се ова ослањала. Споменута је веза патријарха Макарија са исламизованим земљаком Мехмед-пашом Соколовићем. Томе треба додати и чињеницу да су три наследника Макаријева била у сродству с њим и да су црквену каријеру почели у Херцеговини. На племенске прваке Херцеговине и Црне Горе ослањао се и патријарх Јован II (1592-1614) када се упустио у планове о устанку против турске власти и обнављању средњовековне српске државе. Напуштању дотадање политике лојалности према турској власти претходио је устанак Срба у Банату 1594. и одвлачење моштију светог Саве из Милешеве у Београд и спаљивање на Врачару у знак одмазде. Ова сурова мера Синан-паше, султановог заповедника у рату око Баната, Влашке, Ердеља, открива на посредан начин колико су Срби у то време памтили своје владаре и светитеље и колики значај су им придавали. Изричито о томе сведоче обавештења која су повереници патријархови, милешевски монаси Дамјан и Павле, давали папи 1597. позивајући "светог оца" да одреди владара који ће доћи с војском и ослободити земљу.

У сажетом објашњењу шта је српска земља дата је географија племена са именима војвода и главара, а сасвим у позадини споменути су славни манастири са моштима и светињама, поред њих и "мајдани сребра". Три су места где се може крунисати српски владар: Рас, Жича и Пећ, а евентуални ослободилац би био крунисан по "закону светог Саве" и од њега се очекивало да ће дати привилегије цркви. У овм контексту није нам најважнија нереалистичност планова, нити се можемо упуштати у конкретне околности покрета и устанка војводе Грдана и других херцеговачких и црногорских главара, који су веома много ризиковали. Првенствено смо заинтересовани за представе о средњем веку у којима доминира период краљевства са светим владарима и светим Савом као утемељитељем цркве и закона. За разлику од Срба на северу, на територијама које су припадале Угарској, где се јављају деспоти као претенденти на обнављање српске државе, овде се тражи и очекује краљ. Срби из патријархове околине су касније, кад од преговора с папом није било резултата, тражили себи краља у царском хабсбуршком дому, у Француској, у савојској династији, међу мантованским Гонзагама и фирентинским Медичима.

После склапања мира између Хабсбуршке Царевине и Турске 1606, покрети под турском влашћу изгубили су замах. Патријарх Јован II је завршио живот у цариградском затвору. Његов наследник Пајсије (1614-1647) враћао се средњовековним узорима на други начин, појачавајући културне активности и чувајући историјску свест. На својим многобројним путовањима Пајсије је сакупљао књиге, давао их тамо где су недостајале, преписивао, поправљао, па чак и повезивао. Било је међу његовим савременицима књигољубаца и пажљивих преписивача, али више није било писаца, па је сам патријарх прегао да пружи пример и оживи црквену литературу. Кад су у Сопоћанима биле откривене мошти "светог краља" - мислило се сада на Стефана Првовенчаног - Пајсије је написао *Службу преподобном Симону*, а нешто касније и *Житије цара Уроша*, Душановог сина, коме је култ установљен крајем XVI века. Иако је добро познавао стара житија, Пајсије је напустио неке конвенције тога жанра и свој спис конципирао као широко историјско излагање од Немање, преко цара Душана и Уроша, преко Лазара и кратке историје његових наследника, до откривања Урошевих моштију и спаљивања моштију светог Саве. Очигледна је била намера да се прикаже целина српске историје, ослоњена на родослове и летописе, али и на усмену традицију у којој је Урош био жртва незахвалних и неверних великаша.

На стару историју су подсећале, наравно, и фреске. Један посетилац Пећке патријаршије у

време Пајсија приметио је да су у портику, свакако спољној припрати, сликани "сви краљеви и потомци Немањине куће и главни деспоти Србије а исто тако и први српски патријарси, које они сматрају за свеце". Из Пајсијевог времена остало је још једно занимљиво сведочанство о жилавости средњовековних традиција у ондашњем племенском друштву. Из преговора са папском куријом произишао је план да се у Пећи, дакле при Патријаршији, оснује школа за монахе и дечаке из угледних породица, у којој би се стицало латинско хуманистичко образовање. Предвиђало се и слање младића на школовање у Италију, у грчки колегиј, и то оних чији су стари "били војводе и кнежеви пре но што су били потчињени Турчину". Није била остварена ни школа у Пећи, нити су отмени младићи одлазили у Италију, али је остало сведочанство о претензијама на великашко порекло код народних главара који су окруживали српску цркву средином XVII века.

Друштвена елита турског доба најпотпуније се изразила у односу према цркви, било непосредно, у улози ктитора или приложника, било посредно, помажући рођаке и саплеменике који су били монаси или црквене старешине. Међу ктиторима цркава и манастира у XVI веку изразит је удео духовних лица, која се без помоћи рођака не би могла упустити у такве подухвате. Било је, наравно, и локалних главара са титулама војводе и називима спахије. Изузетни су трговци, као браћа Лацко и Марко Јовшић, грађани Рацког Ковина, који су подигли Хопово у Срему (1576). Средњовековна су била схватања о дужностима и правима ктитора, као што је у старим традицијама био начин приказивања њиховог са моделом цркве.

У великој мери остаје тајанствена економска и правна историја подизања цркава и манастира под турском влашћу. Нове цркве у начелу не би се смеле градити, а ипак на целом простору на који су се Срби населили настале су цркве и манастири, који се толико угледају на обрасце "моравске" и "рашке школе" да је искључена могућност коришћења ранијих храмова или њихових остатака. Како су се сналазили са турским властима, није познато. У неким случајевима, као код манастира Грабовца у Барањи, крајем XVI века, спомиње се дозвола и благонаклоност турских власти у Будиму, које су одобриле смештај братства доспелог из Далмације.

О томе како се градило суди се по очуваним споменицима, мада је могуће да је цркава било много више. Сигурно је да су црквене грађевине, можда трошне и неугледне, пратиле све оне многобројне епархије осниване у сваком санџакату све до граница турске власти. Градитељска активност и настављање средњовековних ктиторских традиција нису били равномерно распоређени на огромном простору на који су Срби развејани. Срем је био област у којој је у поткриљу Фрушке горе изграђен већи број манастира, који на малом простору подсећају на Свету Гору, Метеоре, Олимп. Почеци су свакако у периоду угарске власти, када су Бранковићи и српска властела на својим земљама подизали и обдаривали цркве. У случају Срема као и суседних предела дуж Дунава треба рачунати са дугим периодом двовлашћа, чувања права и убирања данака од стране угарске господе, али ни то не може објаснити концентрацију манастира и њихово бујање у сразмерно кратком периоду. При томе су неки, као Хопово, имали улогу школе за припремање свештенства.

Слична концентрација, али неупоредиво мање бројна и састављена од скромнијих споменика, налази се у Овчарско-кабларској клисури, крају мало познатом у средњовековном периоду. Цркве и манастири прате српски живаљ и у северним и западним деловима Босне, али највећа градитељска активност је у Херцеговини, Полимљу, суседним деловима Црне Горе, пределима потпуно покривеним племенском организацијом. Наглашена градитељска активност прати ону већ запажену водећу улогу херцеговачке хијерархије у обновљеној српској патријаршији. Проучавања споменика насталих у овом периоду показала су да градитељи на северу, Срем и територије Угарске, имају пред очима цркве "моравске школе", које су им и просторно и хронолошки најближе, док градитељи централних и јужних области иду дубље у прошлост, до

цркава "рашке школе". Омиљени образац је била Милешева, поштована и као гроб светог Саве и као седиште херцеговачких митрополита.

Верност традицијама запажа се и у сликарству ствараном у периоду турске власти. У многим случајевима то иде до пресликавања већ затечених композиција, чиме се потпуно задржавао иконографски програм, мада су се цртеж и колорит мењали у складу са изражајним могућностима нових мајстора. Посматрано у дужем периоду, сликарство у средњовековним традицијама линеарно опада, да би се завршило у некој врсти народног занатства. Утолико више падају у очи изузетни мајстори, какви су били Лонгин или Ђорђе Митрофановић, и поједина дела непознатих мајстора која се квалитетима приближавају старим узорима. Сликарство турског доба је преко грчких мајстора осетило утицај медитеранских православних центара, који су били суочени са ренесансном и постренесансном уметношћу.

Црква је, разумљиво, наставила да живи по своме праву, па је преписивањем чувала и споменике средњовековног законодавства. Више од две трећине сачуваних рукописа Душановог законика потичу из доба турске власти. Сам Законик, за разлику од рударског права, познатог из периода деспота и обновљеног у време султана Законодавца, није био широко примењиван. Само у две мале области, обе под млетачком влашћу са одређеном унутрашњом аутономијом, у жупи Грбаљ и "племенитој комунитади" Паштровића, где је очувано формално домаће судство, Законик је употребљаван, тако да преписи настали у овим срединама носе бројне иновације у терминологији услед прилагођавања измењеном свету. Иначе, у животу племенских заједница у оном простору који није покривала црквена јурисдикција ни право исламских власти бујало је обичајно право, за које је тешко рећи у којој мери преноси праксу и схватања из доба средњовековне државе. Ако се суди по великој улози крвне освете и по поступцима "умира", ово обичајно право ће пре бити изданак онога које је средњовековна држава сузбијала.

У дугој и заплетеној историји ишчезавања средњега века највећи прелом доноси рат крајем XVII столећа, праћен "великом сеобом" и померањем турских граница. Устанак и прикључивање царској војсци 1688-1690, затим егзодус и репресалије, мењају укупне прилике територија под турском влашћу. Сиромаштво је веће и њега непосредно осећа црква, чији се положај погоршава због сумњичења турских власти и претензија Цариградске патријашије да добије под своју власт све хришћане султанове поданике. У току неколико деценија црква губи свој аутокефални положај (1766), а манастири и свештеници доспевају до оног степена писмености и образовања који сликају визитатори из Карловачке митрополије и који памти Вук Караџић.

Онај део Срба који се ослободио турске власти удаљује се од средњовековних традиција тиме што га захватају процеси европеизације и модернизације, којима не одолева ни онај део цркве који има слободу и неупоредиво бољи материјални положај од матичног дела под турском влашћу. Суочени са изазовом унијаћења, српски јерарси у Хабсбуршкој Царевини прибегавају Русији и њеној цркви и руским посредством примају утицаје касног барока.

У нагло измењеним економским и друштвеним условима, у борбама за очување "привилегија" обећаних у време рата и устанка (1690), Срби све јаче осећају потребу за исказивањем свог идентитета. Оно питање које је патријарх Пајсије постављао себи: "имао сам жељу да ово разумем и сазнам: откуда изникоше Срби и по чему", они су морали постављати много енергичније да би другима дали одговоре бранећи себе и свој положај. Отуда је у XVIII веку у круговима образованих Срба, који су још увек ограничени на цркву, велика потреба за историјским делом које ће пружати обавештења на начин како то чине историје других народа. Упорно су чак међу странцима тражени писци српске историје.

Добијена су два таква дела: *Краткоје введеније в историју происхожденија славено-*

-*сербскаго народа* (1765) Павла Јулинца и *Историја разних славенских народов најпаче Болгар, Хорватов и Сербов...* (1794-95) Јована Рајића. Та прва дела о српској историји настала су по обрасцима учене историографије XVIII века са интелектуалним оруђима и методологијом којом је тада располагала. Рајићева *Историја* има све што имају озбиљна, темељна и учена дела онога доба. Оба ова дела створила су целовиту представу о српском средњем веку утолико што су српској историји дала изгубљени почетак. Све оно што је у крилу српске средњовековне културе настало било је ограничено на касни средњи век, јер су сви текстови почињали са Немањом, осим неких екстравагантних уводних делова родослова у којима су Срби извођени од "Ликинија Србина" и "Светог цара Константина". Тек су Јулинац и Рајић, прекорачујући границе српске традиције, ослањајући се на византијске писце и хуманистичке историчаре из приморских градова, укључили у српску историју пола миленија од VII до XII века.

У XIX столећу представе о српском средњем веку стварају се на основу фрагментарне и непоуздане епске традиције, која је још жива и која после Вукових издања и европских одјека стиче велику славу, и на основу учене историје сажете у обимном Рајићевом делу, али допуњаване и исправљане издањима извора и појавом критичке литературе, претресања појединих питања која намећу извори. Како је средњи век неповратно изгубљен, очуван једино у крилу цркве, која је живела по истом реду и са истим текстовима као пре много столећа, он се морао реконструисати или ослонцем на опште представе стечене у европској историји и популарисане у књижевности и уметности романтике, или стрпљивим радом на изворима, тачнијим упознавањем државе и друштва средњовековне Србије. У српској култури XIX века

234. Цар Душан као "Силни Стефан", илустрација из Историје Јован Рајића, 1794. године

235. Грб Немањића из Илирског грбовника, зборника грбова насталог крајем XVI века у Босни, рукопис фрањевачког самостана у Фојници ("Фојнички грбовник")

први поступак се повезао са епском верзијом историје, други са стварањем критичке историографије. Два битно различита погледа, не само на појединa питања већ и на целину средњовековне историје, сударила су се у великој полемици која је вођена у последње две деценије XIX столећа и која је за резултат имала победу критичке историографије.

Библиографија

Библиографије и општа информативна дела

Bibliografija rasprava i članaka, IV Historija, 1-4, Zagreb 1965, 1968, 1970, 1973.

Enciklopedija Jugoslavije 1-8, Zagreb 1955-1971 (2. izd. Zagreb 1-6...1980-1990...у току излажења).

Lexikon des Mittelalters, München-Zürich 1983... (излажење је у току).

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka I-IV, ed. S. Stanojević, Zagreb (1929).

Répertoire d' archéologie, d'art et d'histoire culturelle, Starinar 1955... (библиографија у току).

Ten Years of Yugoslav Historiography 1945-1955, Beograd 1955; *Historiographie yougoslave* 1955-1965, Beograd 1965; *The Historiography of Yugoslavia* 1965-1975, Belgrade 1975.

Општи прегледи историје Балкана, Византије, византијског света

H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.

A. Ducellier (ed.), *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris 1986 (*Bisanzio*, Torino 1988; *Byzanz. Das Reich und die Stadt*, Frankfurt 1990).

D. Obolenski, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453*, London 1984^2. (*Византијски комонвелт. Источна Европа 500-1453*, Београд 1992)

G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1965^3 (*History of the Byzantine State*, Oxford 1968; *Историја Византије*, Београд 1993^2).

Б. Ферјанчић, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1966.

J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976.

J. Ferluga, *Bisanzio, societa e stato*, Firenze 1974.

J.V.A. Fine, Jr., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.

J.V.A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987.

E. Hösch, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988^2 (*The Balkans. A Short History from Greek Times to the Present Day*, London 1972).

Општи прегледи историје Србије и српског народа

А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929.

Историја народа Југославије I, Београд-Загреб 1953.
Историја српског народа I-II, Београд 1981-1982.
Историја Црне Горе I, II/1-2, Титоград 1967-1970.
C. Jireček, *Geschichte der Serben I-II*, Gotha 1911-1918 (*Историја Срба I*, Београд 1952, 1978, 1988).
V. Klaić, (*Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882) *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfalle des Königreiches*, Leipzig 1885.
Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984².
H.W. Temperley, *History of Serbia*, London 1917.
С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940.
В. Ћоровић, *Историја Срба I-III*, Београд 1989.
C.D. Fonseca (ed.), *Le aree omogenee della civilta rupestre nell' ambito dell' impero bizantino: La Serbia*, Atti del quarto Convegno internazionale di studio sulla civilta rupestre medioevale nel Mezzogiorno d'Italia, Galatina 1979.

Општи прегледи историје суседних земаља, народа и региона

И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ 338, Од. ист. наука 5, Београд 1983, 11-116.
A. Di Vittorio, *Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, Bari 1990.
B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I-II*, Ljubljana 1964-1965².
A. Ducellier, *La façade maritime de l' Albanie au moyen age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981.
C. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien 1899, 367-452.
N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
M. Kos, *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955 (*Историја Словенаца од досељења до петнаестог века, Београд 1960*).
B. Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City Between East and West*, Norman 1972.
B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980.
I. Mitić, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (Od 1358. do 1815)*, Zagreb 1988.
D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.
D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge 1984.
Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993.
L. Thalloczy, *Illyrisch-albanische Forschungen I-II*, München-Leipzig 1916.
Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. Prvi dio: Od osnutka do 1526*, Zagreb 1980.
M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Beograd 1925.

Привреда

М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историски часопис 3 (1937), 119-146 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 305-330).
М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Београд 1955.
Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent*, Annales. Economies. Sociétés. Civilisations 2 (1960), 248-258.
D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
S. Ćirković, *Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans, Precious Metals in the*

Age of Expansion, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 2, Stuttgart 1979, 41-69.

S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 6 (1979), 1-20.

Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас САНУ 290, Од. ист. наука 1, Београд 1974, 33-73.

Држава и друштво

М. Динић, *Сокалници*, Прилози КЈИФ 28 (1962), 149-157.

М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967.

М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета X/1 (1968), 237-244.

C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.-15. Jahrhunderts*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-historische Klase, Bd. 56, Wien 1912; Bd. 58, Wien 1914; Bd. 64, Wien 1919 (= *Историја Срба II*, Београд 1952, 1978, 1988).

Д. Ковачевић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.

D. Kovačević (ed.) *Simpozijum - Vlasi u XV i XVI vijeku*, Radovi Akademije nauka BiH 73, Od. društv. nauka 22, Sarajevo 1983.

Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988 (*Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972).

С. Новаковић, *Село*, Београд 1965[3].

Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.

А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980.

Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави I, II, III/IV*, Београд 1931-1935.

S. Ćirković, *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*, The Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times, ed. B. Krekić, Berkeley - Los Angeles - London 1987, 158-184.

Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама,. Београд 1960.*

М. Филиповић (ed.), *Симпозијум о средњовјековном катуну* одржан 24. и 25. новембра 1961.г., Сарајево 1963.

Црква

В. Ђурић - С. Ћирковић - В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990.

М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.

М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976.

Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, Међународни научни скуп, децембар 1976, Београд 1979.

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, Минхен 1962.

Језик, образовање, књижевност

Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, Летопис Матице српске 408 (1971), 405-432, 588-620.

Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.

И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975.

П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971.

П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971.

Историја школа и образовања код Срба I, Београд 1974.

М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.

Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI-XVIII veka)*, Beograd 1960.

Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963.

Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967.

Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968.

Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Друго доп. издање, Београд 1990.
Ђ. Трифуновић (ed.), *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*, Београд 1979.

Архитектура и ликовне уметности

А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953.
V. Đurić, *Icônes de Yougoslavie*, Beograd 1961.
В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974 (*Byzantinische Fresken,* München 1976).
Историја примењене уметности код Срба I том: Средњовековна Србија, Београд 1977.
В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965.
В. Кораћ, *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури*, Београд 1987.
Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971.
Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.
G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises,* Paris 1919.
G. Millet, *Etudes sur les églises de Rascie. L'art byzantin chez les Slaves I,* Paris 1930.
С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.
С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950.
С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.
С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975.
С. Радојчић, *Одабрани чланци и студије 1933-1978*, Београд - Нови Сад 1982.
R. Hamann - Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien,* Giesen 1976.

Преднемањићки период

T. Wassilewski, *Bizancjum i Slowiane w IX wieku. Studia z dziejow stosunków polyticznych i kulturalnych,* Warszawa 1972.
A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom,* Cambridge 1970.
Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970), 21-39.
J. Kalić, *Zur Bezeichnung "Raška" (Raszien) für den serbischen Staat bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts,* Balcanoslavica 6 (1976).
J. Kovačević, *Avarski kaganat,* Beograd 1977.
Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историски часопис 1 (1948), 24-29 (= *Сабрана дела IV*, Београд 1969).
L. Steindorf, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung,* Köln-Wien 1984.
J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia,* Venezia 1978 (*Vizantiska uprava u Dalmaciji,* Beograd 1957).
В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Изабране студије*, ed. В. Ђурић, Београд 1973.

Немањићки период

L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967.
М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168-1371* - илустрована хроника - Београд 1989.
Византијска уметност почетком XIV века, Научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978.
Дечани и византијска уметност средином XIV века, Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, септембар 1985, Београд 1989.
Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана I, Београд 1951.
Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345-1371),* Зборник радова Византолошког института 31 (1992), 9-199.
М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926.
J. Lesny, *Studia nad pocatkami serbskej monarchii Nemaniczów (polowa XI-koniec XII wieku),* Wroclaw-

Warszawa-Kraków-Gdansk-Lódz, 1989.

L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978.

Милешева у историји српског народа, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, јун 1985, Београд 1987.

Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1989[2].

М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956.

М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934.

Студеница и византијска уметност око 1200. године, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, септембар 1986, Београд 1988.

G. Ch. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984.

Период обласних господара

М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1931.

М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, Зборник радова Византолошког института 2 (1953), 139-144.

М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26 (1960), 5-30 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 148-177).

Косовска битка у историографији, Округли сто, Београд 1990.

Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981.

Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989[2].

Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.

R. Mihaljčić, *The Battle of Kosovo in History and in Popular Tradition*, Belgrade 1989.

О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975.

Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965 (= *Сабрана дела IV*, Београд 1969).

F. Rački, *Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća*, Rad JAZU 2 (1868), 68-160; 3 (1868), 65-156; 4 (1868), 1-103.

И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887 (= *Бој на Косову. Старија и новија сазнања*, Београд 1992, 17-287).

Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389-1989, Београд 1989.

С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 3-20.

С. Ћирковић, *Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни)*, Зборник Филозофског факултета VIII/1 (Споменица Михаила Динића), Београд 1964, 343-370.

В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925.

Период Деспотовине

В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979.

F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953 (*Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Torino 1970[2]; *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968).

Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић господар Србима, Подунављу и зетском приморју I-II*, Београд 1880 (1907[2]) - 1882.

Моравска школа и њено доба, Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972.

С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном певању, 1456-1502*, Летопис Матице српске 146 (1886), 1-47; 147 (1886), 1-32; 148 (1886), 1-70 (= С. Новаковић, *Историја и традиција. Изабрани радови*, Београд 1982, 121-278).

С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960[3].

М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.

Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905.

С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача* и његово доба, Београд 1964.

Историјска географија

М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983), 45-126.

М. Динић, *Земље херцега Светога Саве*, Глас 182 (1940), 151-257.

М. Динић, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд 1978.

C. Jireček, *Die Heerstrasse Von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*, Prag 1877 (*Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 73-189).

C. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien*, Abhandlungen der Königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, VI Folge, 10 Bd., Prag 1879 (= Зборник Константина Јиречека I, 207-303).

A. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, Roma 1981.

Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

*Важније публикације објављене после 1994**

Byzantium and Serbia in the 14th Century. International Symposium 3, Institute for Byzantine Research, Athens 1996.

I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Основе, Београд 1994.

Р. Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995.

С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.

Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994.

А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995.

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1995.

* Наслови се наводе по реду тематских одељака у које спадају.

Индекс

А

Авари, племе, 9, 11, 12, 15
Аделфат, 194, 212, 244
Азија, 49, 245
Албанија, Албанци, 11, 31, 65, 72, 89, 95, 105, 109, 135, 136, 158, 164, 168, 185, 189, 196, 197, 198, 200, 252
Албанон в. Арбанон
Александар Асен, српски великаш, 168
Александар Велики, македонски владар, 216
Александрида, роман, 216, 242
Алексије I Комнин, византијски цар, 31, 32
Алексије II Комнин, византијски цар, 53
Амалфитанци, монаси из Јужне Италије, 54
Ана, кћи Михајла VIII Палеолога, 95
Ана (Анастазија), жена Стефана Немање, 54
Ана Дандоло, краљица, жена Стефана Првовенчаног, 56, 236
Ана Савојска, царица, жена Андроника III, 136, 153
Анактороп олис, град, 158
Ангора, место битке, 187
Андрија II, угарски краљ, 56
Андријаш, син краља Вукашина, 166, 168, 186, 252
Андроник II Палеолог, византијски цар, 105, 106, 109, 111
Андроник III Палеолог, византијски цар, 111, 135, 136
Анђели, царска и деспотска династија, 53, 55, 59, 92
Анђелина, жена Стефана Бранковића, 252
Анжујци, угарска краљевска династија, 95
Анти, племе, 11
Антиохија, град, 31
Апулија, област, 130
Aquae, римско насеље, 10
Арабљани, 16, 28
Арад, град, 251, 253
Арбанон (Рабан), област, 56, 72
Аријанити, албанска великашка породица, 252
Ариље, манастир, 59, 86-87, 88, 96, 129, 224, 236
Аристотел, филозоф, 212
Арпадовци, угарска краљевска династија, 49, 106
Arsa в. Рас
Арсеније I, српски архиепископ, 62, 104, 110, 121
Арсеније II, српски патријарх, 250
Арта, град, 158
Архиепископија српска, 58, 59, 61, 95, 120, 121, 124, 129, 153, 222, 223, 233, 235, 236, 250, 251
Архитектура (црквена, световна), 124, 129, 130, 209, 213-215, 222-224, 233, 234, 239, 244, 255
Асен, бугарски владар, 51
Асеновци, бугарска династија, 135
Атина, град, 25, 30
Атлантски океан, 26
Атос в. Света Гора
Aureus Mons, римско насеље, 10

Б

Бајазит I, турски султан, 187-189, 197, 245
Бајазит II, турски султан, 247
Балатон, језеро, 239, 251
Балдвин, латински цар, 95
Балканско полуострво, 10, 11, 13, 15, 20, 24, 25, 30, 32, 49, 54, 63, 65, 66, 89, 91, 95, 114, 155, 186, 188, 196, 214, 235, 242
Балша III, великаш, син Ђурђа II Страцимировића, 193
Балшићи, великашка породица, 164, 166-168, 185, 198, 214
Банат, област, 254
Бања в. Прибој
Бања Лука, град, 253
Бањани, племе, 200
Бањска, манастир, 109, 129, 130, 216, 224, 237
Бар, град, 20, 30, 32, 50, 57, 58, 61, 72, 107, 133, 158, 187, 188, 190, 200, 221
Барања, област, 255
Бари, град, 16, 57, 58, 109, 131, 132, 238, 243
Bassiana, римско насеље, 10
Бела III, угарски краљ, 50
Бела IV, угарски краљ, 96
Бела Ростиславевић, господар Мачве, 96
Бела Црква Каранска, манастир, 169, 237
Беласица, место битке, 28
Беле Цркве (Куршумлија), седиште епископа, 38, 59
Белица, жупа, 107
Бело Брдо, рудник, 167
Белош, бан и палатин угарски, 49
Бенедиктинци, монашки ред, 126, 129
Београд, 20, 25, 29, 30, 32, 53, 55, 59, 63, 90, 107, 111, 136, 158, 163, 188, 190, 199, 208, 209, 217, 218, 238, 239, 246, 250, 253, 254
Београд (Берат), град у Албанији, 136
Београдски паримејник, 238
Бер в. Верија
Беране, насеље, 59, 109
Бериславићи, хрватска великашка породица, 191
Бертрандон де ла Брокијер, путописац, 69
Бечкерек, насеље, 253
Бешка, манастир на Скадарском језеру, 218
Бијело Поље, град, 39, 126, 129, 223, 237
Билећа, место и предео, 185, 187
Бистрица, река у Грчкој, 158
Битољ, град, 225
Бихаћ, град, 253
Бјелопавлићи, племе, 200
Бово од Антоне, роман, 216
Богдан, протовестијар, 214, 242
Богоје, војвода, 135
Богородица Заумска, црква, 213
Богородица Крајинска в. Пречиста Крајинска
Богородица Љевишка, црква у Призрену, 129, 130, 137, 233, 234, 237
Богородица Одигитрија, тип иконе, 227, 238
Богородица Одигитрија, црква у Пећи, 237
Богородица Пелагонијска, тип иконе, 225, 242
Богородица Тројеручица, црква у Скопљу, 233
Богородица Хиландарска, 242
Богумили, јеретици, 27, 28, 61, 216,
Бодин в. Константин Бодин
Божидар Вуковић, војвода, штампар, повереник Карла V, 247
Бојана, река, 13, 51
Бока Которска, 13, 23, 59, 161, 168, 246
Bononia, римско насеље, 10
Борис, кан в. Борис Михајло
Борис Михајло, бугарски владар, 16, 19, 20, 24
Босна, земља, 28, 31, 32, 49, 51, 57-59, 61, 62, 89, 96, 105-107, 111, 135, 158, 160, 161, 163, 167, 168, 188-190, 200, 220, 238, 245, 246, 255, 257
Босна, река, 253
Брајан, жупан, 169
Бран, српски кнежевић, син Мутимиров, 24
Бранивојевићи, великашка породица, 111
Браничево, град и област, 20, 29, 32, 53, 55, 59, 63, 69, 105, 107, 168
Бранко Расисалић, српски великаш, 164
Бранковићи, великашка породица и династија, 168, 187-191, 195, 209, 212, 220, 252, 255
Брвеник, утврђени град, 158
Брегалница, река, 105
Брибир, жупа у Хрватској, 107, 111
Бродарево, место на Лиму, 129
Брсково, рудник и град, 91, 107, 158
Бруса, град, 187
Бугарска, Бугари, 12, 15, 16, 20, 23-30, 51, 53-56, 62, 63, 90, 95, 105, 107, 111, 112, 114, 124, 133, 135, 153, 158, 168, 186, 187, 194, 216
Будва, град, 61, 89, 107, 158, 187, 253
Будим, град, 106, 248, 250, 253, 255
Будимља, жупа, 59, 109, 129
Буру, језеро в. Пору
Бутринто, град, 158

В

Вајунити, племе, 12
Valeria, римска провинција, 10
Валона, град, 136, 156, 163
Ваљево, трг, 167, 190
Варадин, град, 253
Варварин, варошица, 22
Вардар, река, 25, 90, 107, 111, 158, 164, 166
Варна, град, место битке, 30, 246
Василије I, византијски цар, 16, 19
Василије II, византијски цар, 28, 29, 31, 66, 251
Василије Велики, црквени отац, 44
Васојевићи, племе, 200
Ватопед, светогорски манастир, 54, 212-214, 243
Велбужд (Ћустендил), град, 29, 59, 90, 111, 190
Велегезити, племе, 12
Велес, град, 158, 253
Велес, паганско божанство, 13, 123
Велика Морава, река, 55, 90, 107, 158, 186, 187, 190, 250, 252, 253
Велика Моравска, кнежевина, 20
Велики Преслав, град, 28
Венеција, Венецијанци, 31, 50, 54, 56, 135, 153, 155, 160, 167, 189, 246
Верзити, племе, 12
Верија (Бер), град, 153, 158, 161
Via Egnatia, римски пут, 31, 90
Вид, паганско божанство, 13
Видин, град, 30, 105, 107, 186
Византија, Византијско Царство, Византинци, 9, 11-13, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 27-32, 49-51, 53, 54, 56-59, 61-63, 89, 92, 95, 96, 106-108, 111, 114, 117, 120, 124, 126, 129, 130, 133, 135, 136, 153, 155-161, 164, 166-168, 187, 189, 194, 197, 198, 209, 211-214, 216-219, 221, 222, 224, 233-241, 243, 246, 251, 257
Viminacium, римски град, 10, 29
Виноградарство, 66, 68, 72
Висла, река, 15
Вита, фратар ("фрад"), протомајстор, 129, 224
Витешке игре, 210
Витешки редови, 198
Вишеслав, српски кнез, 15
Владимир, бугарски кан, 16, 24, 28
Владислав в. Стефан Владислав I, II
Владислав I Јагелонац, угарски краљ, 245, 246
Власи, потомци балканских староседелаца, 11, 89, 196, 200
Властимир, српски кнез, 16
Влатко Вуковић, војвода, 186
Влатко Паскачић, севастократор, 213, 237
Влашка, Власи (становници Влашке), 65, 186, 244, 245, 247, 248, 250, 253, 254
Воден (Едеса), град, 136, 158, 161
Војислав Војиновић, кнез, 133, 164, 168
Војихна, ћесар, српски великаш, 164, 213
Војна граница, област, 196
Волерон, област в. Родопе
Волоски залив, 156

Вољавча, манастир, 253
Воница, град, 158
Вражда, 157
Врање, град и област, 49, 107, 187, 253
Враћевшница, манастир, 241, 253
Врачар, брдо код Београда, 254
Врбас, река, 253
Вршац, град, 253
Вук Бранковић, српски великаш, 166-168, 186-189, 195, 213, 252
Вук Гргуревић, деспот, 247
Вук Лазаревић, кнез, 186, 188
Вукан, велики жупан, 31, 49
Вукан, син Немањин, 50, 53-56, 96, 129, 223
Вуканово јеванђеље, 40, 132, 238
Вукашин, српски краљ, 164-166, 168, 170, 185, 212, 213, 237, 243, 252
Вучитрн, трг, 167, 190, 244

Г

Галерије, римски цар, 14
Гамзиград, археолошко налазиште в. Felix Romuliana
Гацко, жупа, 96, 107, 187, 190
Георгије Мелош, властелин, 169
Георгије Писида, византијски писац, 218
Георгије Хамартол, византијски хроничар, 160, 219
Георгије Хировоск, византијски писац, 218
Глухавица, рударски трг, 187
Гњилане, варошица, 91
Гојник, српски кнез, 16
Голубац, тврђава, 111, 136, 158, 187, 190, 202-204, 239
Гонзага, господари Мантове, 254
Горажде, манастир са штампаријом, 246
Горажде, трг, 246
Горњак, манастир, 174, 214
Горњи Катун, село, 22
Грабовац, манастир, 255
Градац, манастир, 85, 129, 130, 224, 236
"Градина", локалитет, 34, 35
Границе, 9, 13, 15, 16, 20, 23, 25-29, 32, 49, 51, 57-59, 61, 96, 105, 106, 124, 135, 136, 154-157, 168, 186, 188, 189, 213, 239, 245-247
Грац, град, 253
Грачаница, манастир, 110, 129, 130, 132, 144-147, 188, 214, 233, 234, 237, 244, 246
Грбаљ, жупа, 72, 256
Гргур, ћесар, 213
Гргур VII, папа, 32
Грдан, војвода, 254
Григорије Палама, писац, 211, 217
Григорије Синаит, монах, 217
Григорије Цамблак, писац, 109, 215
Грузинци (Ђурђијанци) в. Ивири
Грчка, Грци, 11, 23, 26, 54, 114, 116, 117, 129, 134, 153, 155, 157, 163, 209, 211, 216, 218, 222, 235, 236, 237, 255, 256
Гудускани, племе, 12

Д

Дабар, жупа, 59, 107
Дабог, паганско божанство, 13
Давидовица, манастир, 129, 213
Дажбине и поданци, 29, 66, 68-70, 89, 92, 167, 168, 250
Далмација, 16, 28, 32, 49, 50, 53, 130, 163, 186, 189, 222, 253, 255
Дамјан, милешевски монах, 254
Данило, јеромонах, оснивач манастира Дренче, 215
Данило II, архиепископ српски, 107, 108, 120, 121, 221, 223
Данте Алигијери, песник, 92
Дањ, град, 107, 187
Dardania, римска провинција, 10
Дафни в. Јежево
Dacia Mediterranea, римска провинција, 10
Dacia Ripensis, римска провинција, 10
Двор, 57, 133, 155, 164, 167, 197, 198, 209, 210, 212, 216, 222, 224, 237, 242, 244, 246, 250, 252
Дебар, жупа у Македонији, 105
Дебрц, владарски двор, 107, 158, 187
Дежевица, рударски трг у Босни, 167
Дејан, севастократор и деспот, 155
Дејановићи в. Драгаши
Демир в. Тамерлан
Демир-капија, кланац, 105
Деса, српски велики жупан, 49, 50
Дечани, манастир, 67, 69, 99, 110, 111, 127-129, 131, 132, 134, 150-152, 160, 212, 214-217, 222, 224, 234, 235, 237, 238, 242, 243
Дивош Тихорадић, великаш, 115
Дивошево јеванђеље, 115
Дидимотика, град у Тракији, 161, 164
Димитрије, господар Арбана, 56
Димитрије (Давид), жупан, син Вуканов, 129,
Димитрије Палеолог, син цара Андроника II, 108
Димитрије Сума, албански великаш, 135
Димитрије Хоматијан, охридски архиепископ, 59, 62
Димитровци в. Сирмијум
Динара, Динарски ланац, Динарски систем 13, 254
Диоклецијан, римски цар, 14
Дионисијат, светогорски манастир, 243
Дионисије Ареопагит, светитељ и писац, 209
Дмитар, син краља Вукашина, 186
Дњепар, река 12, 24
Добрун, манастир, 170, 237
Доментијан, јеромонах, писац, 119, 120, 129
Дон, река, 24
Доња Панонија, кнежевина, 23, 116
Доњи Краји, област у Босни, 55
Доротеј, монах и ктитор Дренче, 215
Драва, река, 15, 25, 253
Драгаши, великашка породица, 164, 166-168, 175, 186, 213, 242
Драма, град, 153, 158, 194
Драч (Dyrrachium), град, 11, 20, 24, 28, 30-32, 54, 90, 92, 105, 158
Драчка тема, 20, 32
Дренча, манастир, 215
Дријева, трг на Неретви, 107
Дрим, река, 187, 190
Дрина, жупа и област, 107
Дрина, река, 15, 29, 49, 51, 63, 90, 107, 109, 124, 164, 187, 189, 190, 253
Дрман, великаш, 105
Дробњаци, племе и предео, 200
Другувити, словенско племе, 12
Дубровник, Дубровчани, 13, 16, 20, 25, 30-32, 50, 54, 57-59, 62, 72, 90, 107, 111, 126, 135, 153, 158, 160, 161, 163, 164, 167, 168, 200, 209, 221, 243, 245, 253
Дукља, Дукљани, кнежевина, 12, 13, 25, 27, 31, 32, 55, 56, 126
Дунав, река, 9, 11, 13, 15, 25, 26, 28, 29, 49, 51, 53, 63, 90, 96, 105, 107, 109, 124, 134, 136, 163, 164, 168, 186, 188, 190, 210, 240, 245, 247, 250, 253, 255
Душанов законик, 61, 66, 68, 70, 155-157, 159, 194-198, 208, 209, 256

Ђ

Ђенова, град, 167
Ђердап, клисура на Дунаву, 63, 105
Ђоја дел Коле, град у Италији, 217
Ђорђе Бранковић (монах Максим), деспот српски, 247, 252
Ђорђе Митрофановић, сликар, 256
Ђурађ Балшић, великаш, 164, 185
Ђурађ Бранковић, деспот српски, 69, 188-190, 200, 209, 214, 216, 239, 242, 244-248
Ђурађ Зубровић, свештеник, 212
Ђурађ II Страцимировић Балшић, великаш, 168, 187
Ђурађ Црнојевић, војвода, господар Црне Горе, 246, 247
Ђурђеви Ступови в. Св. Ђорђе у Расу, Св. Ђорђе у Будимљи

Е

Евбеја, острво, 158
Евгенија, монахиња в. Милица, кнегиња
Евгеније IV, папа, 245
Евдокија, жена Стефана Немањића, 56
Европа, 12, 24, 49, 54, 56, 58, 63, 91, 106, 114, 155, 164, 166, 186, 188, 198, 239, 245, 256, 257
Евтихије, сликар, 129, 237
Едеса в. Воден
Енрико Дандоло, млетачки дужд, 54
Епир, област, 31, 54-56, 58, 62, 63, 95, 153, 156, 158, 163, 168, 213
Епископије српске цркве, 59, 124, 126, 129, 194, 233, 251
Епска народна поезија, 217, 252
Ердељ, област, 89, 239, 245, 248, 254
Есфигмен, светогорски манастир, 212, 214, 242, 248

Ж

Жабљак, утврђење, 246
Ждрело, клисура код Пећи, 129
Ждрело, манастир, 129
Жигмунд (Сигисмунд) Луксембуршки, угарски краљ, 185, 186, 188, 198, 245
Житија, књижевни род, 23, 119-121, 194, 211, 220, 254
Житомислић, манастир, 253
Жича, манастир, 34, 47, 48, 55, 56, 59, 61, 107, 129, 158, 161, 190, 222, 223, 235-237, 254
Жупа, 32, 59, 126, 195-197, 209, 256
Жупан, 16, 24, 50, 53, 124, 168

З

Завала, манастир, 21, 253
Загреб, град, 253
Задар, град, 16, 25, 28, 30, 54, 221, 253
Задужбине, 54, 62, 108, 111, 119-121, 126, 129, 130, 159, 185, 213-216, 220-224, 234-238, 240-242
Зајача, рударски трг, 190
Зајечар, град, 14
Закон градски в. *Прохирон*
Закон рударски, 199, 248, 256
Закон цара Константина и Јустинијана, 157
Законодавство, 156, 157, 159, 167, 195, 209, 248, 256
Занатство, 70, 242, 243, 256
Западна Морава, 32, 59, 107, 158, 187, 190, 250, 253
Запланиње, рударски трг, 167
Затон, жупа на Лиму, 126
Захарија Прибисављевић, српски кнез, 24
Захумље, Захумљани, кнежевина, 12, 13, 15, 16, 20, 24, 25, 27, 31, 32, 51, 53, 57, 96, 107, 126, 213
Звечан, тврђава, 55, 112, 158, 190
Зворник (Звоник), трг, 190, 253
Земљораднички закон, 157
Зета, област, 50, 55, 57, 59, 62, 72, 96, 107, 108, 112, 126, 135, 168, 189, 197, 214, 246
Зета, река, 13, 90
Златари, 242, 243
Златна Хорда, монголска држава, 105
Злетово, рударски трг, 167

И

Ибар, река, 32, 35, 190, 224, 239
Иван Александар, бугарски цар, 135
Иван II Асен, бугарски цар, 62
Иван Стефан, бугарски цар, 111
Иван Црнојевић, војвода, господар Зете, 246, 252
Иван Шишман, бугарски владар, 168
Иванград в. Беране
Ивири (Ђурђијанци, Грузини), 54
Иконе, 124, 130, 132, 213, 225-229, 234, 238, 242
Илирски грбовник, 257
Имота, жупа, 13
Иноћентије III, папа, 56
Иосли в. Ошље
Ираклије, византијски цар, 12, 13
Ирена Монфератска (Јоланта), византијска царица, 108
Исак II Анђео, византијски цар, 51, 53
Исихазам, монашки покрет, 193, 211, 215, 240
Историја разних словенских народа, спис, 257
Историографија, 160, 219-220, 256-258
Италија, Италијани, 16, 25, 31, 54, 57, 61, 95, 130, 217, 218, 221, 222, 224, 245, 246, 255

Ј

Јагодина, трг, 190
Јадранско море, 11, 16, 25, 30, 31, 55, 58, 62, 107, 158, 190, 245
Јакшићи, српска великашка породица, 220, 247, 252
Јањево, трг, 91, 107, 158, 167, 195
Јеванђеље патријарха Саве IV, 230, 242
Јевреји, 23, 117, 216, 218
Јевтимије, бугарски патријарх, 194
Јегејско море, 25, 30, 158
Једрене, град, 25, 30, 164, 166
Јежево, село, 194

Језерити, племе, 12
Језик - богослужбени, говорни и књижевни, 12, 15, 20, 23, 25, 30, 59, 65, 89, 96, 114, 119, 155, 211, 217, 218, 233, 234
Јелена, краљица, жена Уроша I, 49, 84, 95, 106, 108, 121, 129, 213, 224, 238
Јелена, сестра цара Душана, 160
Јелена, угарска краљица, кћи Уроша I, 49
Јелена, царица, жена Душанова, 135, 155, 163, 164, 213
Јелена Драгаш, византијска царица, жена Манојла II, 243
Јелеч, утврђење, 107
Јерина Кантакузина, жена деспота Ђурђа, 239, 252
Јерусалим, град 62, 155, 233
Јефимија, монахиња и књижевница, 208, 216
Јефрем, српски патријарх, 121, 194
Јоаким, доместик, 218
Јоаникије, српски патријарх, 194
Јоаникије I, српски архиепископ, 153
Јован, митрополит херцеговачки, 251
Јован II, српски патријарх, 254
Јован Анђео, господар Епира и Тесалије, 155
Јован Асен, деспот, 155, 156, 163
Јован Бранковић, деспот српски, 247, 252
Јован Владимир, српски кнез, 28
Јован Владислав, бугарски цар, 28
Јован Дамаскин, црквени отац, 211
Јован Драгаш, деспот, 164
Јован Дука, намесник Драча, 32
Јован Егзарх, писац и преводилац, 218
Јован Златоуст, црквени отац, 44, 117, 218
Јован Зонара, византијски историчар, 157, 219
Јован Кинам, византијски историчар, 49
Јован VI Кантакузин, византијски цар, 133, 136, 155, 156, 161, 163
Јован Оливер, деспот, 156, 237
Јован V Палеолог, византијски цар, 136, 153, 161
Јован VII Палеолог, византијски цар, 187
Јован Угљеша, деспот, 164, 212, 213
Јован Урош Палеолог (Јоасаф), цар, господар Тесалије, 168, 213
Јован Хуњади, губернатор Угарске, 216, 245
Јоланта в. Ирена Монфератска
Јонско море, 15, 89
Југ Богдан, епски јунак, 252
Југовићи, јунаци народне песме, 252
Јужна Морава, 32, 51, 107, 158, 164, 187, 190, 250, 253
Јулинац, Павле, историчар, 257
Јустинијан, византијски цар, 14, 15, 157

К

Кавала, град в. Христопољ
Каганат, аварски, 15
Каленић, манастир, 182-184, 214, 215, 241, 242
Калист, цариградски патријарх, 217
Калођурђевић-Црнојевић, великашка породица, 197
Калојан, бугарски цар, 54-56
Камена пластика, 160, 221-224, 241, 243
Канина, тврђава, 136
Каран в. Бела Црква Каранска
Карантанци, племе, 12
Караџић, Вук Стефановић, писац и фолклорист, 252, 256, 257
Кареја, средиште Свете Горе, 57, 120, 155
Карло Анжујски, краљ Обеју Сицилија, 95
Карло Роберт, краљ Угарске, 106, 108, 109, 136
Карловац, град, 253
Кастамонит, светогорски манастир, 212
Каталанци, ратници-најамници, 106, 196
Катарина (Каталина), краљица српска, 96
Катуни, 72, 89, 196, 198, 200, 209, 246, 254
Качаник, клисура, 90
Кефалија, намесник, 108, 159, 209
Кина, 220
Кипар, краљевина, 56
Кичево, област, 105, 107, 158
Климент III (Виберт од Равене), противпапа, 32
Клир, 193-195
Клис, тврђава, 160
Клонимир, српски кнез, 24
Книн, град, 253
Књажевац, варошица, 23
Књижевност, 114, 117-121, 160, 194, 211, 216, 220, 251, 254, 256, 257
Козма Индикоплов, писац, 218
Козник, град, 167
Комнини, византијска династија, 49-51, 234, 235, 238
Конавли, жупа, 15
Конављани, племе, 12
Константин, краљевић, син Милутинов, 109
Константин (Ћирило), мисионар, 20, 23-25, 117
Константин Бодин, српски краљ, 31, 32, 133
Константин Велики, римски цар, 153, 157, 235
Константин Драгаш, српски великаш, 164, 186
Константин VII Порфирогенит, византијски цар, 12, 13, 15, 19, 24, 26, 31
Константин Филозоф (Константин Костенечки), писац, 114, 121, 194, 197, 198, 209, 210, 212, 217, 218, 220
Копорињ, манастир, 214
Копорићи, рударски трг, 167
Коринт, град, 156
Корушка, област, 12
Корчула, острво, 59
Косача, великашка породица у Босни, 189, 244, 245
Косово Поље, 49, 69, 72, 91, 105, 111, 133, 166, 186, 187, 195, 252
Косовски циклус, 252
Костајница, манастир, 253
Костенец, место у Бугарској, 194
Костур, град, 136, 158, 163, 213
Котор, Которани, 32, 55, 58, 59, 60-62, 72, 107, 126, 129, 133, 158, 164, 168, 187, 189, 190, 200, 221, 223, 224, 253
Коцељ, панонски кнез, 20
Крајина, кнез Травуније, 16
Крајина, област између Цетине и Неретве, 51
"Краљева црква" в. Св. Јоаким и Ана
Краткоје введеније в историју происхожденија славено-сербскаго народа, спис, 256
Кратово, трг, 166
Кремљ, двор у Москви, 218
Крешево, рударски трг у Босни, 167
Крива Паланка, варошица, 213
Крит, острво, 11
Крка, манастир, 253
Крка, река, 160
Крмчија в. *Номоканон*
Кроја, град, 107, 136, 158
Крунисање, 56, 57, 111, 153, 155, 168, 185, 190, 220, 254
Крупањ, рударски трг, 190
Крушевац, град, 164, 167, 172, 187, 190, 209, 214, 239
Крушедол, манастир, 247, 253
Крф, острво и град, 158
Ктитор, 113, 117, 119, 124, 126, 127, 129, 132, 148, 167, 183, 185, 194, 196, 212-215, 221, 224, 233-237, 240-242, 244, 248, 252, 255
Куделин, бугарски великаш, 105
Куенка, место у Шпанији, 213, 243
Кулин, бан Босне, 51, 54
Куршумлија (Беле Цркве), трг, 38, 59
Кути, село, 126
Кучево, област, 107
Кучево-Браничево, бановина, 63

Л

Лав, византијски функционер, 20
Лавра светог Атанасија, светогорски манастир, 212, 214
Ладислав IV Куманац, угарски краљ, 105
Ладислав Напуљски, краљ угарски, 185, 188, 189
Лазар Бранковић, великаш српски, син Вуков, 188
Лазар Бранковић, деспот, 190, 246
Лазар Хребељановић, кнез, српски владар, 121, 164, 166-168, 172, 185-187, 189, 197, 208, 209, 211, 214, 220, 234, 240, 241, 252, 254
Лазаревићи, српска династија, 187, 191, 212
"Лазарица", црква у Крушевцу, 172, 214, 241
Ласкарис, царска династија у Никеји, 57
Лацко Јовшић, трговац, ктитор Хопова, 255
Левач, жупа, 107
Лезбос (Митилена), острво, 188
Лепеница, жупа, 107
Лесковац, град, 14
Лесново, манастир, 156, 170, 217, 237
Летописи, 160, 220, 254
Ливно, жупанија и град, 13
Лим, река, 29, 32, 90, 107, 124, 126, 129, 168, 187, 189, 190, 255
Липљан, град, 29, 49, 59, 107, 129, 133, 144, 233
Лоза Немањића, 121, 132, 151, 213, 233, 237
Лонгин, сликар, иконописац, 256
Лудовик I, угарски краљ 161, 163, 168, 185

Љ

Љеш, град, 158
Љубостиња, манастир, 173, 214, 241
Љутица Богдан, епски јунак, 252

М

Маврикије, византијски цар, 9
Маглич, град, 38, 239
Мађари в. Угарска, Угри
Мазарак (Мазареки), албанска великашка породица, 197
Макарије, монах и сликар, 241
Макарије, монах и штампар, 246, 247
Макарије, српски патријарх, 251, 254
Македонија, област, 11, 15, 28, 29, 31, 51, 56, 72, 90, 105, 111, 130, 135, 136, 153, 161, 164, 166, 167, 213, 216, 241
Максим Црнојевић, епски јунак, 252
Мала Азија, 11, 12, 15, 31, 49, 54, 58, 106, 186, 187
Манаса, византијски хроничар, 219
Манасија в. Ресава
Манастирске трпезарије, 239
Манојло I Комнин, византијски цар, 49, 50
Манојло II Палеолог, византијски цар, 187, 190
Манојло Сарантин, цариградски патријарх, 58
Мантова, град, 254
Манфредонија в. Сипонт
Маргарита, византијска царица, 96
Марибор, град, 253
Марија, угарска краљица, кћи Лудовика I, 185
Марија Ангелина, жена Томе Прељубовића, 213
Марија Палеологина, краљица српска, жена Стефана Уроша III, 111
Марица, река, место битке, 166, 217
Марко, епископ, 121
Марко, жупан Рашке, 31
Марко Јовшић, трговац, ктитор Хопова, 255
Марко Краљевић, владар српски, 164-166, 168, 186, 213, 252
Марков манастир, 165, 166, 213, 219, 253; в. и Сушица
Мартин Сегон, бискуп и писац, 216
Марча, манастир, 253
Матаранго, албанска великашка породица, 164
Матеич, манастир, 132, 213
Матија Властар, византијски правник, 157, 208
Матија Кантакузин, син и савладар Јована VI, 161, 164
Матија Корвин, угарски краљ, 190, 247
Мачва, бановина, 63, 96, 111, 136, 168
Медак, манастир, 253
Медитеран в. Средоземно море
Медицина, 218, 219
Медичи, династија, 254
Медун, тврђава, 190
Мелник, град, 136
Меропси, 70, 72, 198
Места, река, 9
Метеори, манастирски комплекс, 213, 255
Методије, мисионар, 20, 23-25, 117
Метохија, област, 69, 72, 90, 105, 107, 196
Мехмед II Освајач, турски султан, 246, 250
Мехмед-паша Соколовић, велики везир, 251, 254
Милешева, манастир, 62, 73-75, 120, 126, 130, 168, 212, 213, 214, 223, 236, 246, 254, 256
Милинги, племе, 12
Милица, српска кнегиња, 173, 186,

188, 194, 241
Милош Белмужевић, војвода, 247
Милош Војиновић, епски јунак, 252
Милош Кобиловић, епски јунак, 252
Милош Обилић, епски јунак, 252
Милутин в. Стефан Урош II
Минијатуре, 116, 199, 230, 235, 238, 242
Минхенски псалтир, 242
Мирослав, кнез, брат Немањин, 39, 50, 51, 55, 60, 62, 96, 129, 233, 238
Мирослављево јеванђеље, 115, 132, 238, 242
Митровица, Дмитровци в. Сирмијум
Михајло, велики кнез Зете, 50, 133
Михајло, краљ Дукље, 28, 31, 32
Михајло IV, византијски цар, 31
Михајло V, византијски цар, 31
Михајло VIII, византијски цар, 95, 105, 120
Михајло I Анђео, господар Епира, 56
Михајло Астрапа, сликар, 129, 237
Михајло Вишевић, кнез Захумљана, 24, 25, 27, 28
Михајло Шишманић, бугарски цар, 111
Млава, река, 214
Младен III Брибирски, хрватски великаш, 160
Младен IV Брибирски, хрватски великаш, 160
Младеновац, варошица, 212
"Млади краљ", 96, 109, 111, 112, 164, 168
Мљет, острво, 223
Moesia, римска провинција, 10
Мозаик, 235, 236, 238
Мојковац, варошица, 91
Молдавија, кнежевина, 245, 251
Монголи в. Татари
Монпеље, град, 219
Моравица, епископија, 59, 86-88
Морављани, 12, 15
Моравска, кнежевина, 20, 116; в. и Велика Моравска
Моравска школа, 184, 213-215, 240, 241, 255
Морача, манастир, 82-84, 129, 223, 236
Морача, река, 13, 82-84
Морачник, манастир, 214
Мореја в. Пелопонез, област
Моровласи (Мавровласи) в. Власи
Мостар, насеље, 253
Мохач, место битке, 248, 253
Мркан, острво, 59
Мркша Жарковић, великаш, 168
Мркшина црква, манастир, 246
Музика, 209, 216-218
Мура, река, 253
Мурат I, турски султан, 166, 185, 186
Мурат II, турски султан, 190, 209
Mursa, римски град, 10
Муса, син Бајазитов, 188
Мусић, српска великашка породица, 214, 243
Мутимир, српски кнез, 16, 24
Мушутиште, село, 237

Н

Naissus в. Ниш
Народна библиотека у Београду, 218
Наупакт, град, 158
Наупара (Неупара), манастир, 183, 212
Невесиње, предео и насеље, 136
Немања в. Стефан Немања
Немањићи, српска династија, 109, 111, 112, 121, 126, 129, 130, 132, 151, 156, 163, 164, 167, 168, 185, 186, 189, 191, 213, 214, 220, 221, 233, 234, 236, 237, 246, 252, 255
Немци, народ, 91, 196
Неопатре, град, 158
Неретва, река, 13, 51, 55, 58, 90, 111, 112, 135, 160, 161, 168, 246
Неретљани, Неретљанска Кнежевина, 12, 13, 15, 16, 20, 24, 31, 51
Неродимка, река, 133
Неродимља (Породимља), краљевски двор, 109, 112, 133
Неуме, 218
Никеја, град у Малој Азији, 54, 58, 59, 63, 235
Никодим, архиепископ српски, 108, 216, 223
Никола Алтомановић, обласни господар, 164, 168
Никола Горјански (II), угарски великаш, 168
Никола Зојић, војвода, српски великаш, 198
Никон, српски патријарх, 220
Никопољ, град на Дунаву, 30, 187
Никшић в. Оногошт
Никшићи, племе, 200
Нин, град у Хрватској, 253
Нићифор Григора, византијски историчар, 108, 135
Нићифор Калист Ксантопул, византијски писац, 217
Нићифор II Орсини, деспот Епира, 163
Ниш (Naissus), град, 10, 23, 29, 31, 50, 51, 55, 69, 107, 158, 187, 190, 239, 253
Нишава, река, 90
Нова Павлица, манастир, 214
Новак Белоцрквић, српски великаш, 198
Новац, 31, 62, 92, 156,198, 243
Нови, град у Драчевици (Херцег-Нови), 126, 187, 190, 244, 246
Нови Пазар, град, 29, 33, 34, 36, 124, 133, 253
Новиград, насеље, 253
Ново Брдо, рударски град, 91, 107, 158, 164, 167, 187, 190, 195, 200, 201, 209, 216, 240, 246, 253
Ново Хопово в. Хопово
Номоканон, 58, 113, 157
Нормани, 31, 32, 50, 51

Њ

Његуши, катун, 200

О

О народима, спис, 12, 15
Обичајно право, 157, 209, 256
Облачић Раде, епски јунак, 252
Обод (Ријечки град), тврђава, 246
Овчарско-кабларска клисура, 255
Овче Поље, област, 105, 107
Октоих, 113, 246, 247
Олимп, планина, 255
Олово, рударски трг у Босни, 167
Омиш, град, 160, 253
Оногошт, жупа и насеље, 107, 158, 187, 253
Ораховица, манастир, 253
Орхан, турски емир, 161, 166
Осијек, град, 253
Осман, турски емир, 164
Осогово, планина, 12
Острогон, град у Угарској, 251
Охрид, град, 28-30, 57-59, 136, 158, 213, 235, 251, 253
Ошље, село са остацима цркве, 126

П

Павле, митрополит смедеревски, 251
Павле, монах милешевски, 254
Павле Брановић, српски кнез, 24
Павловићи, великашка породица у Босни, 245
Паганија в. Неретљанска Кнежевина
Паганска божанства, 19, 123
Паганство словенско, 13, 16, 17, 22, 123
Пајсије, српски патријарх и писац, 254-256
Палеолози, византијска царска династија, 156, 190, 224, 236
Pannonia, римска провинција, 10
Панонска низија, 9, 15, 24
Параћин (Паракинов Брод), трг, 167, 185
Paristrion (Paradunavon), византијска тема, 30
Патарени, јеретици у Босни, 61, 216
Патријаршија српска, 121, 129, 153, 194, 220, 239, 250-256
Пауни, краљевски двор, 133, 136
Pautalia, римски град, 29
Пахомије Логотет, српски писац у Русији, 244
Паштровићи, племенска општина и област, 89, 256
Пелопонез, област, 11, 12, 30, 189, 190
Пељешац в. Стонски рат
Персија, Персијанци, 9, 11, 12, 187
Перун, паганско божанство, 13, 123
Петар, бугарски цар, 27, 28, 51
Петар, хумски кнез, 125, 243
Петар Гојниковић, српски кнез, 16, 24
Петар Одељан, вођа устанка, 31
Петар Хекторовић, хрватски песник, 252
Петрило, војсковођа, 31
Пећ, град, 59, 107, 129, 132, 158, 166, 167, 190, 224, 239, 254, 255
Пећка патријаршија, манастир, 71, 76-81, 105, 108, 118, 127, 129, 132, 148, 149, 160, 196, 216, 222, 223, 235, 237, 240, 242, 243, 254, 255
Печати, 197, 243
Печенези, племе, 24, 49
Печуј, град, 253
Пива, манастир, 253
Пијанец, област, 105, 107
Пијенца, град, 243
Пилот, област, 107
Пипери, племе, 200
Пирот, град, 190, 213, 253
Плана, рударски трг, 107, 167
Племе, словенско, 12, 13, 15, 20, 31, 72
Племе, српско у новом веку, 200, 254, 255
Племство, 68, 72, 89, 112, 133, 196-198, 200, 209, 212, 213, 216, 243, 247, 248, 255
Плива, жупанија, 13
Плиска, град у Бугарској, 28
Пловдив (Филипопољ), град, 164
Плочник, место битке, 185
Пљевља, трг, 190, 253
Поганово, манастир, 175, 213, 242
Подгорица, трг, 190
Полог, област, 49, 105, 107
Пољопривреда, 65-69
Пољска, 12, 168
Попово Поље, област, 21, 107
Пореч, 105, 107
Породимља в. Неродимља
Порота, 157, 159, 197
Пору, језеро, 164
Посадници, 72
Праг, град, 220
Praevalitana, римска провинција, 10
Прапратна, жупа, 32, 133
Прворслав, синовац Немањин, 129
Превлака, предео у Боки Которској, 59, 126, 129
Предислав в. Сава II
Прељуб, ћесар, намесник Тесалије, 155, 156, 163
Преображење, манастир, 213
Преспа, двор, 28
Пречиста Крајинска, манастир, 214
Прибислав, српски кнез, 24
Прибој, место, 59
Призрен, град, 29-31, 55, 59, 105, 107, 129, 130, 133, 137, 156, 158-160, 166, 190, 208, 216, 225, 233, 234, 238, 240, 253
Пријепоље, трг, 107, 158, 187, 190
Прилеп, град, 107, 136, 158, 164, 213
Приштина, трг, 91, 107, 158, 167, 186, 188, 190
Прогон, господар Арбана, 56
Прокопије, византијски писац, 11, 13
Прокупље, трг, 187, 190
Пронија, пронијари, 70, 136, 197
Просек, утврђење, 105
Просигој, српски кнез, 16
Протобугари, 13, 15
Прохирон ("Закон градски"), 157
Прохор, охридски архиепископ, 251
Псача, манастир, 165, 170, 213, 237
Птелеон, град, 158
Птуј, град, 186, 253
Пук, populus, 198, 200
Пчела, антологија изрека, 211

Р

Работе, 69, 70, 89, 196
Раваница, манастир, 171, 176, 184, 214, 234, 240, 241
Равно в. Ћуприја
Раде Боровић, градитељ, 241
Раде Неимар, епски јунак, 252
Радимља, археолошко налазиште, 249
Радич Бранковић, српски великаш, 168
Радич Поступовић, челник, великаш српски, 214
Радовиште, место у Македонији, 136
Радослав, војвода, српски великаш, 214
Радослав, српски кнез, 15
Радослав в. Стефан Радослав
Радослав Павловић, војвода босански, 252
Радослављев зборник, 242
Рајић, Јован, српски историчар, 257
Рајмонд Тулуски, вођа крсташа, 32
Рамаћа, манастир, 214
Рас, град и област, 16, 25, 27, 29, 32-34, 36, 37, 49, 53, 55, 58, 59, 107, 124, 129, 133, 158, 222, 235, 238, 239, 254
Расина, жупа, 107
"Раскошни стил" минијатура, 238, 242
Растислав, великоморавски кнез, 20
Растко в. Сава I
Rascia, Rassia в. Рашка
Ratiaria, римско насеље, 10

Рацки Ковин, трг, 255
Раша в. Рашка
Рашка (Rassia, Rascia), Рашани, 28, 31, 32, 49, 92, 95, 106
Рашка школа, 130, 213, 221-224, 241, 255, 256
Реља Крилатица, епски јунак, 252
Remesiana, римско насеље, 10
Ресава, манастир, 177-181, 214-216, 234, 240-242
Рибница, место, 58
Ријечки град в. Обод
Рим, Римљани, 11, 13, 20, 23, 27-29, 50, 51, 53, 65, 89-91, 120, 197
Римско Царство, 9, 11, 17
Ринхини, племе, 12
Ровине, место битке, 186
Рогачићи, археолошко налазиште, 126
Рогозна, планина и рударско подручје, 167
Родоп, српски властелин, 196
Родопи, планине, 166
Родослови, 121, 168, 215, 220, 254, 257
Романија в. Византија, Византијско Царство
Роман о Александру Великом, 216
Романово јеванђеље, 230, 242
Ромил, пустињак и писац, 149
Рударство, 91-93, 167, 200, 233, 243, 248
Рудник, град, 91, 96, 105, 107, 109, 158, 161, 187, 190
Руђина, господарица Валоне, 168
Рујно, манастир са штампаријом, 246
Рукописи, 114, 116, 117, 157, 194, 216-219, 238, 242, 243, 251, 256
Руманац тројски, спис, 216
Русија, Руси, 28, 54, 194, 214, 244, 250, 256
Русик (Свети Пантелејмон), светогорски манастир, 212, 214

С

Сава, река, 13, 15, 26, 49, 53, 55, 90, 96, 105, 107, 109, 124, 136, 158, 161, 168, 186-190, 210, 247, 250, 253
Сава I (свети Сава), српски архиепископ, 54-59, 61, 62, 119-121, 123, 129, 132, 193, 213, 216, 221, 223, 226, 235, 242, 246, 251, 252, 254, 256
Сава II, српски архиепископ, 63
Савина, манастир, 244, 253
Савоја, династија, 254
Сагудати, племе, 12
Salinis, Соли в. Тузла
Салона, римски град, 9, 20
Салцбург, град, 20
Самарџић, Радован, историчар, 252
Самоков, град у Бугарској, 253
Самуило, бугарски цар, 28, 29, 31
Санкт Петерсбург (некад Лењинград), 40, 242
Санџакат, турска управна јединица, 246-248, 255
Саобраћај и путеви, 19, 20, 89-91
Сарајево, град, 126, 253
Саси, рудари, 91, 92, 200, 248
Свантовид, словенско божанство, 13
Света Гора, 53, 54, 58, 59, 120, 129, 136, 153-155, 158, 187, 194, 211-215, 217, 218, 223, 240, 243, 250, 255
Света Марија, манастир на Мљету, 223
Света Тројица, манастир код Пљеваља, 253
Свети Апостоли, црква у Пећи, 129, 223, 235, 236
Свети Арханђел, манастир у Јерусалиму, 233
Свети Арханђел Михајло в. Лесново
Свети Арханђели, манастир код Призрена, 129, 159, 160, 234, 240
Свети Арханђели, црква у Прилепу, 213
Свети Ахилије в. Ариље
Свети Бесребреници, црква у склопу манастира Ватопеда, 213
Свети владари, 55, 61, 62, 119-121, 252, 254
Свети Димитрије, црква у склопу Пећке патријаршије, 223, 237
Свети Димитрије Савски в. Сирмијум
Свети Димитрије у Сушици в. Марков манастир
Свети Ђорђе (Ђурђеви Ступови), манастир у Будимљи, 59, 129
Свети Ђорђе (Ђурђеви Ступови), манастир у Расу, 36, 37, 129, 222, 253
Свети Ђорђе, манастир у Старом Нагоричину, 130, 138, 233, 237
Свети Ђорђе, црква у Солуну, 233
Свети Јоаким и Ана, црква у студеничком комплексу ("Краљева црква"), 130, 139-143, 233, 237
Свети Јован Претеча, манастир у Цариграду, 233
Свети Лука, црква у Котору, 60, 223
Свети Михајло, манастир на Превлаци код Котора, 59, 126
Свети Никита, манастир код Скопља, 237
Свети Никола, катедрала у Барију, 109, 131, 132, 243
Свети Никола, манастир код Бање (Прибојске), 59
Свети Никола, манастир у Куршумлији, 38, 59
Свети Никола, манастир у Топлици, 129, 222
Свети Никола, црква у Рамаћи, 214
Свети Павле, светогорски манастир, 212, 214
Свети Пантелејмон в. Русик
Свети Петар, манастир у Бијелом Пољу, 39, 129, 223, 237
Свети Петар, црква у Расу, 33, 124, 133, 235
Свети Петар in Campo, црква у Требињу, 126
Свети Сава в. Сава I
Свети Спас, трг, 107
Свети Стефан в. Бањска
Свети Тома, црква у Кутима, 126
"Светосавска крмчија" в. *Номоканон*
Свјатослав, кијевски кнез, 28
Сврчин, владарски двор, 133
Себри, 70, 196-198
Северин, град, 253
Северци, племе, 12
Сегедин, град, 253
Сер, град, 136, 153, 158, 164, 166, 185, 213
Сервија, град, 13, 158, 161
Сијена, град, 243
Силистрија (Дрстар), град, 30
Симеон, бугарски патријарх, 153
Симеон, бугарски цар, 24, 25, 27, 28, 133
Симеон монах в. Стефан Немања
Симеон Урош Палеолог (Синиша), цар, господар Тесалије, 111, 156, 163, 164, 168, 213
Симонида, српска краљица, 106, 108, 133, 147, 237
Синаити, монаси, 176, 211
Синај, полуострво и манастир, 62
Синан-паша, турски намесник, 254
Сингидунум, римски град, 9, 10, 29
Синтагмат, спис Матије Властара, 157, 208
Сипонт (Манфредонија), град, 25
Сиргијан Палеолог, византијски великаш, 135, 136
Сирмијум (Sirmium), Митровица (Димитровци), град, 9, 10, 20, 25, 29-32, 53, 59, 96, 107, 186, 190
Сисак, град, 16, 25, 29, 251, 253
Сисоје, монах и ктитор, 176
Сисојевац, манастир, 176, 214, 241
Siscia, римски град, 16
Скадар, град и област, 32, 55, 56, 107, 108, 112, 133, 158, 159, 164, 186, 189, 190, 246, 253
Скадарско језеро, 28, 32, 57, 90, 214
Склавиније, 11
Скопље, град, 31, 49, 55, 105, 107, 111, 129, 133, 158, 159, 161, 165, 190, 233, 239, 253
Скопска Црна гора, планина, 213
Скрадин, место у Хрватској, 160
Скрипторији, 242
Scupi, римски град, 10
Славиште, жупа, 107
Славонија, област, 49
Словени, 9, 11-13, 15, 16, 19, 20, 22-24, 65, 66, 72, 89, 91, 113, 116
Смедерево, град, 190, 196, 199, 205, 209, 239, 246, 248, 250, 251, 253
Смилец, бугарски цар, 108
Смирна, град, 23, 136
Сокалници, зависно становништво, 69, 70, 198
Соко, утврђење, 187
Соколац, утврђење, 190
Соли в. Тузла
Солун, град, 11, 13, 15, 23, 25, 30, 31, 51, 54, 55, 58, 59, 90, 92, 111, 135, 156, 157, 161, 185, 187, 189, 194, 211, 217, 233-236, 238, 241
Сопоћани, манастир, 97-104, 110, 129, 130, 213, 222-224, 236, 253, 254
Софија, град, 25, 30, 50, 107, 158, 190, 245, 253
Спани, албанска племићка породица, 197
Сплит, град, 9, 20, 25, 30, 32, 58, 221
Срби Лужички, 12
Србија Бела, 12, 13, 15
Србија крштена, 31, 49, 61
Сребрница в. Сервија
Сребрница, град, 167, 187, 189, 190
Средоземно море, 89
Сремска Митровица в. Сирмијум
Српско-византијски стил, 130, 224, 233, 234, 242
Сталаћ, утврђење, 187, 190
Стан, проповестијар, 170
Старо Нагоричино в. Свети Ђорђе
Старчева Горица, манастир, 214
Стефан, кнез босански, 31
Стефан, син Вуканов, краљ Зете, 49, 82, 129, 223
Стефан V, угарски краљ, 96
Стефан Владислав I, српски краљ, 62, 74, 126, 223, 236
Стефан Владислав II, српски краљ, 108, 109
Стефан Војислав, српски кнез, 31
Стефан Вукчић Косача, херцег, 246
Стефан Драгутин, српски краљ, 86, 96, 104-109, 121, 129, 136, 161, 224, 243
Стефан Душан, српски краљ и цар, 61, 66, 68, 70, 90, 109, 111, 112, 115, 121, 129, 134-136, 151, 153, 155-158, 160-164, 166, 168, 194, 196-198, 209, 213, 215, 219, 220, 234, 240, 243, 254, 257
Стефан II Котроманић, бан босански, 111, 135, 136, 160
Стефан Лазар в. Лазар Хребељановић
Стефан Лазаревић, српски деспот, 121, 177-179, 186-190, 197-200, 209, 210, 214, 216, 217, 219, 220, 234, 240-242, 244, 245
Стефан Мутимировић, српски кнез, 16
Стефан Немања, велики жупан, 37, 39, 50, 51, 53-55, 58, 61-63, 119-121, 126, 129, 130, 132, 133, 151, 193, 213, 216, 220, 222, 223, 233, 235, 238, 242, 252, 254, 257
Стефан Немањић ("Првовенчани"), српски краљ, 51, 53-59, 61, 63, 92, 105, 119, 120, 218, 223, 233, 243, 254
Стефан Радослав, српски краљ, 56, 57, 59, 61, 70, 92, 126, 222, 243
Стефан Србин, доместик, 218
Стефан Твртко, босански краљ, в. Твртко Котроманић
Стефан Томашевић, српски деспот и босански краљ, 246
Стефан Урош, српски цар, 153-155, 163, 164, 166, 168, 170, 213, 237
Стефан Урош I, српски краљ, 63, 92, 95-97, 104, 120, 121, 129, 223, 236
Стефан Урош II Милутин, српски краљ, 55, 70, 72, 95, 96, 105-109, 121, 127, 131-133, 138, 146, 151, 159, 197, 224, 234, 236-238, 252
Стефан Урош III Дечански, српски краљ, 55, 108, 109, 111, 121, 129, 131, 132, 150, 198, 224, 238, 252
Стефан Штиљановић, великаш, 252
Стефанијана, место битке, 136, 153
Столац, насеље, 246
Стон, град, 28, 39, 57, 59, 107, 126, 129, 133, 135, 158
Стонски рат (Пељешац), полуострво, 111, 135
Сточарство, 65, 69, 72, 89, 196, 198, 200, 250
Страхинић Бан, епски јунак, 252
Страцимир, српски кнез, 50
Стрез, бугарски великаш, 56
Стројимир, српски кнез, 16, 24
Струма, река, 12, 30, 107, 135, 158
Струмица, град, 107, 135, 136, 158
Струмљани, племе, 12
Студеница, манастир, 41-46, 53, 54, 62, 107, 119, 126, 128, 130-132, 139-143, 194, 222, 224, 233-237, 240, 251
Студеница Хвостанска, манастир, 59, 129
Судска надлежност, 69, 72, 157, 200
Сулејман I, син Бајазитов, турски владар, 188
Сулејман II Величанствени, турски султан, 248
Сушица, место у Македонији, 165, 213

Т

Тамерлан (Демир, Тимур), владар Персије, 187

Таонион в. Паун
Тара, река, 49, 107
Татари, народ, 62, 63, 91, 105, 108, 187
Тврђаве, 199, 202-205, 239, 240, 250
Тврдош, манастир, 253
Твртко I Котроманић, бан Босне и краљ, 167, 168, 185-187, 189, 220
Тема, византијска управна јединица, 13, 15, 16, 27, 31, 32
Темишвар, град, 253
Темнићки натпис, 22
Теодор I Анђео, византијски цар, 59, 61, 62,
Теодор Бранковић, син деспота Ђурђа, 244
Теодор Ласкарис, византијски цар, 58
Теодор Метохит, велики логотет и писац, 106, 133
Теодор Монфератски, византијски принц, 108
Теодора, српска краљица, 125, 243
Теодосије, српски писац, 120, 123, 216, 218
Теочак, тврђава у Босни, 189
Тесалија, област, 13, 31, 111, 136, 156, 160, 161, 163, 168, 186, 213
Тетово, град, 49, 105, 253
Тимок, река, 11, 107, 158, 187, 190
Тимочани, племе, 12, 15
Тимур в. Тамерлан
Тиса, река, 15
Титуле, 27, 31, 32, 49-51, 53, 54, 56, 96, 106, 108, 134, 153, 155, 164, 168, 185, 188 190, 200, 209, 218, 240, 250, 255
Тихомир, велики жупан, 50, 129
Тјентиште, трг, 90
Тома Прељубовић, српски великаш, 168, 213, 243
Томаида, супруга Симеона Уроша, 156
Томислав, хрватски владар, 25
Топија, албанска великашка породица, 164
Топлица, жупа, 38, 59, 107, 129, 185, 222
Травунија, Травуњани, кнежевина, 12, 13, 15, 16, 25, 31, 32, 50, 96, 126
Тракија, област, 11, 30, 136, 155, 156
Трговина, 89, 90, 167, 200
Трговиште, насеље, 190
Требиње, насеље и предео, 57, 59, 107, 126,190
Трепча, рударски трг, 91, 107, 167, 187, 188, 190, 195
Треска, река, 213
Трескавац, манастир, 237
Трибути, 16, 168, 188, 189
Трикала, град у Тесалији, 158, 168
Tricornium, римско насеље, 10
Трипеснец, 149
Трипоље, место битке, 188
Тристан и Ижота, роман, 216
Трново, град, 62, 120, 186, 223
Трогир, град, 160
Троноша, манастир, 253
Тузла (Salinis, Соли), трг, 89, 109, 253
Туркопули, покрштени Турци, 196
Турска, Турци (Османови Турци, Османлије), 61, 66, 89, 91, 106, 107, 113, 136, 155, 161, 164, 166, 168, 185, 186, 188, 189, 196, 200, 209, 211-213, 220, 239, 240, 244-248, 250, 251, 253-256
Theranda, римски град, 29
Thermidava, римски град, 29

Ћ

Ћирило в. Константин
Ћирило Александријски, патријарх, црквени отац, 117
Ћирило Јерусалимски, епископ, светитељ, 117
Ћуприја (Равно), варошица, 55, 105
Ћустендил в. Велбужд

У

Угарска, Угри (Мађари), 12, 24-26, 29, 30, 49, 50, 53-56, 62, 63, 91, 95, 96, 105-107, 109, 111, 119, 136, 155, 161, 163, 164, 168, 185, 186, 188-190, 196, 197, 210, 220, 224, 239, 245-248, 252, 254, 255
Ужице, град, 187
Ulpiana, римски град, 10, 29, 129
Улцињ, град, 32, 55, 107, 133, 158, 187, 189, 190, 216
Умур-бег, господар Смирне, 136
Уна, река, 253
Урош I, српски велики жупан, 49
Урош II, српски велики жупан, 49, 50
Урошевац, варошица, 133
Усора, област, 55, 109, 189

Ф

Felix Romuliana, римски град, 14
Филипи, град, 158
Филипопољ в. Пловдив
Филотеј, цариградски патријарх, 217
Фиренца, град, 254
Фојница, трг у Босни и фрањевачки манастир, 167
Фојнички грбовник, 257
Фока, византијски цар, 9
Франачка, Франци, 12, 15, 16, 19, 20, 23
Француска, 61, 69, 95, 106, 224, 254
Фреске, 129, 130, 133, 213, 215, 217, 218, 235-238, 242, 252, 254
Фридрих Барбароса, римско-немачки цар, 50, 51
Фрушка гора, планина, 15, 255

Х

Хабсбурзи, владарска династија, 254, 256
Хабсбуршка Царевина, 254, 256
Хагиографије, 117, 119, 121
Хвостно, жупа, 35, 59, 105
Хекторовић, Петар, хрватски песник, 252
Хелада, тема, 30
Хералдика, 198, 243
Херцег-Нови в. Нови
Херцеговина, област, 21, 90, 126, 157, 189, 200, 245, 249, 250, 254, 255
Хиландар, светогорски манастир, 54, 57, 61, 109, 119, 120, 129, 130, 132, 155, 158, 160, 185, 188, 189, 193, 194, 211-215, 219, 226-233, 237, 238, 242
Хлерин, град, 136, 158
Хонорије III, папа, 56
Хопово, манастир, 255
Horreum Margi, римско насеље, 10
Хоча, трг, 167
Храбар в. Црноризац Храбар
Хрватска, Бела, 12
Хрватска, Хрвати, 12, 13, 16, 20, 24, 25, 29-32, 49, 50, 55, 106, 109, 111, 124, 161, 185, 186, 191, 253
Хрела, српски великаш, 136
Христијанизација, 11, 13, 19, 20, 22, 23, 29, 113, 123, 130, 218
Христопољ (Кавала), град, 105, 136, 155, 158, 164
Хрусија, трг на Светој Гори, 155, 233
Хум, област, 39, 55, 72, 96, 109, 125, 135, 136, 160, 161, 168, 189, 238, 243; в. и Захумље

Ц

Цариград, Цариграђани, 11, 15, 20, 24, 26-31, 50, 54, 56, 58, 59, 63, 90, 95, 96, 107-109, 111, 119, 136, 155, 156, 161, 162, 164, 187-189, 211, 213, 215, 222, 233, 236, 238, 240, 246, 250, 251, 254, 256
Царичин град, остаци римског града, 14
Цетина, река, 13
Цетиње, насеље, 115, 125, 244, 246, 253
Цетињски манастир, 115, 244, 246
Црквена јурисдикција, 20, 23, 25, 27, 29, 32, 57-59, 159, 196, 233, 250, 252, 256
Црквине, село, 212
Црна Гора, 91, 157, 200, 246, 247, 250, 254, 255; в. и Зета
Црнојевићи, великашка породица и династија, 197, 244, 246, 247, 252
Црно море, 12, 23, 24, 62, 245

Ч

Часлав Клонимировић, српски кнез, 24 26, 28
Чачак, трг, 190
Черномен, место битке, 166
Четворојеванђеља, 116, 149, 208, 238, 242, 246
Чешка, краљевина, 12
Црноризац Храбар, писац, 113

Ш

Шабац, трг, 190, 253
Шар планина, 12, 51
Шибеник, град, 160
Шишатовац, манастир, 252
Шишман, бугарски владар, 105
Шпанија, 213, 243
Штампарија Црнојевића, 247
Штампарије, 246, 247, 251
Штимља, владарски двор, 133
Штип, град, 107, 158, 253
Штрбац, село код Књажевца, 23
Шубићи, хрватски великаши, 106

Извори фотографија и слика

Бранислав Стругар:
15, 17, 20, 24, 26, 30, 48-50, 54-56, 60, 65, 68, 69, 72-77, 107-115, 119, 121, 122, 124, 145-150, 192, 201.
Марлис Вујовић:
5, 11, 19, 21, 29, 41-43, 52, 59, 62, 66, 84, 91, 104-106, 123, 126, 128, 130, 132, 141, 144, 153, 156-158, 160-163, 166-169, 176, 178, 179, 185, 188-190, 193-198, 202, 228.
"Југословенска ревија", Београд:
3, 18, 33, 37, 57, 85, 86, 90, 97-99, 125, 139, 155, 177, 191, 199, 213-226.
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд:
6, 7, 23, 25, 31, 32, 38, 40, 44, 45, 51, 61, 64, 71, 81-83, 88, 89, 93-95, 100-103, 131, 133, 135, 138, 140, 142, 143, 152, 154, 164, 172, 174, 175, 184, 186, 187, 204, 205, 210, 227, 229, 230.
Арсеније Јовановић:
16, 46, 159, 165, 170, 173, 203, 211.
Божидар Бабић:
2, 22, 58, 70, 92, 151, 200, 212.
Јован Стојковић:
53, 116-118, 127.
Илија Димитријевић:
12, 13, 67.
Раде Крстинић:
171.
Фонд Задужбине Косова, Београд
47.
Чезаре Саконаги:
1, 8, 10, 34, 79, 134, 180, 183, 233.
Н. Дудић:
4.
Марко Поповић:
14.
Д. Тодоровић - Р. Ракић:
78.
Институт за историју уметности - проф. В. Кораћ:
80.
Проф. С. Ненадовић:
137, 181, 182, 206, 207.
Р. Пејовић:
208, 209.
Феликс Каниц
231.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

949.711"04/14"

ЋИРКОВИЋ, Сима
Срби у средњем веку / Сима Ћирковић. - Београд : Идеа : Војноиздавачки завод : Markt System, 1998 (Београд : Војна штампарија). - 271 стр. ; илустр. ; 30 цм

Тираж 2.500. - Библиографија: стр. 259-264. - Регистар.
ISBN 86-7547-033-9

а) Срби - Историја - Средњи век
б) Србија - Историја - Средњи век
ИД = 32817164